ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΕΚΔΟΣΕΙΣ «ΒΑΝΙΑΣ», Θεσσαλονίκη

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΑ

ΤΟΜΟΣ 6ος

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1986

Ο παρών 6ος Τόμος των ΒΥΖΑΝΤΙΑΚΩΝ εκδίδεται και με την ενίσχυση του Υπουργείου Πολιτισμού και Επιστημών.

B Y Z A N T I A K A

**ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟ ΟΡΓΑΝΟΝ
ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ**

ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΟΥ ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΥ

Διευθυντής : Ι. Ε. ΚΑΡΑΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ
Επιμ. Εκδόσεως : Ε. ΑΣΗΜΑΚΟΠΟΥΛΟΥ

Δ/νση : Καθ. Ι. Καραγιαννόπουλος, Παν/μιο Θεσσαλονίκης

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Α. ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ

B. VARIA

BYZANTINE STUDIES AT RUTGERS UNIVERSITY

† PETER CHARANIS

In 1931 I went to the University of Wisconsin to study Byzantine history under Professor A.A. Vasiliev, who had come to Madison as Rostovtzeff' s successor. Vasiliev was a Byzantinist, but he was appointed to teach ancient history, and it was as a student of ancient history that I was admitted. But given mine and his own special interests, Vasiliev oriented his seminar toward some Byzantine subject. This was easy because I was the only student in that seminar. Writing a dissertation, however, was a different matter for that had to be on the basis of my admission in ancient history. *The Religious Policy of Anastasius* (491 - 518), the subject on which I finally wrote, being within the chronological limits generally assigned to ancient history, solved the problem. One may say, therefore, that no Byzantine history was ever taught at Wisconsin. Nor, for that matter, was it taught anywhere in the United States. There was some activity at Harvard University, but Robert Blake, who taught there, was more interested in things Georgian than in things Byzantine.

Byzantine Studies, however, did develop at Rutgers University, and this development was my work. My mentor, A. A. Vasiliev, of course influenced me greatly. A further strong influence came from Henri Grégoire, the great Hellenist and Byzantinist with whom I worked for two years, from 1936 to 1938, in Brussels, Belgium, on a post - doctoral fellowship granted me by the Belgian American Educational Foundation, known then as the Commission for the Relief of Belgium.

Participating in Grégoire's seminar was an unforgettable experience. During this period, Grégoire was working on his famous study of the Byzantine epic *Digenis Akritas*[1] and, in connection with this, he often called upon his colleague, the well-known Armenian scholar, Nicholas Adontz, to elucidate certain points. Indeed both scholars put the setting of the epic in the frontier region of the empire in Asia Minor, a region which included many Armenians. This is how I became involved with Armenian studies. Also at this time I had the great fortune of working in the seminar of Professor Paul Wittek, with whom I also travelled to London, where I helped him put into shape his now well - known lectures on the origins of the Ottoman Empire.

When I came to Rutgers University in 1938, as an instructor, it was a comparatively small university and the course offerings in the

1. His various problems on the Byzantine epic *Digenes Akritas* have been thoroughly examined by Henri Grégoire. For a general synthesis of his work on that epic, see his study in Greek entitled, *Digenis Akritas, the Byzantine Epic in History and Poetry* (NY, 1942).

History department were very limited. Of course, no class was given in the history of the Byzantine Empire. Indeed, most members of the department had not even heard that such an empire ever existed. The chairman, Irving S. Kull, who engaged me, had developed a liking for me when I was an undergraduate student in his American history class, a liking no doubt enhanced by the fact that I later obtained my doctorate at the University of Wisconsin, the university of the state where he was born. And so, shortly after my introduction in the department, he suggested that I give a general course in ancient history, a suggestion which met with objections from several members of the department. A notable exception was Edward McNall Burns, no doubt one of the ablest and most knowledgeable professors in the department. Indeed, it was Burns who, knowing my inclination, had directed me to go and study with Vasiliev. Kull's suggestion was finally accepted and I was authorized to give a course in ancient history. That course, in time, was divided in several courses and one of these courses, as the university grew and I grew with it, came to deal with the Byzantine empire in lecture form and also in seminar.

It was in lectures, but especially in the seminar, where I developed a number of students. These students became the beneficiaries of my research and of my teaching. Teaching and research had become closely bound. To quote a statement of my student John W. Barker: «Thosh his career [the career of Peter Charanis] can easily discuss three particular loves that have provided the inspiration of his professional life. One is scholarship, above all in the study of Byzantine history, on which he has lavished some four decades of energy and productivity. A second love has been Rutgers University, where he was himself an undergraduate student and to which he dedicated almost exclusively his long teaching career. The third love is his ardor in promoting the field of Byzantine studies on the American educational scene. Not merely as a fourth love but as the spirit that binds all the other three together, there is the transcendant commitment to teaching - teaching at all levels, teaching as an exuberant giving of himself, teaching as an exercise of intellect and spirit alike, teaching as an expression of delight in his subject and of zest in communicating it to others»[2].

That teaching is the most essential function of a university I myself assumed as a matter of course. In my address to the faculty and

2. *John W. Barker*, «Peter Charanis: A Portrait», in Essays in Honor of Peter Charanis Offered by his Students, edited by Barker (Byzantine Studies, Volume 6, Parts 1 - 2).

students of the Philosophical School of the University of Thessaloniki in the spring of 1972, I said among other things: «You write, as you must, books and learned articles but you believe also, I think, that your obligation is towards your students, determined men to train not only your successors, but to form educated men and women so that the quality of life which characterizes a civilized people and among whose essential ingredients we must include respect for human dignity, freedom of thought and expression and the cultivation of independent judgement, may be enhanced in your land»[3].

The quotation just cited refers, of course, to the activities of teaching and research. At Rutgers University, we have done well in both teaching and research. We have had, among other things, the necessary books and periodicals because of the extensive holdings, both Greek and Latin, of the New Brunswick Theological Seminary - indeed, I did my own work and conducted my seminar in that library - and the important acquisitions which the Rutgers University library has made and continues to make. These holdings are by no means complete; important gaps exist among the primary sources and more important still among the secondary. But the holdings include important collections of sources and sufficient secondary material to enable the student to go very far.

My first graduate student was Gustave Alef, but Alef did not know Greek, and on my advice he transferred to Princeton University where his knowledge of the Russian language enabled him to obtain his degree. He is presently professor of Russian history at the University of Oregon. John W. Barker, who finished in 1961, was really my first graduate student. By the time I retired in 1976, I had guided nine additional students to their degrees: Dean A. Miller, Dimitrios Constantelos, Norman Tobias, Martin G. Arbagi, John H. Rosser, Ara Dostourian, Michael D. Graebner, William Zeisel and Kathy M. Ringrose. John Horodosky, who had worked with me for several years, asked that I come back to conduct his final examination, and I did so. Two students, who had begun under my direction, finished under that of my successor: Anthony Santoro and Joseph Siciliano. The latter, unfortunately, and after many years of tenacious work under particularly difficult circumstances, died only a few weeks after he had successfully completed an excellent dissertation. And finally I should add the names of two distinguished scholars associated with the University of

3. *Peter Charanis*, «Address upon receiving an Honorary Doctorate, University of Thessaloniki, Greece, 14 March, 1972».

California, the late George Soules and Speros Vryonis, who have often said that my influence on them during their formative years was such that they always counted themselves among my students.

In the matter of publications, all except three of my students have published, two of them books which have been acclaimed by scholars everywhere, and the others articles of quality. Another student has a book ready for publication, and still another has one in the press. An important factor in all this was the role played by Rutgers University Press under the direction of William Sloan. Sloan really inspired the publication of the now famous Byzantine Series, the first volume of which came out in 1957. By the time I retired, seven volumes had appeared.

The program of Byzantine Studies I established was continued upon my retirement in 1976. My immediate successor was Professor Angeliki Laiou, who has become well known for her work on the Byzantine peasantry and her research on Byzantine - Italian trade. When she departed for Harvard University and Dumbarton Oaks, the History Department of Rutgers University has seen fit to continue the tradition of Byzantine studies, presently in the form of a joint arrangement with Dumbarton Oaks.

In 1938, when I began teaching at Rutgers, Byzantine History was taught virtually nowhere in the United States. In 1976, when I retired, it was taught in several places, and among those places Rutgers University had come to occupy a leading position.

ΕΙΔΩΛΟΛΑΤΡΙΚΗ ΣΥΝΕΧΕΙΑ ΣΤΟ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΕΙΟ ΚΡΑΤΟΣ.

J. IRMSCHER / Berlin (DDR)

Η κατηγορηματικά χριστιανική ιστοριογραφία από την αρχαιότητα ως τους νεότερους χρόνους παραδεχόταν ως σκοπό της ιστορικής πορείας «την εξάπλωση της πνευματικής κυριαρχίας του Ιησού Χριστού πάνω στην ανθρωπότητα». Στην αντίληψη για την ιστορία της εποχής της διαφώτισης προωθήθηκε στο προσκήνιο η ιστορία των αιρετικών επειδή πίστευαν ότι οι αιρετικοί αποτέλεσαν τους αγωνιστές της λευτεριάς και της προόδου σε αντίθεση με την κατεστημένη και κατά συνέπειαν αντιδραστική εκκλησία. Τέλος ο δικός μας αιώνας βάζει ερωτήματα στην ιστορία της θρησκείας και της εκκλησίας, αφενός σχετικά με τις κοινωνικές και ατομικές εξελίξεις που μπορούν να παρεμποδίζονται, αλλά και να προωθούνται απ' την θρησκεία και την εκκλησία, και αφετέρου αναφορικά με τις σχέσεις του κατεστημένου προς τους άλλους, δηλαδή προς αυτούς που στέκονται απόμερα, προς αυτούς που τους έχουν αποκλείσει και προς τους αντιφρονούντες, που απόκλεισαν μόνοι τους τον εαυτό τους[2].

Μ' άλλα λόγια τα θέματα που πρόβαλε η εποχή των lumières δεν έχασαν την επικαιρότητά τους κι εξακολουθούν να μας απασχολούν, πλουτισμένα με τις κοινωνικές κι επιστημονικές εμπειρίες που ακολούθησαν από τότε ως τώρα». Μ' αυτήν την έννοια ζητούν να κατανοηθούν τα ακόλουθα[3].

1. Βάσει των παλαιότερων ανακοινώσεων δεν θα έπρεπε κατά τον έκτο αιώνα να υπάρχει πια ειδωλολατρία στην Ανατολική Ρώμη, αλλά και σύγχρονες αφηγήσεις μιλούν, τουλάχιστο με τους τίτλους βιβλίων και άρθρων, για πτώση της ειδωλολατρίας. Πράγματι σε καμιά περίοδο

1. Διατύπωση του Bornhausen στο: Dir Religion in Geschichte und Gegenwart, 2η έκδοση. 2, Tübingen 1928, 1110.

2. Υπενθυμίζουμε το μεγάλο θέμα του 16ου Διεθνούς Συνεδρίου των ιστορικών Επιστημών: Στουτγάρδη 1985: L' image de l' autre: étrangers, minoritaires, marginaux.

3. Προέρχονται από μιαν έκθεση: «Paganismus im Justinianischen Reich», Klio 63, 1981, 683 ff.

δεν έλειψαν η εκκλησιαστική ιεραποστολή, η θρησκευτική κίνηση και η προπαγάνδα, όπως δεν έλειψαν και τα καταπιεστικά μέτρα του κράτους.[4]. Ύστερα απ' το επεισόδιο του αποστάτη Ιουλιανού που προκάλεσε στους σύγχρονους του και στους μεταγενέστερους μακρές φιλολογικές φιλονικίες, που όμως κοσμοιστορικά, σύμφωνα με μία ορθή παρατήρηση του Αθανασίου[5], δεν ήταν τίποτε άλλο παρά ένα συννεφάκι που πέρασε[6], ακολούθησε κατ' αρχήν μία περίοδος σχετικής ανεξιθρησκείας. Οι χριστιανοί αυτοκράτορες Φλάβιος Ιοβιανός (363/364), ο τελευταίος ρωμαίος αυτοκράτορας που έλαβε την Αποθέωση[7], και οι αδελφοί που τον διαδέχθηκαν, ο Φλάβιος Βαλεντινιανός ο Α' - στη Δύση - και ο Φλάβιος Βάλης - στην ανατολή - αναίρεσαν μεν τα αντιχριστιανικά μέτρα του Ιουλιανού άφησαν όμως κατά τα άλλα τους ειδωλολάτρες ανενόχλητους[8]. Την ειδωλολατρία άρχισαν να καταπολεμούν αποφασιστικά τη δεκαετία που ακολούθησε ο αυτοκράτορας της Δύσης Φλάβιος Γρατιανός (375 - 383), γιός του Βαλεντινιανού, που αρνήθηκε το αξίωμα του Μεγάλου Ποντίφηκα, και ο αυτοκράτορας της ανατολής Φλάβιος Θεοδόσιος (379 - 395) που τον ενθρόνισε ο Γρατιανός. Αμέσως μετά την ανάληψη των κυβερνητικών του καθηκόντων - το Φεβρουάριο του 380 - εξέδωσε ο Θεοδόσιος εν ονόματι των τριών Αυγούστων το διάταγμα De fide catholica[9], με το οποίο υψώθηκε το σύμβολο πίστεως της Νικαίας σε υποχρεωτικό κανόνα.

Η χριστιανική ενότητα πίστεως ήταν ουσιαστική προϋπόθεση για μια αποτελεσματική καταπολέμηση της ειδωλολατρίας[10]. Οι χριστιανοί αιρετικοί που αντιτάχθηκαν στην ενότητα πίστεως υφίσταντο από τότε καταπιέσεις[11], το ίδιο σκληρές με αυτές που υφίσταντο οι διάφορες

4. Για παράδειγμα Gustav Krüger, Handbuch der. Kirchengeschichte, 1/2η έκδοση Tübingen 1923, 144.

5. Sozomenos 5, 15, 3.

6. Περισσότερα τεκμήρια για τα λεχθέντα στον Joseph Bidez, Julian der Abtrünnige, γερμανικά, του Hermann Rinn, 4η έκδοση Μόναχο 1940, 422.

Η εκτίμηση πάρθηκε με τα ίδια λόγια από τον Adolf Harnack στην: Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3η έκδοση, 9, Λειψία 1901, 619.

7. Johne στο: Johannes Irmscher, Lexikon der Antike, Έκτακτη έκδοση, Μπάϋροϊτ 1985, 258.

8. Σχετικά μ' αυτό και το επόμενο Karl Bihlmeyer - Hermann Tüchle, Kirchengeschichte, 1, 2, 12η έκδοση Πάντερμπορν 1951, 216 ff.

9. Cod. Th. 16, 1, 2.

10. Παρόμοια M. G. Mara στο: Angelo Di Berardino, Dizionario patristico e di antichita cristiane, 2, Καζάλε Μονφερράτο 1983, 3396.

11. Cod. Th. 16, 1, 2 «Dementes vesanosque iudicantes haeredici dogmatis infamiam sustinere».

μορφές της ειδωλολατρείας. Απ' το 388 κλείσθηκαν πολυάριθμοι ναοί, τσακίσθηκε με τη βία η αντίσταση των εθνικών ύστερα από την ανανέωση της απαγόρευσης να γίνονται αιματηρές θυσίες και οιωνοσκοπήσεις στα εντόσθια των θυσιαζομένων ζώων[12]. Από τις 24 Φεβρουαρίου 391 απαγορεύτηκε η τέλεση οποιασδήποτε ειδωλολατρικής τελετής στη Ρώμη[13]. Ακολούθησε αμέσως μία απαγόρευση για την Αίγυπτο[14]. Από τους ανεξίθρησκους αφαιρέθηκαν τον ίδιο χρόνο τα αστικά και τα πολιτικά δικαιώματα[15], τον δε επόμενο χρόνο οι εθνικοί αποκλείσθηκαν ουσιαστικά απ' την κοινωνία[16].

Έτσι η ειδωλολατρεία στο σύνολό της κηρύχτηκε νομικά υπό απαγόρευση. Παρ' όλα αυτά ακολούθησαν και περαιτέρω περιορισμοί, που και μόνη η ανάγκη εφαρμογής τους έκανε αντιληπτό ότι οι νόμοι του Θεοδοσίου δεν κατόρθωσαν καθόλου να αφανίσουν την ειδωλολατρεία. Έτσι ο διάδοχος του Θεοδοσίου Αρκάδιος (395 - 408) διέταξε να κατάστρέψουν τους ναούς της υπαίθρου[17] - οι ναοί στις πόλεις, μεταλλασσόμενοι κάτω από ορισμένες προϋποθέσεις σε εκκλησίες ή κηρυσσόμενοι ως καλλιτεχνίες, ήταν δυνατό να διατηρηθούν. Ο γιός του Αρκαδίου Θεοδόσιος ο Β' (408 - 450) απέκλεισε το 416 τους εθνικούς από κρατικά αξιώματα[18] και απετόλμησε το 423 να ισχυρισθεί ότι έπαψαν πια να υπάρχουν ειδωλολάτρες (quamquam iam nullas esse credamus[19]).

Σε μια τέτοια όμως σκόπιμη αισιοδοξία αντιτίθενται χειροπιαστά δεδομένα: Τον ίδιο χρόνο καθορίζεται ότι η θανατική ποινή που απειλούσε όσους έκαναν ειδωλολατρικές θυσίες μπορούσε να αντικατασταθεί με απαλλοτρίωση των κτημάτων τους και με εξορία[20]. Ένα κοινό διάταγμα των αυτοκρατόρων του ανατολικού και του δυτικού τμήματος του κράτους το 435, επανέρχεται στο κλείσιμο των ειδωλολατρικών

12. Cod. Th. 16, 10, 9

13. Cod. Th. 16, 10, 10

14. Cod. Th. 16, 10, 11

15. Cod. Th. 16, 7, 4: «Jiqui sanctam fidem prodiderint et sanctum baptisma profanaverint, a consortio omnium segretati sint, a testimoniis alieni, testamenti, ut ante iam sanximus, non habeant fuctionem, nulli in hereditate succedant, a nemini scribantur heredes». Σύγκρινε επίσης 16, 7, 5.

16. Cod. Th. 16, 10, 12.

17. Αυτό έπρεπε εν τούτοις να συμβεί εντελώς σιωπηρά, sine turba ac tumultu «Cod. Th. 16, 10, 16», με την εκτόπιση πίστευαν, omnis superstitioni materia consumetur.

18. Cod. Th. 16, 10, 21.

19. Cod. Th. 16, 10, 22.

20. Cod. Th. 16, 10, 23.

ναών που ακόμη υπήρχαν και στη θανατική ποινή που προβλεπόταν σε περίπτωση άρνησης[21]. Το 448 διατάσσεται το κάψιμο της γραφής «κατά χριστιανών» του νεο - Πλατωνιστή Πορφυρίου[22]. Σ' αυτά τα μέτρα στην ανατολή που η συνέπειά τους είναι οφθαλμοφανής, αντιστοιχούσαν παρόμοιες ενέργειες στη Δύση, που βέβαια επιβραδύνονταν λόγω των γερμανικών εισβολών που πυκνώνουν από τον πέμπτο αιώνα και της συνεχούς ερήμωσης των κρατικών εδαφών απ' τους κατοίκους τους[23].

2. Αυτήν την εποχή την εξίσου σημαντική τόσο για τους ερευνητές της Αρχαιότητας όσο και του Μεσαίωνα, που αρχή της έχει τη βασιλεία του Μ. Κωνσταντίνου Α' και των γιών του και τέλος το τέρμα της κυβέρνησης του Ιουστινιανού του Α' πάρθηκαν σε αυξημένο βαθμό - όπως έδειξε η επισκόπησή μας - μέτρα καταπίεσης εναντίων εκείνων που δεν αποδέχονταν το χριστιανισμό, που στο μεταξύ είχε εξελιχθεί σε επίσημη θρησκεία του κράτους, καθώς επίσης κι εναντίων εκείνων που αποδέχονταν τον χριστιανισμό, όχι όμως στην επίσημη κρατική «καθολική» του μορφή αλλά σε μια από τις ποικίλες αποκλίσεις από το επίσημο δόγμα, οι οποίες είχαν αποκηρυχθεί ως αιρετικές. Οι αυτές ιδεολογικές έριδες που υποστηρίζονταν και με μέτρα της κρατικής εξουσίας υπηρετούσαν αναμφίβολα την επιθυμία της ισχυροποιούμενης εκκλησιαστικής ιεραρχίας της για απόλυτη επικράτηση ενός χριστιανισμού χαρακτηριζόμενου από μεγάλες εκκλησίες, που ήταν απαραίτητες για να εξασφαλίζουν την ύπαρξη ενός κράτους, το οποίο εθνικά και κοινωνικο - οικονομικά καθορίζονταν από διαφορετικές και επομένως από ποικιλίτροπα αποκλίνουσες δυνάμεις. Όμως παρ' όλα αυτά τα κίνητρα και τα μέτρα που θεμελιώνονταν αυτά δεν στάθηκε δυνατό να αναχαιτιστούν αποτελεσματικά οι εξωχριστιανικές λατρείες και να εξουδετερωθούν οι επιδράσεις της ειδωλολατρικής φιλοσοφίας κι επιστήμης.

Γι αυτό κι έχουμε απόλυτα το δικαίωμα να μιλούμε για επιβίωση της ειδωλολατρείας υπό ποικίλες μορφές καθ' όλη την περίοδο του Dominatus και σε κατάλοιπα της μάλιστα και πέρα απ' αυτήν. Το παλινορθωτικό έργο του Ιουστινιανού δεν ήταν δυνατό να ανεχθεί μια τέτοια κατάσταση εφόσον η συγκέντρωση όλων των δυνάμεων που χρειάζονταν για να συντελεσθεί η ανασύσταση της παλαιάς ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, και εδαφικά και όσον αφορά την νομική τάξη, απαιτούσε απαραίτητα, αν όχι μιάν απόλυτη τουλάχιστον μια μέγιστη ιδεολογική ομοφροσύνη. Βέβαια η ειδωλολατρεία οποιασδήποτε μορφής θ' ανταποκρί-

21. Cod. Th. 16, 10, 25.

22. Rudolf Bentler στο: RE, 43. Ημίτομος, Στουττγάρδη 1953, 299.

23. Bihlmeyer, στο ίδιο 219.

νονταν σαν ιδεολογικό συμπλήρωμα στην αυτοκρατορική ιδέα, όπως αυτή διαμορφώθηκε κατά την περίοδο του Principatus. Η αποτυχημένη όμως προσπάθεια του αποστάτη Ιουλιανού δυό αιώνες πρωτύτερα, έκανε καταφανές ότι ο χριστιανισμός εκπλήρωσε τις ιστορικές αναγκαιότητες και γι' αυτό είχε τόσο σταθερά εμπεδωθεί εσωτερικά και οργανικά ώστε ένα πισωγύρισμα δεν ήταν πια δυνατό. Η επιταγή των καιρών συνίστατο κυρίως ν' αποκρούσει με κάθε δυνατή ενεργητικότητα τις αποκλίσεις και τις αποσχίσεις και να επιβάλλει ως μόνη έγκυρη, την «ορθή δόξα» (ορθοδοξία) με όλα τα κατάλληλα μέτρα, με την πειθώ όπως και με τη βία.

Το να αντιστοιχεί μία πίστη στον ένα Θεό, σ' ένα κράτος μ' έναν αυτοκράτορα επί κεφαλής, ήταν αίτημα βασικής κρατικής πολιτικής. Ο Ιουστινιανός διέβλεψε έγκαιρα αυτό το καθήκον και το επεδίωξε ακατάπαυστα κάνοντας όμως ταυτόχρονα όλες εκείνες τις παραχωρήσεις που απαιτούσε η πραγματικότητα και η λογική των πραγμάτων.

2. 1. Ήδη με το όνομα του θείου του Ιουστινιανού, Ιουστίνου του Α', του χωρικού από την Ιλλυρία που έγινε στρατηγός, και τον οποίο ο μορφωμένος ανηψιός του υπηρέτησε πολλά χρόνια σαν σύμβουλος[24], εκδόθηκε το 527 ένα λεπτομερειακό διάταγμα το οποίο έδειχνε μεγάλη αυστηρότητα σ' όλους εκείνους που δεν παραδέχονταν την ορθόδοξη πίστη[25]. Αρκετή υπομονή, λεγόταν σ' αυτό, είχε ασκηθεί έναντι των αιρετικών με την ελπίδα ότι κι' αυτοί θα έδειχναν κατανόηση, πλην όμως μάταια. Γιατί αυτοί αντίθετα αναμείχθηκαν ακόμη και σε παράνομες στρατιωτικές ενέργειες. Μάλιστα οι Μανιχαίοι και οι ομοϊδεάτες τους κατέλαβαν μια ιδιαίτερα απαράδεκτη θέση ανάμεσα στους αιρετικούς. Γι' αυτό και με τα εναντίον των αιρετικών μέτρα έπρεπε ν' απελαθούν (expellere) χωρίς να επιτρέπεται σε κανένα να ταχθεί με το μέρος τους. Σε περίπτωση παραβίασης των αυτοκρατορικών μέτρων οι Μανιχαίοι καταδικάζονταν σε θάνατο. Γενικά θεωρούνται σαν αιρετικοί όσοι δεν ανήκουν στην ορθόδοξη Εκκλησία και στην ορθή, αγία πίστη. Στην ίδια κατηγορία κατατάσσονται οι εθνικοί που προπαγανδίζουν τον πολυθεϊσμό, οι Εβραίοι και οι Σαμαρείτες. Αναφορικά μ' αυτές τις ομάδες ατόμων, υπενθυμίζονται οι σχετικοί μ' αυτούς νόμοι, και τονίζεται ότι θα έπρεπε να ενισχυθούν και να διευρυνθούν. Πρέπει να γίνει καταφανές, τονίζουν τα αυτοκρατορικά διατάγματα, ότι όσοι δεν τιμούν το Θεό με ορθό τρόπο οφείλουν ν' αποκλεισθούν και από τα ανθρώπινα αγαθά. Αφαιρούνται γι' αυτό από τους κατηγορούμενους τα πολιτικά και στρα-

24. Berthold Rubin, Das Zeitalter Justinians, 1, Βερολίνο (Δυτικό) 1960, 65 ff.

25. Cod. 1, 5, 12.

τιωτικά αξιώματα και λειτουργήματα με εξαίρεση του να ανήκουν στα αναγκαστικά σώματα των κουρταλίνων (Cohortalini), ένα, πολιτικό παρά τη στρατιωτική του ονομασία, λειτούργημα που ήταν κληρονομικό και προφανώς συνδέονταν με μεγάλες δαπάνες[26]. Οι κατηγορούμενοι αποκλείονταν επίσης από την άσκηση των αστικών δικαιωμάτων του εκδίκου (defensor civitatis) και του «πατρός της πόλεως» (Pater = curator civitatis)[27], καθώς επίσης και από το επάγγελμα του δικηγόρου. Όσοι αιρετικοί κατείχαν τέτοιες θέσεις έπρεπε ν' απομακρυνθούν αμέσως από αυτές. Με έμφαση τονίζουν και πάλι ότι οι διατάξεις, αυτές στις οποίες ακολούθησαν και άλλες παρόμοιες, οικογενειανού δικαίου, ισχύει όχι μόνο για την πρωτεύουσα αλλά και για όλην την επικράτεια. Στο μεταξύ βέβαια προβλέπονταν μεταβατικές ρυθμίσεις για τους Γότθους φοιδεράτους, που ήταν αρειανοί.

Πάνω σ' αυτό το νομικό βάθρο άρχισαν εκτεταμένες διώξεις, οι οποίες σε πολλές περιπτώσεις προκάλεσαν την αντίσταση των καταδιωκομένων[28]. Με την κατηγορία του ειδωλολάτρη προφανώς διώχθηκαν όχι λίγοι από αυτούς που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα, και συγκεκριμμένα στην σύγκλητο που κατείχαν μεγάλα αγροκτήματα. Κι επειδή αυτοί, αντιπολιτεύονταν όπως και όπου μπορούσαν τον homo novus Ιουστινιανό, και το πολιτικό του πρόγραμμα, με τα θρησκευτικο-πολιτικά αυτοκρατορικά μέτρα κτυπόντας ταυτόχρονα και οι θρησκευτικοί και οι πολιτικοί αντίπαλοι. Οι χρονογράφοι Ιωάννης Μαλάλας[29], σύγχρονος του Ιουστινιανού και ο Θεοφάνης που τα γραφτά του φτάνουν ως το 814, αναφέρουν μερικά ονόματα καταδιωχθέντων[30], των οποίων η περιουσία κατασχέθηκε και οι ίδιοι θανατώθηκαν ή απειλήθηκαν να θανατωθούν. Ο Μακεδόνιος που κατείχε το αξίωμα ενός ρεφενδάριου (Referendarius), δηλαδή το λειτούργημα ενός γραμματέα στην ιδιαίτερη υπηρεσία του αυτοκράτορα[31], κατά τον Μαλάλα θανατώθηκε. Την ίδια μοίρα είχε και ο Ασκληπιόδοτος, που ήταν έπαρχος, δηλαδή προφανώς Praefectus urbi της Κωνσταντινούπολης[32]. Για τον Πεγάσιο

26. Κάτι πάνω σ' αυτό στο Av. Premerstein: RE, 4, 1901, 358.

27. A. H. M. Jones, The Later Roman Empire 284-602, 2, Οξφόρδη 1964, 726 f.

28. Johannes Irmscher, Klio 63, 1981, 684 f.

29. Ιωάννης Μαλάλας, Chronographia, Βόννη 1831, 449.

30. Θεοφάνης, Chronographia, 1, Βόννη 1839, 276.

31. Franz Dölger και Johannes Karayannopulos, Byzantinische Urkundenlehre, 1, Μόναχο 1968, 59.

32. Στο αξίωμα E. Sachers στο: RE, 44ος Ημίτομος, 1954, 2532 ff.

από την Ηλιόπολη (το Μπάαλμπεκ της Συρίας[33]) αναφέρει ο Θεοφάνης ότι πέρασε αυτός και οι γιοί του από δικαστήριο. Σχετικά με την έκβαση της δίκης δεν υπάρχουν πληροφορίες[34]. Περισσότερα γνωρίζουμε για άλλες δύο προσωπικότητες, τον Φωκά και τον Θωμά. Σύμφωνα με τον Μαλάλα θα έπρεπε να θανατώθηκαν, όμως η πληροφορία αυτή του χρονογράφου απ' την Αντιόχεια είναι προφανώς ανακριβής. Γιατί σχετικά με τον Φωκά, τον γιό του - όπως γράφει ο Ιωάννης Λύδος - « τῶν πάντων εὐσεβεστάτου » κρατερού[35] γνωρίζουμε ότι υπήρξε σελεντιάριος και πατρίκιος (Silentiarius και Patricius). Παρά την απαγγελία κατηγορίας και την σύλληψη του το 528, του ανατέθηκε το 532, μετά την εξέγερση του Νίκα, για ένα χρόνο το λειτούργημα του επάρχου Ανατολής (Praefectus praetorio per Orientem)[36].

Ο αυτοκράτωρ Θωμάς ο ακριβής του τίτλος ήταν Quaestor sacrii palatii[37], και ήταν ακόμη και επίτιμος ύπατος, ανήκε στην επιτροπή σύνταξης του Ιουστινιάνειου κώδικα[38], που συστήθηκε στις 13 Φεβρουαρίου 528. Η Νεαρά 35 του Ιουστινιανού της 23ης Μαΐου 535, De adiutoribus quaestoris, τον χαρακτήριζε σαν ένα άνδρα που άφησε λαμπρή ανάμνηση (gloriossimae recordationis)[39]. Αυτό όμως σημαίνει ότι η κατηγορία εναντίον του δεν στάθηκε ικανή να τον βλάψει αισθητά. Πιθανό, και αυτός και ο Φωκάς, το διάστημα της τρίμηνης προθεσμίας που τους παραχώρησε ο αυτοκράτορας[40] να σκέφτηκαν και να ενήργησαν καιροσκοπικά.

Αλλά και αν ακόμη μπόρεσαν μερικοί - ιδιαίτερα αυτοί που ανήκαν στα ανώτερα στρώματα - να τα βολέψουν με τη νέα κατάσταση, στην ουσία έχει δίκιο ο Μαλάλας όταν λέγει ότι: επρόκειτο για μεγάλο διωγμό των ειδωλολατρών που σκόρπισε μεγάλο φόβο (διωγμὸς γέγονεν Ἑλλήνων μέγας ... ἐκ τούτου πολὺς φόβος γέγονεν[41].

Από το γεγονός όμως ότι η κρατική εξουσία θεώρησε αναγκαίο αρ-

33. H. Treidler στο: Der kleine Pauly, 1, Στουττγάρδη 1964, 795.

34. W. Enβlin στο: RE, 37ος Ημίτομος 1937, 56.

35. Lydus, De magistr. 3, 72.

36. W. Enβlin στο RE, 39ος Ημίτομος, 1941, 449.

37. Έτσι ήδη Carl Eduard Otto, Bruno Schilling, Carl Friedrich Ferdinand Sintenis, Das Corpus juris civilis in's Deutsche übersetzt, 7. Λειψία 1833, 233.

38. W. Enβlin στο RE, 2η Σειρά 11ος Ημίτομος, 1936, 323 f.

39. Nov. 35.

40. Irmscher, ibid., 685.

41. Μαλάλας, ibid., 449.

γότερα να οξύνει την κατάσταση ορίζοντας επακριβώς το νομικό βάθρο των εναντίον των αιρετικών μέτρων, επιτρέπεται το συμπέρασμα ότι τα μέτρα του 527 σε καμιά περίπτωση δεν μπόρεσαν να επιφέρουν την τελική λύση του προβλήματος των θρησκευτικών αποκλίσεων. Κι έτσι επαναλαμβάνει ένα διάταγμα του Νοεμβρίου 530 περιοριστικά μέτρα, τα οποία είχαν προ πολλού παρθεί σε βάρος των Σαμαρειτών, των Μονταvιστών[42] που πρέσβευαν την προφητεία της συντέλειας του κόσμου και οπαδούς άλλων αιρέσεων[43]. Καθόρισε την απαγόρευση άσκησης επαγγέλματος, την απαλλοτρίωση περιουσίας, την άρση του δικαιώματος κληροδότησης και την επιτήρηση τους από μέρους αρμοδίων υπαλλήλων και επισκόπων. Ένας άλλος νόμος που εμφανίσθηκε κάτω από τον γενικό τίτλο De paganis sacrificiis et templis[44] επανελάμβανε την απαγόρευση της συμμετοχής σε ειδωλολατρικές τελετουργίες κι επέβαλλε ποινές σε περίπτωση υποτροπής. Εκτός αυτού καθόριζε με διάφορες ρήτρες την αναγκαστική βάπτιση του ενόχου ή των απογόνων του και πάλι με την απειλή βαριών ποινών. Εξ άλλου κι αυτή η διάταξη, ιδιαίτερα ο τρόπος διατύπωσης του προλόγου της, αποτελεί τεκμήριο του γεγονότος ότι η ειδωλολατρεία όλων των αποχρώσεων ήταν ποικιλότροπα διαδεδομένη και προφανώς δέχονταν την υποστήριξη και αυτών ακόμη που όφειλαν να την καταπολεμούν. Αυτό ίσχυε για την πρωτεύουσα καθώς και για τις επαρχίες. Όταν τέτοια ήταν η κατάσταση θα έπρεπε να θεωρείται εμπαιγμός ότι Εθνικοί, Εβραίοι, Σαμαρείτες και άλλοι αιρετικοί υποχρεώνονταν ν' απελευθερώσουν τους χριστιανούς σκλάβους τους και να πληρώνουν από πάνω και πρόστιμο[45].

2. 2. Το παλινορθωτικό έργο του Ιουστινιανού απαιτούσε την πιο μεγάλη ιδεολογική ενότητα των κατοίκων της αυτοκρατορίας, οι οποίοι ανήκαν σε πολλά έθνη. Η ειδωλολατρεία εμφανίζονταν, όπως είδαμε, με την πολύμορφη συνέχιση των λατρειών της αρχαιότητας που ασκούσαν οι ανήκοντες σ' όλα τα στρώματα της κοινωνίας, συμπεριλαμβανομένης και της αριστοκρατίας της συγκλήτου. Εκλεπτυσμένη αλλά ταυτόχρονα, πολύ πιο περιορισμένη όσον αφορά την κοινωνική επίδραση ήταν η παράδοση της αρχαίας φιλοσοφίας, έτσι όπως την ενσάρκωναν ιδίως οι νεο-πλατωνικοί της αθηναϊκής ακαδημίας, ύστερα από την εκτόπιση και απορρόφηση των άλλων σχολών. Ο Ιουστινιανός δεν καταφέρθηκε

42. Krüger, ibid., 210.

43. Cod. 1, 5, 18

44. Cod. 1, 11, 9/10.

45. Cod. 1, 10, 2

ιδιαίτερα ενάντια σ' αυτόν τον αριθμητικά μικρό κύκλο, ο οποίος λόγω κύρους και περιουσίας είχε ακόμη μεγάλη επιρροή, αλλά απαγόρευσε το 529 όλως διόλου γενικά, το φιλοσοφικό μάθημα, την ερμηνεία των νόμων (εκτός από αυτήν που διευθύνονταν από το κράτος, όπως είναι αυτονόητο) και με χονδροειδή τρόπο ταυτόχρονα απαγόρευσε και το παιχνίδι με τα ζάρια[46] (αν μπορούμε να πιστέψουμε τη μαρτυρία του Μαλάλα). Ο σύγχρονος της εποχής ιστορικός Αγαθίας αναφέρει τα ονόματα των μελών της ακαδημίας, τα οποία ο ίδιος θεωρούσε[47] σαν το «άκρον άωτον» της φιλοσοφίας της εποχής[48] – έστω και αν η φιλοσοφικο-ιστορική τους αξιολόγηση θα ήταν σήμερα πιο συγκρατημένη –: Δαμάσκιος από τη Συρία σαν κεφαλή της σχολής, Σιμπλίκιος απ' την Κιλικία, Πρισκιάνος απ' τη Λυδία, Ευλάμπιος απ' τη Φρυγία, Ερμείας, Διογένης από τη Φοινίκη, Ισίδωρος απ' τη Γάζα. Είναι γνωστοί κατά μεγάλο μέρος από τα έργα τους. Ο Δαμάσκιος έγραψε το «πρώται αρχαί» και σύνταξε μια βιογραφία του σχολάρχη Ισιδώρου της Αλεξανδρείας[49]. Στους πιο γόνιμους ερμηνευτές του Αριστοτέλη καταχωρούνταν ο Σιμπλίκιος, ένας άνδρας με βαθιά πολυμάθεια, τα σχόλια βέβαια του οποίου προέρχονται από τα προχωρημένα χρόνια της ζωής του[50]. Τους Ευλάμπιο, Ερμεία, Διογένη και Ισίδωρο γνωρίζουμε μόνο από τις πληροφορίες του Αγαθία. Αυτός ωραιοποιεί τα αυτοκρατορικά μέτρα ισχυριζόμενος ότι η έξοδος των φιλοσόφων προς την Περσία συντελέσθηκε επειδή δεν ήταν σύμφωνοι με την αντίληψη του ανωτάτου όντος, η οποία ίσχυε στο Βυζάντιο, κι εκτός αυτού θεωρούσαν ότι το περσικό κρατικό σύστημα ήταν πολύ καλύτερο από το βυζαντινό[52]. Εν πάση περιπτώσει το ενδιαφέρον του Χοσρόη απάλλαξε τον Ιουστινιανό απ' την αναγκαιότητα να καταφύγει σε μέτρα secundum legem σε βάρος των Πλατωνικών. Εννοείται ότι οι φιλόσοφοι δεν βρήκαν ότι το κράτος των Σασσανιδών και ο ηγεμόνας του ενσάρκωναν το ιδανικό του Πλάτωνα, έτσι ώστε μετά το κλείσιμο της συνθήκης ειρήνης το 582 ευχαρίστως

46. Μαλάλας ibid., 451.

47. Johannes Irmscher εν Franz Altheim - Ruth Stiehl, Die Araber in der alten Welt, 4, Βερολίνο (δυτικό) 1967, 349f. προσαρτισμένο σε άλλα.

48. Αγαθίας 2, 30, 3.

49. Wilhelm von Christ, Geschichte der griechischen Litteratur, 2, 2, 5η έκδοση του Wilhelm Schmid, Μόναχο 1913, 869 ff.

50. J. Irmscher στα: Πρακτικά Παγκοσμίου Συνεδρίου «Αριστοτέλης», 2, Αθήνα 1981, 284 f.

51. Christ στο ίδιο 870.

52. Αγαθίας στο ίδιο 2, 30, 3.

επέστρεψαν στην Αθήνα[53]. Είναι ενδεικτικό της μεγαλοψυχίας και της ορθοφροσύνης του βασιλέα των Περσών, το γεγονός ότι διαπραγματεύθηκε την ατιμωρησία των παλινοστούντων ασφαλώς επειδή γνώριζε καλά την θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού και των διαδόχων του. Το ότι μία τέτοια εγγύηση ασφάλειας ήταν αναγκαία φαίνεται από δύο παραδείγματα.

Στο διάταγμα του 530 αναφέρονταν επί λέξει οι Σαμαρείτες και οι Μοντανίστες προκειμένου να καθορισθούν με ακρίβεια τα σκληρά μέτρα του έκτακτου νόμου του 527. Και πράγματι κατά τους περσικούς πολέμους δημιουργήθηκαν από ασήμαντη αφορμή τον Ιούνιο του 529 έριδες μεταξύ των Σαμαρειτών και των Ορθοδόξων[54]. Οι ταραχές εξελίχθηκαν σε εξέγερση που φορέας της ήταν κυρίως η ιδιαίτερη ιδεολογία των Σαμαρειτών για τον Μεσία. Με την αναμονή του Taheb «του παλινορθωτή», συνδέονταν θρησκευτικές και εθνικές προσδοκίες[55]. Όταν οι Σαμαρείτες ανακήρυξαν τον αρχηγό τους Ιουλιανό, σε αυτοκράτορα, έκαψαν εκκλησίες και ερήμωσαν την Παλαιστίνη, δόθηκε αφορμή στον Ιουστινιανό να λάβει σκληρότατα στρατιωτικά μέτρα. Οι στασιαστές κατασφάγηκαν χωρίς οίκτο· όσοι δεν συμμετείχαν στον ένοπλο αγώνα εξανδραποδίστηκαν κατά χιλιάδες. Για μια τέτοια απανθρωπιά ήταν επιτρεπτό να στηριχθεί κανείς στη νομοθεσία του αυτοκράτορα. Δεν ήταν ηπιώτερη η μεταχείρηση των Μοντανιστών οι οποίοι ήταν ασφαλώς πολύ λιγώτεροι από τους Σαμαρείτες. Οι οπαδοί τους βρίσκονταν συγκεντρωμένοι στη Φρυγία. Και όταν οι πράκτορες του Ιουστινιανού θέλησαν να τους αναγκάσουν με τη βία να εγκαταλείψουν την πίστη τους, αυτοί προτίμησαν να κλειστούν μέσα στους χώρους της λατρείας τους, να τους πυρπολήσουν και να μεταβληθούν οι ίδιοι σε ολοκαύτωμα[56].

Οι απλοί αιρετικοί - οι Μοντανιστές - που ακολουθούσαν από παλιά τα θρησκευτικά έθιμα των οικογενειών τους και η εθνική μειονότητα των Σαμαρειτών δεν διέθεταν ούτε την αίγλη της σεβάσμιας πολυμάθειας ούτε και την προστασία ξένης δυνάμεως που να είχε ελκύσει η αίγλη αυτή - όπως στην περίπτωση των φιλοσόφων της σχολής των Αθηνών.

2. 3. Η στάση του «Νίκα» το 532, η οποία συνένωσε τις φατρίες του ιπποδρομίου, των γαλάζιων και των πράσινων - κάτι το πρωτοφανές στη

53. Irmscher, Klio 63, 1981, 685 f.

54. I. E. Καραγιαννόπουλος, Ιστορία βυζαντινού κράτους, 1. Θεσσαλονίκη 1978, 397 f.

55. Irmscher στο Altheim - Stiehl ibid., 353.

56. Proc., Anecd. 11, 23.

βυζαντινή ιστορία - στον αγώνα εναντίον της καταπιεστικής και κατακτητικής πολιτικής του Ιουστινιανού, συντρίφτηκε με άγριο τρόπο απ' τον Βελισάριο[57], έγινε όμως αιτία να επέλθουν αλλαγές στην θρησκευτική πολιτική, όχι βέβαια όσον αφορά τους στόχους της αλλά τις μεθόδους της. Τη θέση της καταπίεσης κατέλαβε, τουλάχιστον όσον αφορά την πρόθεση η ιεραποστολή που μέσο της είχε την πειθώ.

Η επίσημη αυτή αποστολή ανατέθηκε στον επίσκοπο της Εφέσου, Ιωάννη. Ο Σύρος Ιωάννης από την Έφεσο γνωστός επίσης ως ο Ιωάννης από την Ασία, κατάγονταν από την Άμιδα της Μεσοποταμίας. Γεννήθηκε στις αρχές του έκτου αιώνα, εισήχθη στη μονή του Αγ. Ιωάννου στην γενέτειρά του πόλη, όπου χρίσθηκε σε διάκονο το 529. Γρήγορα όμως αναγκάσθηκε να φύγει λόγω των μεγάλων διώξεων εναντίον των μονοφυσιτών από μέρους του πατριάρχη της Αντιόχειας. Κατέφυγε στην Κωνσταντινούπολη όπου γνώριζε τον Ιάκωβο Βαραδαίο, τον ιδρυτή της μονοφυσιτικής Εκκλησίας που από αυτόν ονομάστηκε «Ιακωβητική Εκκλησία». Απέκτησε την εμπιστοσύνη του Ιουστινιανού, χάρις στην οποία μπόρεσε να δράσει προς όφελος των Μονοφυσιτών ομοδόξων του. Το 552 ο αυτοκράτορας ανέθεσε στον Ιωάννη, ο οποίος στα κατοπινά χρόνια συνέταξε μία εκκλησιαστική ιστορία σε συριακή γλώσσα[58], να προσηλυτίσει τους μικρασιάτες εθνικούς[59]. Ο Ιωάννης, ο οποίος χαρακτήριζε τον εαυτό του, σαν δάσκαλο ή σαν επιτηρητή των εθνικών και σαν καταστροφέα της ειδωλολατρείας, ανέλαβε το έργο αυτό με ενεργητικότητα επί κεφαλής ενός επιτελείου από ιερείς και διακόνους. Σύμφωνα με τη δική του έκθεση αλλαξοπίστησαν 70.000 πρόσωπα[60]. Ακόμη κι αν ο αριθμός αυτός είναι υπερβολικός, θα μπορούσε εν τούτοις να θεωρηθεί σαν εντυπωσιακή απόδειξη για το πόσο βαθιά αγκιστρωμένη ήταν η αρχαία πίστη ακόμη και σε μια απ' τις κατ' εξοχήν βυζαντινές περιοχές της αυτοκρατορίας. Με δικά τους μέσα μπόρεσαν οι νεοφώτιστοι να χτίσουν 41 εκκλησίες.

Ο αυτοκράτορας, ευχαριστημένος απ' την επιτυχία του, βοήθησε να χτιστούν άλλοι 55 οίκοι του Θεού και φρόντισε να τους προμηθεύσει πλούσια σκεύη από ασήμι κι μπρούντζο, με βιβλικές γραφές και παραστάσεις βαφτίσματος. Μάλιστα σε πολλούς νεοφώτιστους έδωσε και

57. Köpstein στο Irmscher, Lexikon, ibid., 383 f.

58. Σε τέσσερα σπουδαία κομμάτια αποκαλυφθέντα από F. Nau, Revue de l' Orient chrétien 2, 1897, 455 ff.

59. Ed. Rödiger - Eb. Nestle στην: Realencyklopädie für protestantische Theologie Kirche στο ίδιο 9, 1901, 301 f, J. - M. Sauget στο Di Berardino, ibid., 2, 1983, 1563 f.

60. Nau, ibid., 482.

χρηματικά δώρα[61]. Οι πλούσιες αυτές χορηγίες του αυτοκράτορα καθώς επίσης και ο μεγάλος αριθμός των βαπτισθέντων επιτρέπουν το συμπέρασμα ότι οι νεοφώτιστοι ανήκαν στον αγροτικό πληθυσμό[62] μια και η Μικρά Ασία και ιδιαίτερα οι πόλεις της, ήδη από τους προκωνσταντινικούς χρόνους μπορούσαν να θεωρούνται ως κατ' εξοχήν χριστιανική χώρα[63].

Ύστερα απ' τις αρχικές του επιτυχίες ανακλήθηκε ο Ιωάννης προσωρινά στην Κωνσταντινούπολη· η αυστηρή θρησκευτική πολιτική του Ιουστινιανού του ετοίμαζε νέα καθήκοντα. Το 545 ξέσπασαν νέες διώξεις των Μανιχαίων. Πολλοί απ' αυτούς εξακολουθούσαν να διατηρούν τις πεποιθήσεις τους. Τους πιό ακλόνητους παρέδιναν στο δια πυρός θάνατο· έριχναν τη στάχτη τους στο πέλαγος κι έκαναν κατάσχεση της περιουσίας τους. Ανάμεσα στους με τόση θηριωδία τιμωρηθέντες βρίσκονται κυρίως της καλής κοινωνίας, συγκλητικοί και άλλα πρόσωπα των ανωτέρων τάξεων[64]. Οι Μοντανίστες, αποδεκατισμένοι ήδη στους διωγμούς που προηγήθηκαν, κτυπήθηκαν και πάλι τόσο σκληρά[65], ώστε η αίρεση αυτή σύντομα εξαλείφθηκε ολότελα. Η ιδιαίτερη όμως αποστολή του Ιωάννη αφορούσε την πρωτεύουσα και τις γειτονικές της περιοχές[66]. Εδώ προφανώς εξακολουθούσαν να υφίστανται και να ασκούνται ειδωλολατρικά έθιμα και ιδέες, και μάλιστα κυρίως ανάμεσα στους ανήκοντες στα ανώτερα στρώματα, στους γραμματικούς (καθηγητές), τους υπαλλήλους και τους γιατρούς[67]. Σε σχέση μ' αυτά πρέπει να θυμηθούμε την καλλιέργεια των ελληνικών ποιητικών παραδόσεων που βρήκαν την έκφρασή τους στην ελληνική ανθολογία, τη στηριγμένη στη «Συλλογή νέων επιγραμμάτων» του Αγαθία. Οι ποιητικές αυτές εκδηλώσεις και κυρίως τα Ερωτικά παρουσιάζουν τον κύκλο του Αγαθία, στον οποίο ο Παύλος Σιλεντάριος κατείχε μίαν εξέχουσα θέση, διαποτισμένο με το πνεύμα του κόσμου της ύλης και των αισθήσεων, ταυτόχρονα όμως κύκλο που έδειχνε αδιαφορία απέναντι στη φιλοσοφία και τη θρησκεία[68]. Μία τέτοια αδιαφορία μπορούσε όμως να την ανέχεται το κράτος, γιατί τη συνόδευε το μειδίαμα οιωνοσκόπου απέναντι στην απλή μάζα των πιστών. Σε καμμιά πράγματι περίπτωση δεν θα προκαλούσε ένα ξεσήκωμα που θα συμπαρέσυρε τη μάζα εναντίον της επικρατούσας κοσμοθεωρίας: Αντίθετα, οι άνδρες εκείνοι ήταν ανεπιφύλαχτα πρόθυμοι, να υποστηρίξουν με όλο τους το κύρος τη δεσπόζουσα κοσμοθεωρία, σ' οποιαδήποτε δημόσια εκδήλωση την απαντούσαν, σχεδόν σαν να ήταν κρατικοί αξιωματούχοι. Γι' αυτό άλλωστε προσπαθούσαν ν' αποφύγουν και κάθε σύγκρουση με την αντιειδωλολατρική νομοθεσία.

61. Jsrun Engelhardt, Mission und Politik in Byzanz, Μόναχο 1974, 17.

62. Victor Schultze, Geschichte des Untergangs des griechisch - römischen Heidentums, 1, Ιένα 1887, 445.

63. Adolf von Harnack, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in dem ersten diei Zahrhunderten, 2, 4η έκδοση, Λειψία 1924, 732 f.

64. J. B. Bury, History of the Later Roman Empire, 2, London 1923, 365.

65. Ernest Stein, Histoire du Bas-Empire, 2, Paris 1949, 375.

66. Nau, ibid., 481 f.

67. Nau, ibid., 481.

68. Irmscher στο = Antičnoe obščestvo, Μόσχα 1967, 387 ff.

2.4.1. Στις απομακρυσμένες περιοχές του κράτους μπόρεσε εν τούτοις η ειδωλολατρεία, παρά την εναντίον της νομοθεσία, να διατηρηθεί για πολύ χρόνο· προφανώς υπέστη εκεί μόνο ευκαιριακές διώξεις. Παραδείγματος χάριν τη χώρα του Νείλου και συγκεκριμένα τις Θήβες και την Άνω Αίγυπτο έθιξαν οι χριστιανικές αποστολές μόνο επιφανειακά. Η λατρεία της Ίσιδος διέθετε στη νήσο Φιλαί ένα κέντρο με μεγάλη ακτινοβολία που κατεστράφηκε απ' το Ναρσή, στρατηγό του Ιουστινιανού. Η καταστροφή αυτή εξόργησε τόσο πολύ τους Βλημμύους και τους Νουβίους,με τους οποίους το 452 είχε κλεισθεί ειρήνη, που κατέστησε εκ νέου ανασφαλείς τις συνοριακές περιοχές του κράτους[69]. Επίσης και στην Ηλιούπολη της Συρίας (Μπάαλμπεκ) λάβαιναν χώρα ειδωλολατρικές θυσίες τουλάχιστον ως το 555[70]. Όμως στην Ευδαίμονα Αραβία (Arabia felix) και στους Χιμιαρίτες παρέμεινε ο ιουδαισμός για πολύ χρόνο η κυριαρχούσα θρησκεία[71].

2.4.2. Αλλά κι ανάμεσα στα μορφωμένα στρώματα των μεγαλουπόλεων παρουσιάζονταν συνεχώς αναλαμπές του «Ελληνισμού». Μ' αυτό εννοούμε λιγότερο τη συνέχιση του κοσμικού ειδωλολατρικού πνεύματος που συναντήσαμε αναφέροντας τους ποιητές της ανθολογίας. Πράγματι δεν αμφισβητούνταν καθόλου η δημόσια τους ομολογία προς την χριστιανική εκκλησία και τα δόγματά της, έτσι που κανείς δεν μπορούσε να σκεφθεί να εφαρμόσει σ' αυτούς τα πιεστικά μέτρα της νομοθεσίας κατά των αιρετικών. Όμως υπήρχαν και άνθρωποι που δεν έκρυβαν τη σύνδεσή τους με την αρχαία πίστη και οφθαλμοφανώς δεν λογάριαζαν την απειλή του νόμου. Ο Μαλάλας αναφέρει ότι τον Ιούνιο του 558 συνελήφθησαν στην πρωτεύουσα ειδωλολάτρες[72]. Τους περιέφεραν δημό-

69. H. Leclercq στο Fernand Cabrol - Henri Leclercq, Dictionnaire d' archéologie chrétienne et de liturgie, 13, 1, Paris 1937, 301 f.

70. Bury, ibid., 372.

71. S. Duchesne, L' église au VIe siècle, Paris 1925, 284 f.

72. Μαλάλας, ibid., 491.

σια μέσα στην πόλη[73], έκαψαν βιβλία, εικόνες θεών και αγάλματα θεών στη συνοικία Κυνήγιον, κοντά στην ακρόπολη του Αρχαίου Βυζαντίου, στο 2ο διαμέρισμα[74]. Όμως τίποτε περισσότερο δεν συνέβη. Απ' αυτήν την επιεική μεταχείρηση μπορούμε να συμπεράνουμε ότι ανάμεσα στα πληγέντα πρόσωπα βρίσκονταν και άνθρωποι που λόγω της εμπειρίας τους σχετικά με το έργο της ανασυγκροτήσεως και αναδιοργανώσεως του κράτους ήταν αναντικατάστατοι. Είναι γνωστό ότι ο επιφανής νομικός Τριβωνιανός, ο σημαντικότερος συνεργάτης του αυτοκράτορα στην κωδικοποίηση των νόμων, ήταν αθεϊστής και «αλλότριος κατά πάντα της των Χριστιανών πίστεως»[75] ήταν όμως καιροσκόπος ώστε να μη κάνει δημόσια χρήση της ελευθεροφροσύνης του. Ύστερα απ' όλα αυτά δεν μας παραξενεύει μάλιστα το γεγονός ότι μετά το θάνατο του Ιουστινιανού, φωτεινές κεφαλές καταπιάστηκαν με την προώθηση αρχαίων παραστάσεων. Ο εκκλησιαστικός ιστορικός Ευάγριος αφηγείται π.χ. ότι στην εποχή της κυβέρνησης του Τιβερίου του Α΄ υπήρξε κάποιος Ανατόλιος απ' την Αντιόχεια, κάτοχος υψηλών αξιωμάτων, ο οποίος γύρω στα 580 συνελήφθη τη στιγμή που πρόσφερε ειδωλολατρικές θυσίες[76]. Η ανάκριση έφερε σε φως εκτός από πράξεις μαγείας και ανοσιουργίας, και άλλα εγκλήματα τα οποία καλύπτονταν από συνεργούς και που εξαγνίστηκαν με φοβερές θανατικές καταδίκες.

3. Η επισκόπησή μας, έκανε έκδηλο ότι η πνευματική φυσιογνωμία της εποχής του Ιουστινιανού καθορίζονταν επίσης και από μια συνέχιση της ειδωλολατρείας εκφραζόμενη με ποικίλες μορφές. Φορείς αυτής της συνέχειας ήταν αφενός άνθρωποι ανήκοντες στην αριστοκρατία της συγκλήτου και στο προσκείμενο σ' αυτήν στρώμα των διανοουμένων, παρόμοια με τον κύκλο του συμμάχου στη Ρώμη της ύστερης αρχαίας εποχής, και αφετέρου κυριολεκτικά άξεστοι και απληροφόρητοι άνθρωποι, που δεν είχαν καθόλου ακούσει ή είχαν μόνο επιπόλαια μάθει κάτι σχετικό με τη νικηφόρα παγκόσμια θρησκεία. Η πολιτική της ρωμαϊκής αποκατάστασης όμως χρειαζόταν την ιδεολογική ενότητα της αυτοκρατορίας γι' αυτό ήταν αναγκασμένη να καταφέρεται ενάντια στους κάθε μορφής αντιφρονούντες: ενάντια στους Εβραίους, Σαμαρείτες και αιρετικούς κάθε λογής και γι' αυτό επίσης κι ενάντια στην αρχαία ειδωλολατρεία. Φυσικά η ενδοεκκλησιαστική διάσπαση ανάμεσα στους ορθόδοξους και τους μονοφυσίτες έθετε στην κρατική ηγεσία ασύγκριτα πιο μεγάλα προβλήματα απ' ότι η ήδη ξεπερασμένη ειδωλολατρεία με τα θεολογικά - φιλοσοφικά και ιερολειτουργικά και ηθικο - κοινωνικά της προβλήματα[77]. Όσον αφορά τις προσωπικές του θεολογικές κλίσεις δεν θα έπρεπε να υπάρξει αμφιβολία ότι τον αυτοκράτορα τον αναπτέρωνε ένας ειλικρινής, ιεραποστολικός ζήλος[78]. Αναμφισβήτητα ο χριστιανισμός εκείνης της εποχής σε σύγκριση με όλους τους αντιπάλους του, ενσάρκωνε την ιστορική πρόοδο, και για να μιλήσουμε με τα λόγια του Φρίντριχ Ένγκελς, διατηρούσε μ' επιτυχία την ικανότητά του να καταστεί παγκόσμια θρησκεία και μάλιστα μια θρησκεία που ταίριαζε στον κόσμο που υπήρχε τότε»[79].

73. Αυτή η έννοια του «περιβωμίζω» προκύπτει απ' το παρακάτω τεκμήριο του Μαλάλα, ibid., 473.

74. Σύγκρινε το Σχέδιο πόλεως στο: Ελευθερουδάκη Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν, 8, Αθήνα 1930, 384.

75. Suidae lexicon, ed. Bernhordy, 2, 2, Χάλλη 1853, 1204: Hans Georg Beck, Das byzantinische Jahrtausend, Μόναχο 1978, 261.

76. Euagr. 18.

77. Εκδοθέν από τον Wilhelm Schubart, Justinian und Theodora, Μόναχο 1943, 61.

78. Υπογραμμίσθηκε από την Αικατερίνη Χριστοφιλοπούλου, Βυζαντινή Ιστορία 1, Αθήνα 1975, 291.

79. Karl Marx / Friedrich Engels, Έργα, 19, Βερολίνο 1962, 304.

*LA VIE QUOTIDIENNE DANS UNE AGGLOMERATION BYZANTINE FORTIFIEE EN VERTU DES RESULTATS DES FOUILLES**

N. C. MOUTSOPOULOS / Θεσσαλονίκη

La beauté du paysage, tel que décrit par Procope, l'historien du temps de Justinien, dans son oeuvre connue, *De edificiis* (IV, 3, 30), n' a pas changé. Et, à l ' heure actuelle, le fleuve Rhéchios coule ses eaux calmes sous l' ombre éternelle des platanes géants, servant en quelque sorte de déversoir pour l ' eau du lac voisin de Volvi.

La terre de la région est fertile et se prête à la culture de toute sorte de céréales, arbres fruitiers et produits maraîchers. Il existe également des plantations d'oliviers, qui semblent y avoir existé depuis l ' époque byzantine, selon les témoignages. Les forêts voisines procuraient du bois aux agglomérations. Le poisson du lac est aujoud ' hui tout aussi abondant que dans l' Antiquité et le Golfe du Strymon se situe à une petite distance où aboutit l ' embouchure du Rhéchios.

La région s ' étendant entre le lac et le golfe est exceptionnelle ; c ' est d ' ailleurs la raison pour laquelle les écrivains, qui s ' y sont référés et les voyageurs qui l ' ont visitée, l ' ont appelée "des Tempi Macédoniens" (Le Col Macédonien) en opposition à ceux de Thessalie, très célèbres pour leur beauté.

Sur la rive méridionale du lac se forment des collines peu élevées, arrondies, à surfaces relativement plates, qui disparaissent au fur et à mesure au sud - est et se surélèvent pour devenir des sommets abrupts et difficilement accessibles. Il en est de même sur les rives septentrionales du lac. Au NE d' ailleurs, les saillies rocheuses se rapprochent assez au nord et sud, en formant le défilé relativement étroit, que nous avons désigné précédemment de "Col Macédonien", au centre duquel coule le fleuve Rhéchios.

Cependant, le sous - sol de la région nous intéressant est également riche en minerais, signalés dés l' Antiquité, étant donné qu'en plusieurs endroits de la région, nous avons trouvé des scories des ouvrages techniques mineurs et des fourneaux.

Sur une hauteur plate douce à faible distance de l' endroit où naît le fleuve Rhéchios, vers la partie orientale de Volvi, nous avons situé Aréthuse, cité macédonienne antique, manifestement colonie des Chalcidiens qui, comme il est connu, se dépêchaient de donner le nom de la fameuse source de leur pays à toute autre source correspondante qu' ils rencontraient sur leur chemin et choisissaient pour nouvel e'tablisse-

* Communication au Congrès International de l' Institut Italien des Châteaux historiques à Naples : 24 - 27 Oct. 1985

ment. Aujourd' hui, outre la source, que nous avons réactivée par les fouilles et la création appropriée d' un déversoir vers le fleuve voisin Rhéchios en réunissant à l' endroit même où jaillit l' eau vivifiante, de nombreuses trouvailles, objets à usage quotidien, bijoux, tessons de vases et pièces de monnaie - des objets de mineure importance de l' Aréthuse historique sont préservés en surface du sol. Nous soulignons toutefois l' abondance de tessons de vases, pouvant être facilement discernés même par un regard non spécialisé, de pierres angulaires provenant des fortifications environnantes de la cité, de fondations du portail de l' entrée occidentale, ayant donné son nom à l' emplacement "Portes" aussi. Nous avons également signalé des vestiges de l' ancien cimetière au pied du rude versant oriental récemment détruit par les excavateurs, qui ont nivelé la région à des fins de culture, mais aussi du côté occidental et à une assez grande distance de "Portes", près du chemin conduisant au village voisin Modi. Les descriptions des voyageurs ayant jadis visité cet endroit dont bon nombre de vestiges - des remparts tout au moins - ont continué à exister jusqu' à la fin du XIXème siècle, nous fournissent des renseignements plus importants. De même, d' après les narrations des plus vieux, une statue, qui se trouvait au sommet de la colline dominant à l' emplacement le plus élevé d' du Musée Archéologique de Thessalonique. Il s' agit d' une Athéna, datant de l' Antiquité romaine tardive. Aujourd' hui, sur les lieux de l' ancienne cité macédonienne de nombreux troupeaux de vaches sereines paissent et les bergers sans soupcon les conduisent de nouveau à l' abreuvoir de la source d' Aréthuse et du *Rhéchios.*

Les peuplades y ayant vécu pendant l' Antiquité furent pour la plupart celles de l' époque préhistorique auxquelles se mêlèrent des Pélasgiens, Thraciens, Tyrrhéniens, Bisaltes et Crestoniens. D' importants vestiges de leur présence se conservent à une petite distance des rives méridionales du lac. Il s' agit des monceaux de terre artificiels, (tumulus) sur lesquels ont été décelées des traces d' habitation datant de l' âge néolithique ainsi que de l' âge de pierre et d' airain. C' est à ces mêmes peuplades qu' appartiennent également, mais situées à une date postérieure, les fortifications - acropoles, juchées sur des rochers difficilement abordables, au - dessus de Vrasna et au sud - ouest, à une petite distance entre Rédina et Modi.

Dans la gorge très ombragée formée entre les talus orientaux abrupts d' Aréthuse et la colline indépendante et bien placée de Rédina, dès les temps très anciens, avaient lieu pendant certaines nuits sombres des "rites" dionysiaques thraciens ; ce qu' Euripide nous décrit

très précisément dans ses Bacchantes. Le poète possédait une expérience personnelle des célébrations dionysiaques mystiques, acquise par suite de sa longue hospitalité auprès d' Archélaos, roi de Macédoine, à Aréthuse, où il est mort "dévoré par les chiens", et il a été enterré dans un endroit qui - selon les informations d' auteurs anciens - est très proche de la source d' Aréthuse.

Dans la description de la mort par Euripide, se trouve incontestablement sauvegardé le noyau de l' ancien mythe de la mort d' Orphée qui lui aussi a été dévoré par des femmes de Thrace de la troupe dionysiaque. Cependant, le fait le plus intéressant parmi tous ces événements s' étant déroulés en ce lieu autour du site de la source est la préservation jusqu' à nos jours des légendes bien vivantes dans les récits et mythes des villages voisins ; et c' est à proximité de là qu' a été construite l' église de Sainte Marina, dont la *Vie* mentionne qu' elle a été martyrisée de manière correspondante. Est - ce que dans tout cela pourrait être entrevu un effort bien fondé de l' Eglise pour l' identification des rites paiens avec des martyres chrétiens analogues, comme moyen unique et efficace de leur extermination ?

Jusqu' à deuxième guerre mondiale, les habitants des villages environnants se réunissaient le jour même de la fête de la Sainte, dans la cour de son église, en attendant que la déesse envoie du somment de la colline de Rédina le cerf, qu' ils allaient sacrifier. S' agit - il peut - être de la survie de rites dionysiaques, où Artémis du cortège bacchique sacrifiait l' inséparable animal de sa suite afin d' observer les rites ?

Nous avons découvert des vestiges de temple ancien au sommet de la colline de Rédina, à l' emplacement où se trouve l' église byzantine plus récente appartenant au style de la "croix libre" et dans la structure de laguelle nous distinguons facilement les pierres angulaires bien taillées de la travertine, provenant de l' ancienne construction. C' est peut - être la raison pour laquelle Justinien a construit, au sommet de la colline, la forteresse sur des ruines de construction défensives plus anciennes, afin d' offrir un refuge aux populations voisines lors des invasions barbares et il l' a appelée "Artémission", manifestement en raison des vestiges du temple d' Artémis.

Nous ne pouvons pas situer avec certitude la date de destruction d' Aréthuse. Cela a peut - être eu lieu lors d' une parmi les célèbres invasions des Galates ou des Goths, citées au temps de la domination romaine. C' est d' ailleurs à cette époque que remontent également les "trésors" soigneusenent cachés, souvent mis à jour par les charrues mécaniques dans les plaines environnantes. Les petites cruches en terre

cuite avec les pièces de monnaie en argent ont été manifestement cachées en hâte dès que la rumeur a couru concernant l' apparition des barbares. Les paysans des habitations rurales se sont dépêchés de se cacher avec leurs familles dans les montagnes boisées et les grottes des alentours.

Cela a dû être également le sort de l' agglomération antique, s' étant développée sur les versants sud - ouest et le sommet de la colline de Rédina que nous avons identifiée avec Vormiscus ou Bromiscus des sources.

Au pied de la colline, prés du Rhéchios, lors de la période romaine a été tracée l' importante voie unissant Apollonie sur l' Adriatique avec Kypsela sur l' Evros ; la Via Egnatia. C' est à cela que se référe précisément dans les Itineraria et la Tabula Peutingeriana un relais romain de replacement de chevaux, le *mutatio Peripidis* (Itinera Hierosolymitana et descriptiones Terrae Sanctae. Bellis Sacris Anteriora I. Osnabruek 1966 (c. 1300). p. 21, *T.L. Tafel,* De via militari romanorum Egnatia. Tubingae 1842, pp. 7 - 8). La désignation de mutatio a été probablement attribuée en raison de sa proximité avec la tombe du proète.

C' est pendant l' époque romaine et les premiers siècles chrétiens, jusqu' au Vème siècle - en nous fondant sur le nombre des pièces de monnaie découvertes surtout dans les coupes entreprises au pied de la colline de Rédina - que la région a vécu son plus grand essor économique.Au cours des années de Justinien, nous remarquons une tentative de réorganisation et de sécurité se l' agglomération. Comme nous avons vu, Procope mentionne une refortification du sommet avec la construction d' une forteresse nommée Artémission. Les données des fouilles nous renseignent sur le renforcement systématique d' une fortification plus ancienne datant de l' époque romaine, éventuellement de Bromiscus, avec l' addition d' une forme de tour circulaire, la construction de cisternes et d' une basilique paléochrétienne au somment de la colline.

Mais, il ne semble pas que les fortifications justiniennes aient pu également freiner la vague d' invasions slaves ayant abouti - comme nous savons - à un établissement et ayant laissé dans la région qui nous intéresse exactement, des traces négatives, c' est - à - dire l' absence de toute action et évolution culturelle régulière rendant deux siècles au moins. Les coupes stratigraphiques, que nous avons entreprises révèlent une lacune pendant les siècles correspondant à la phase des invasions et établissenents slaves (ou même celto - valaches) dans la région, mais pas nécessairement dans la région que nous examinons.

Nous n' avons pu constater avec certitude grâce ni à des échantillons de céramique, ni à d' autres objets en métal ou bijoux aucun établissement barbare sûr en ce lieu. Mais il ne semble pas non plus que la vie précédente, ne serait - ce que dégradée, se soit poursuivie.

Tandis que nous remarquons avec certitude l' évolution régulière de la céramique de la période romaine dans les formes connues de l' étape paléochrétienne, ce qui est également observé dans les bijoux, cette évolution cesse pendant deux siècles environ pour se poursuivre timidement au IXème siècle et s' intensifier au Xème, lorsque celle - ci devient partout évidente ainsi qu' un effort général d' origine diverse de redressement et réorganisation de l' administration.

Il est connu qu' après les invasions et établissements barbares, une restructuration démographique générale est entreprise. Plusieurs agglomérations, connues depuis l' Antiquité, sont abandonnées par leurs habitants et deviennent désertes. Dans d' autres, de nouvelles populations se sont établies, coexistant avec les anciennes.

Très vite cependant, l' Eglise devient active et veille à la réorganisation des centres provinciaux. Nous remarquons ainsi à Rédina qui nous intéresse, l' établissement d' un nouvel évêché pour la première fois mentionné dans les sources de la fin du IXème et du début du Xème siècle ; l' évêque est nommé "évêque de Liti et Rédina" (Nouvelle XVI de l' Empereur Léon VI, Le Sage : 886 - 907). Il s' agit du transfert du siege de l' évêché de Liti, situé près de Thessalonique - au village Aïvati des années de la domination turque - à Rédina sous une nouvelle appellation : "ο Λήτης και Ρεντίνης".

En cette même époque, un effort de ranimation de l' agglomération et de restauration de fortifications est également constaté par les résultats des fouilles. C' est alors que commence vraiment l' étape byzantine moyenne de la vie de l' agglomération.

La tour ronde effondrée sur le rempart méridional, datant de l' époque de Justinien (?) est reconstruite à partir de ses fondations, les cisternes sont remises à neuf. Très probablement, c' est alors qu' est contruit le passage souterrain - escalier conduisant de la tour à l' extrêmité au pied méridional de la colline, éventuellenent pour l' approvisionnement en eau des habitants de la forteress et des alentours, qui s' y seraient réfugiés à la recherche d' un abri sûr en temps d' invasion.

Les objets découverts au ford des *cisternes* nous ont fourni, après avoit été recollés, une petite collection de cruches byzantines à l' aide desquelles les femmes transportaient l' eau chez elles. Il n' est pas possible de décrire dans le bref délai d' une communication de conférence

le sort historique de l' agglomération fortifiée. Mais nous n' aurons pas tort, nous semble - t - il, de sondidérer que l' agglomération a pousuivi son existence et que son destin historique a étef influencé par les évènements, ayant comme centre la vie de la grande ville voisine, Thessalonique. Il est connu qu' après 1204, la région a été soumise aux Francs, l' agglomération fortifiée de Rédina ayant eventuellement constitué un des bastions du rouaume franc éphémère de Thessalonique. Très rapidement cependant, d' après les chroniqueurs byzantins, elle a été libérée grâce à l' intervention de l' empereur décisif de Nicée, Jean Vatadzes, qui lors de sa marche vers Thessalonique s' est arrêté et a passé la nuit à Rèdina, abandommée par sa garde. Sarait - il peut - être osé d' estimer que la pièce d' or de Vatadzes, que nous avons découverte à l' intérieur près de la porte d' entrée de la forteresse, provient de cet évènement historique ?

L' établissement du siège de l' évêché de Liti et Rédina dans l' agglomération fortifiée entre le lac Volvi et le golfe du Strymon démontre incontestablement qu' au Xème siècle au moins, cette agglomération était habitée et réunissait les conditions préalables pour un développement ultérieur.

Peu à peu, en plus de l' ancienne basilique paléochrétienne, une seconde église y est construite, plus à l' est, dans le e Paléologes par son décor céramique.

Aux XIIIème et XIVème siècles, nous rencontrons dans les Actes des Monastères du Mont Athos un assez grand nombre de contrats de vente ou actes d' attribution à des monastères du Mont Athos de propriétés rurales et habitations à l' intérieur de la forteresse ainsi que de moulins.

Nous avons situé le cimetière de l' étape paléochrétienne de l' agglomération en un lieu à l' ouest et très près du pied la colline. Nous pourrions peut - être soutenir que ce cimetière appartenait à la phase de l' existence de l' agglomération fortifiée, connue sous le nom de Bromiscus, jusqu' à sa phase justinienne, comme Artémission.

Tout en haut, au sommet de la forteresse, le cimetière byzantin était adjacent à la basilique,sur sa paroi septentrionale. Un troisième petit cimetière contenant des tombes d' enfants, a été découvert sur le rocher superficiel au sud - ouest, adjacent à la seconde église en forme de croix libre.

Dans le cimetière paléochrétien étaient enterrés avec le défunt des offrandes, bijoux, croix, et nous avons souvent trouvé en surface et enterrées dans le sol des pieces de monnaie de l' époque, coutume ayant survécu jusqu' à nos jours et dont les racines remontent à la pièce de monnaie de Charos de l' Antiquité, le denier placé près de la dépouille mortelle, que le défunt devait verser au conducteur des âmes, la rémunération dûe pour la traversée du lac Acherousia. Parmi les bijoux féminins, il y a eu quelques uns de qualité qui été découverts, bracelets, boucles d' oreille, en cuivre, argent mais également en verre, dont la chronologie a pu être déterminée avec précision, et qui révèlent enfin les racines d' articles correspondants, découverts d' habitude dans des régions plus septentrionales, en dehors des frontières de Grèce.

Nous tendons à croire que les travaux de construction à l' intérieur de l' agglomération fortifiée étaient entrepris par les habitants eux-mêmes, notamment les réparations des murs et des maisons, car ils ne peuvent être qualifiées comme présentant une qualité particulière dans l' art de bâtir. Par contre, les ruines des constructions trouvées lors des fouilles et reconnues comme appartenant à Bromiscus, sont caractérisées par une technique parfaite de construction. Il s' agit de construction de mur en schiste, avec une parfaite adaptation, dont le matériel d' agrégation est la boue de terre transportée.

Dans les fondations des tours et maisons, la première couche s' appuie sur le rocher naturel, sans intervention de mortier d' agrégation afin de faciliter l' ecoulement des eaux de pluie. Les murs sont toujours construits avec des pierres locales, taillées dans les rochers environnants ainsi qu' avec galets provenant du lit de la rivière voisine,liés avec du mortier de chaux spécial (contenant de la poudre de briques). Dans les tours, des chaînages en bois sont interposés par intervalles et en hauteur.

L' urbanisation de l' agglomération, telle que développée au cours des siècles pendant lesquels la forteresse a été habitée, ne suit pas une méthode déterminée, bien qu' il soit précoce d' aboutir à des conclusions étant donné que nous avons entrepris des fouilles dans une petite partie seulement de l' agglomération.

Nous rencontrons des bâtiments annexés en périmètre le long des murs de l' agglomération, qui étaient assez élevés. Ces maisons avaient d' habitude deux étages et, certes, leurs toits à pente unique conduisaient les eaux de pluie vers l' intérieur de l' agglomération. Le principe urbaniste en vigueur pour le tracé de la construction, que nous connaissons également par la législation byzantine, est de même vérifié par les données des fouilles de Rédina. Lorsque les maisons sont bâties indépendantes, libres, à l' intétieur de la forteresse, une distance de 0,50 - 0,80 cm s' intercale entre elles pour faciliter le ruissellement des

eaux de pluie coulant des toits. Il en est de même au temps de la domination turque dans des villes qui se sont développées à l' intérieur de remparts byzantins, comme a Véria.

Les maisons avaient d' habitude deux étages. Cela est également issu des descriptions que nous recontrons dans les divers documents de vente byzantins mais aussi des élémensts des fouilles. Plusieurs de ces maisons, plus particulièrement au centre de l' agglomération ont été qualifiées d' ateliers. Nous avons trouvé dans l' une d' elles, un four annexé. Cela devrait manifestement être l' atelier d' un forgeron de l' agglomération.

A notre avis, revêtent une importance particulière les fouilles effectuées dans une maison, juste derrière la tour ronde Π6, qui devait incontestablement avoir deux étages et appartenait au type à large facade ; c' est - à - dire au type qui constitue le noyau même de l' architecture vernaculaire néo - hellénique. Ce type se caractétise notamment par un espace semi - ouvert (le hayat) au rez - de - chaussée et à l' étage. Jusqu' en ce jour, nous ignorions de plus anciens exemples du XVIIIème siècle. Cependant, grâce à l' exemple de Rédina, qui a été datée à l' aide du grand monbre d' objets découverts, notamment de vases mais aussi de pièces de monnaie n' étant pas postérieures au XIVème siècle, nous pouvons soutenir avec une assez grande certitude que si ces racines ne se retrouvent pas dans des régions macédoniennes, ce type là est d' usage ici dès le XIIIème siècle au moins, si ce n' est antérieurement.

Le plan de l' édifice est en forme de "Π" grec. Il est tout en pierres. Le "hayat" à deux étages constitue la contruction essentielle en bois avec piliers et poutres, supportant d' une part le toit en bois à pente double, recouvert de tuiles en schiste, habitude fréquente même ultérieurement dans la région plus etendue. Les ouvriers se procuraient le bois et les supports, les poutres et les planches du plancher dans les forêts voisines qui, même aujourd' hui, abondent en bois de construction. L' escalier conduisant à l' étage était en bois, à l' exception des premières marches qui étaient contruites en pierre.

Les ouvertures de l' architecture byzantine sont d' habitude petites et recouvertes d' un linteau en arc, comme c' était d' ailleurs le cas des exemples respectifs plus anciens de l' arcitecture de la Grèce du Nord. Souvent, au point, le plus bas, existe une balustrade pour faciliter l' appui des coudes de ceux, qui sont assis et regardent au dehors ou veulent se pencher. Plusieurs ouvertures pareilles sont illustrées dans des miniatures de manuscrits byzantins et dans la toile de fond de

fresques byzantines.

Lors des fouilles de Rédina, nous avons pu réunir une multitide d' outils de construction et menuiserie (haches, tenailles etc.), couteaux et accessoires en fer, armes et flèches.

Ce qui présente toutefois le plus grand intérêt est la diversité, la richesse des formes et la qualité des vases byzantins, qui ne diffèrent nullement de ceux des grands centres d' habitat de l' empire byzantin, comme Corinthe, Athènes (Agora) et Thessalonique. Nous avons constaté à partir de plusieurs éléments, notamment de la découverte d' un grand nombre de petits trépieds en terre cuite - se trouvant dans les ateliers de céramique lors de la disposition en couches superposées des vases en faïence surtout afin de les protéger lors de la cuisson - qui' il existait à Rèdina un atelier de céramique local qui exportait également une fois les besoins de la région couverts. Tout au long des fouilles de la dernière décennie, nous avons essayé de concentrer autant que possible les restes de nourriture, qui n' avaient pas subi d' altération irrémédiable par le temps. Nous pouvons ainsi avec une approximation assez satisfaisante, décrire leur nourriture, qui fondait en dehors des céréales (nous le savons à cause de la prèsence de moulins à eau pour moudre le blé et de moulins à main) sur l' huile (cela résulte de la découverte dans la région concernée de moulins à huile portant des inscriptions byzantines) poissons et gibier. Ils s' approvisionnaient en poissons et crustacés dans le lac voisin et le golfe du Strymon, en gibier (sangliers, chevreuils, comme cela résulte de l' abondance de défenses découvertes et de cornes de cerfs que nous avons vu utiliser également comme manches de couteaux) dans les forêts qui en étaint riches, moutons et porcs.

Nous n' avons pas pu constater le mode de préparation des mets en nous fondant sur les résultats des fouilles. La cuisine byzantine est néanmoins connue à partir des renseignements d' auteurs byzantins et des recherches relatives de l' inoubliable Phaidon Koukoules (Vie et civilisation byzantines). En tout cas l' emplacement du foyer n' a pas été situé à l' intétieut des maisons.

En ce qui concerne les vêtements masculins nous avons pu constater très peu d' éléments. Toutefois, partant de certains fers à cheval, que nous avons trouvés et dont certains conservaient encore leurs clous, nous pouvons aisément conclure qu' un type de soulier masculin au moins était en forme de botte. Leurs vêtements étaient tissés et ceux en laine étaient en tout cas tissés par les femmes sur leurs métiers, comme c' était précisément le cas dans notre pays jusqu' à la moitié

de notre siècle.

En ce qui concerne les vêtements féminins, nous pouvons en sa-
voir plus sur un plan diachronique, en nous fondant sur la multitude
et la variété des bijoux trouvés, qui nous informent sur les racines de
nos bijoux féminins post - byzantins.

La brève durée d' une communication ne nous permet pas de nous
étendre plus longuement sur des études comparatives des formes d' ob-
jets meubles et de la tradition de la construction. Il pourrait être génér-
alement remarqué que pendant l' époque byzantine et cela, dans une
petite agglomération comme Rédina, que nous avons choisie tout à fait
au hasard pour fouiller, les mêmes observations et constatations sont
valables, comme dans le cas d' un plus grand centre d' habitation. L'
agglomération fortifiée de Rédina était la miniature d' une plus grande
agglomérationm sans pour autant que ce rapetissement n' intervienne
dans la qualité des formes de la production (vases) ou des constructions
officielles (fortification, églises de la forteresse).

La constation également qu' en un endroit accidentel de l' espace
mecédonien, comme la région de Rédina, une continuité culturelle sé-
culaire, de l' ère néolithique (comme nous l' avons également remarqué
à partir de la qualité des outils et bijoux), archaïque, classique, hellén-
istique jusqu' à l' époque romaine, avec la survie de toutes les formes,
légendes et traditions et leur transformation avec le règne du christian-
isme en formes et manières nouvelles, est un phénomène méritant d'
être signalé. La transition surtout du monde païen au monde nouveau
de la vie chrétienne, comme celle - ci a été refaconnée pendant la pér-
iode byzantine et s' est conservée même sous la dure servitude de
quatre siècles, constitue également un autre fait méritant d' être sou-
ligné. Si l' on tient d' ailleurs compte du fait que cet endroit choisi
pour être étudié se trouve précisément sur l' artère routière unissant l'
orient et l' occident, la Via Egnatia, qui malgré tous les biens de la
civilisation et du commerce, constitue simultanément l' unique voie
également d' invasion des barbares, ayant toujours pour but Thessalon-
ique, il est facile de comprendre comment la survie de l' agglomération
et la préservation de la tradition jusqu' à jours, malgré les conditions
difficiles et la dure conjoncture historique, touchent les limites du mir-
acle ou révèlent du moins certaines puissantes vertus et aptitudes de
survie d' un peuple qui, malgré les difficultés, a réussi à survivre et à
renaître en conservant du mains intacte la prise de conscience de son
origine et identité culturelles.

La vie quotidienne dans l' agglomération de Rédina était la vie

quotidienne de chaque agglomération byzantine établie sur d' impor-
tantes artères ou dans des dèfilés. Après avoir contrôlé les messages lu-
mineux transmis par les tours de guet et après s' être assurés qu' au-
cune armée ennemie n' existait à l' horizon et aucun bâteau suspect n'
apparaissait dans le golfe du Strymon les gardes de la forteresse tras-
mettaient les informations relatives par les mêmes signaux vers l' extér-
ieur des limites de la "droungue", afin d' arriver à temps à Thessaloni-
que. Le seigneur du château accordait ensuite l' autorisation d' ouvrir
les portes pour que les paysans puissent se rendre à leurs occupations.
Il recevait après les rapports des personnes compétentes sur la suffi-
sance de l' eau des cisternes et l' état des provisions alimentaires dans
les caves, non seulement de celles destinées à un état de siège mais
également de celles nécessaires à nourrir les troupes, qui traversaient la
région par intervalles, en temps de rébellion ou de guerre. Dans les
jours de fête, les cloches des églises sonnaient et le seigneur, accom-
pagné de sa famille et des autorités officielles, se rendait à la messe
comme tout le monde. Les jours ouvrables, les magasins ouvraient de
bonne heure. Les artisans et ouvriers qualifiés se trouvaient à leur
poste et travaillaient le fer, le cuir; les menuisiers rabotaient et
clouaient leurs coffres. Les forgerons étaient les plus occupés car ils fa-
briquaient et réparaient les armes de la garde, tout en prenant soin que
dans les entrepôts du château il y ait suffisamment de flèches pour les
arcs. Le boulanger se rendait parmi les premiers à son moulin, pour
faire le raccordement avec le grand canal conduisant l' eau de la
source antique. D' ailleurs, les paysans de la campagne se trouvaient
déjà rèunis autour du moulin, attendant leur tour pour moudre. Au
marché au pied de la colline, près du relais de changement de chevaux,
les pêcheurs avaient étalé leurs poissons pris dans la mer et le lac et,
tout comme aujoud' hui, il y avait un choix pour chacun. Près de là,
les potiers disposaient leur étalage et les voyageurs de passage ache-
taient souvent pour eux - mêmes ou pour offrir les célèbres vases de
Rédina. Le plus grand va - et - vient était remarqué autour de l' au-
berge. C' est ici qu' étaient postés les chevaux frais afin que les voya-
geurs puissent les échanger avec leurs chevaux fatigués après une se-
maine de parcours fatigant, tous ceux qui venaient de Dyrrachion ou
Apollonie. Parfois, des caravanes entières s' y arrêtaient avec leur mar-
chandise, de retour de la grande fête foraine de *Demetria*. A l' auberge,
circulaient les nouvelles du monde extérieur, transmises par les conduc-
teurs des caravanes, ayant beaucoup voyagé, et les marchands. Certains
autres revenant de leur pélerinage, racontaient des fairs merveilleux des

Lieux - Saints. Certains moines vendaient des chapelets et de l' encens du Mont Athos, d' autres gitans et prestidigitateurs attiraient l' attention des plus jeunes.

Un instant, l' attention de tous se centrait sur un groupe de personnes ayant encerclé les fameux chasseurs de Rédina, Nicéphore et Théodore, revenant de leur chasse chargés d' un énorme sanglier qu' ils allaient offrir au seigneur. Le fils du meunier avair pêché deux anguilles dans le Rhéchios et il venait de les écorcher, s' apprêtant à les griller pour les vendre aux voyageurs. Une caravane de mulets très lourdement chargés descendait attentivement le sentier de la montagne transportant les minerais de fer dans les fourneaux où brûlait le bois venu de Barbara. Le métal épuré en lingots était emmagasiné dans le château. A Rédina, une faible quantité d' or était extraite, qui était cependant remise à la Caisse Impériale sous escorte.

Rédina était une contrée heureuse en temps de paix, mais elle souffrait terriblement au temps des grandes invasions, au temps de la Croisade, lorsque Thessalonique est tombée sous la domination de *Boniface, marquis de Montferrat;* temps des invasions de la *Société de Catalogne,* pour être partagée à l' époque des guerres civiles entre les deux Androniques grand - père et petit - fils, qui ont fait souffrir la Macédoine et Thrace pour la succession au trône. Lorsqu' ils conquirent la région et s' y établirent pour quatre cent ans, les Turcs ont trouvé Rédina comlètement affaiblie. Mais ils ne s' installèrent pas sur la colline; ils choisirent un emplacement plus pittoresque et serein, près des rives du lac Volvi. Il n' existait plus aucun danger à l' horizon pour que l' Aga soit obligé de grimper tous les jours au sommer de la colline abrupte. Ainsi, la forteresse a été peu à peu abandonnée et la forêt a occupé tout espace libre. Des arbres très hauts ont poussé à l' intérieur des maison, des églises; des bêtes sauvages sont venus s' installer dans les ruines. Nous apprenons par les descriptions de voyageurs du Moyen - Age qu' il était impossible de s' éloigner du caravansérail, qui a continuá à exister sous l' occupation turque sur les ruines du mutatio Peripidis pour visiter le tombeau d' Euripide, qui leur était montré de loin, cal des bandits avaient leur repaire dans la forêt dense de Rédina.

THE SOUTHERN BLACK SEA COAST IN THE SYSTEM OF ECONOMIC RELATIONS BETWEEN EAST AND WEST / XIIIth - XVth CENTURIES /

P. KARPOV / Moscow /

Three main factors contributed to a relative prosperity and growth of Pontic towns in the XIIIth - XVth centuries. The first one was regional consolidation of the Pontos in the XIIIth century with the foundation of the Empire of Trebizond and, later, the Emirate of Sinope[1].

The second factor was the creation of a new and advantageous for the Pontos system of international trade relations when major Pontic towns became entrepôts of intermediate commerce of Italian maritime republics with the East. Yet it is necessary to point out that Italian trade on the Pontos was superposed on a substraction of a broad network of a much smaller but active local Greek commerce[2].

And the third and last factor was the relative significance of local exports from the Pontos, first of all of mineral resources, such as alums, copper and of agricultural products: wine, olive, famous pontic nuts and so on[3].

Those factors however became apparent in a different way in different periods. The shifts of trade on the Pontos and the volume of commodity circulation are hardly known. One crucial period for the

1. Cf.: Vasiliev A.A. The Foundation of the Empire of Trebizond / 1204 - 1222 /. - Speculum, t.xi, N° 1, p. 3 - 37; Bryer A.A.M. The Empire of Trebizond and the Pontos.L., 1980; Hoffmann J. Rudimente von Territorialstaaten im Byzantinischen Reich / 1071 - 1210/. München, 1974; Lampsidis. O. Περί τήν ἵδρυσιν τοῦ Κράτους τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν. - Αρχεῖον Πόντου, τ.31, 1971 - 72, σ.3 - 17; Karpov S.P. Empire of Great Comnenoi: Some Remarks on Particularities of its Foundation. - Actes du XVe Congr. Int. d' Etudes byzantines.T.4. Histoire. Communications. Athènes, 1980, p. 153 - 159.

2. C.f.: Schreiner P. Kupzy i tovary Prichernomor' a: fragment vizantijskoj kontorskoj knigi. - Byzantinobulgarica, t.7, 1981, p. 215 - 219;
Karpov S.P. Trapezundskoje kupechestvo v chernomorskoj torgovle konza XIII - pervoj polovyny XV v. - Ibid., p. 239 - 245; idem. L' Impero di Trebisonda, Venezia, Genova e Roma, 1204 - 1461. Roma, 1986, p. 29 - 69; idem. Torgovlja italjanskikh morskikh respublik v Juzhnom Prichernomorje v XIII - XV vv. Moscow, 1986 / Dr. d' État type written dissertation /, chapter 5; Laiou A. The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, XIIIth - XVth centuries. - DOP, 1980 - 81, t. 34 - 35, p. 177 - 222. eadem. The Greek merchant of the Palaeologan Period: a Collective Portrait. - Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, t.57, 1982, p.96 - 132.

3. Bryer A. The Question of Byzantine Mines in the Pontos. - Anatolian Studies, vol. XXXII, 1982, p. 133 - 150; idem. The Empire, N° VII; Balard M. La Romanie Génoise / XIIe - début du XVe siècle /. Genova - Roma, 1978, t.2, p.773 - 777, 783 - 784; Karpov S.P. Torgovljia, ch. 2.

trade - the crisis of the mid XIVth century - is generally and with reason pointed out[4]. But the depth of its influence on the Pontic economy and Italian trade itself is yet to be studied. We need a better and more detailed picture of the evolution of Italian trade on the Pontos with a clear notion of its major periods. In this paper I' ll only try to give some approaches to those problems.

It has been proposed that the total Italian tonnage out of Trebizond «can rarely have topped 200 tons»[5]. Yet, if we take the possible maximum, only Venetian exports and only one type of Venetian navigation - that of the armed trade galleys, - we shall see that in the 1320 - 40th an average quantity of ships sent to Trebizond and Tana was equal to 7.6 p.a. As far as every galley could carry a main quantity of 150 tons, the cargoes could mount up to 1140 tons a year, of course, this maximum was not always realized and, certainly, the cargoes were loaded not only in Trebizond but equally in other parts of the Black Sea, in Constantinople and Morea. But in the first half of the XVth century usually only 1 Venetian armed galley went to Trebizond and, taking into account the growth of its deplacement, it could take cargoes up to 200 tons[6]. So it is evident that we have to study freight turnover only chronologically.

The navigation of Venetian armed galleys was considerably bypassed by Genoese and Greek private shipping. According to notarial acts of Lamberto di Sambuceto, Genoese exports from Caffa to Trebizond during the period from the 16th of March to the 17th of August 1290 equalled to 5281.8 tons or 195.6 tons on one contract / grain, fish and salt cargoes were considered /[7].

The values of cargoes are also very impressive. The Senate of Venice, when it decided to send galleys to Tana and Trebizond, considered as an absolute minimum of profitableness the sum of 12000 ducats per galley / 1399 /[8]. But really that sum was always highly surpassed. For instance, in 1396 Venetian galleys of Romania brought to Venice spices to a total value of 130000 ducats / 65 thousands per galley / and in 1404 - 250000 ducats / 125 thousands per galley[9]. And these years were far from being favourable for trade in the Black Sea region.

An indirect indication of value of goods circulation is represented in scarse data about the wealth of merchants. Most of them we find in testaments or claims to make compensation to the merchants who suffered damages. For example, in 1372 7 Venetian merchants who went from Trebizond to Tebriz were robbed. The total damage was tremendious: 17500 ducats or 2500 ducats per merchant[10]. Losses of a few Venetians in Trebizond c. 1296, when Venetian trade on the Pontos was hardly begun, surpassed 4000 ducats[11]. The same some in 1413 constituted already the total property of a Venetian bailo and tradesman in Trebizond Paolo Papaciza[12]. Only one loan made by Genoese merchans from Venetians in 1342 constituted £ 620 of silver[13] and the emperor himself, Alexios IV, appropriated goods of a Genoese tradesman for a sum of 3000 ducats / without an intention to pay for them/[14]. The enumeration of losses where thousands of ducats' capitals are listed can be continued.

Sums of investments into commenda contracts are also relevant. According to 36 documents of Lamberto di Sambuceto of 1289 - 90 the investment in commenda for trade on the Pontos oscillated from 147

4. Cf.: Kedar B.Z. Merchants in Crisis. Genoese and Venetian Men of Affairs and the XIVth century Depression. New Haven - London, 1976; Zachariadou E. Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emitrates of Menteshe and Aydin / 1300 - 1415 /. Venice, 1983, p. 45 - 49; Balard M. Gênes et la Mer Noire / XIIIe - XVe siècles /. - Revue Historique, t. t. cclxx, N°1, 1984, p. 37 - 39 etc.

5. Bryer A.A.M. The Question of Byzantine Mines, p. 148.

6. Karpov S.P. Italjanskaja torgovlja, ch. IV.

7. Calculations are made after: Balard M. Gênes et l'Outre - Mer, t.1: Les Actes de Caffa du notaire Lamberto di Sambuceto, 1289 - 1290. Paris - La Haye, 1973, cf: Karpov S.P. Italjanskaja torgovlja, p. 122.

8. Archivio di Stato di Venezia. Senato, Misti, XLIV, f. 117r - 27 / VII - 1399.

9. Heers J. Il commercio del Mediterraneo alla fine del secolo XIV e nei primi anni del XV. - Archivio Storico Italiano, t. 113, N°2, p. 186 - 187.

10. Archivio di Stato di Venezia, Senato, Misti, XLIII, f. 142v - 20 / VII - 1396.

11. Archivio di Stato di Venezia, Maggior Consiglio, Magnus et Capricornus, f. 15v / published in: Orlandini G. Marco Polo e la sua famiglia. - Archivio Veneto-Tridentino, t. IX, 1926, p. 14 / - 4 / VII - 1301.

12. Archivio di Stato di Venezia. Cancelleria Inferior, Notai, Busta 132, N° 6: Notaio Nicolo di San Silvestro, f. 5r, doc. 13 - 14 / X - 1413.

13. Archivio di Stato di Venezia, Senato, Misti, XIX, f. 64v - 65r (baron Blanc. Le flotte mercantili dei Veneziani. Venezia, 1896, p. 72 - 75) - 8/111 - 1341; Archivio di Stato di Venezia. Commemoriali, III, f. 202 (209)v - 17/V - 1342, f.215r - 15/1 -1342 (I Libri Commemoriali della Repubblica di Venezia. Regesti, a cura di R. Predelli, t.2. Venezia, 1878, p.101).

14. Archivio di Stato di Genova. Archivio Segreto, 1780. Litterarum Communis Janue. Registri, 4, f. 144r - 145v - 19 / III - 1434.

to 19670 aspers baricatos with a medium of £ 213.4 per act[15] and this is considerably higher then an average of a Genoese commenda contract in Romania which was equal to £ 140 p.a. [16].

In the first half of the XIVth century with a relative numeral decrease of commendas we see a further considerable growth of capitals in each transaction which equally surpassed a medium for the Levant - £ 400 - 432 per act[17].

Concentration of capitals in the hands of big commerce dealers can be traced also in the development of credit operations, evolution of trade societies and so an[18].

Yet, is it ever possible to state a total value of Italian commodity circulation in the Pontic towns? To my mind there are some possibilities to do so. In 1320, after a first agreement with the Empire of Trebizond (1319) Venice sent her first *muda* of armed galleys to Trebizond. The Venetian administration imposed a tax on all goods sold and bought in Trebizond by the Venetians. On the 12th of August, 1320, the bailo in Trebizond reported that he collected a sum of £ 3258 soldi 4 den. 3 *ad grossos* as a 0.5 p.c. tax and £ 1629 soldi 2 *grossos* as a 0.25 per cent tax for a caravansaray to be built[19]. It is easy to calculate that a total cost of goods was £ 651 650 *ad grossos* or 6 255 840 aspers or 56 665 silver *sommi*[20] and the minimum sum gained by the treasury of the Empire of Trebizond from the kommerkioi was no less then 187 673 aspers[21]. But the real income of the trea-

15. Balard M. Gênes et l' Outre-Mer, t. 1, N° 2, 49, 60, 80, 87, 119, 171, 173-177, 184, 191, 213, 221-222, 229, 236, 276, 307, 338, 359, 419, 423, 549, 573, 687-688, 715, 721, 769, 819, 836, 856, 898.

16. Balard M. La Romanie, t.2, p. 607.

17. Karpov S.P. Kontrakt kommendy v italjanskoj torgovlje v Yuzhnom Prichernomorje (XIII - XV vv). . - Vizantijskij Vremennik, t. 48, 1987 (in print); cf.: Balard M. La Romanie, t.2, p. 607.

18. Balard M. La Romanie, t.2,p. 599 - 621; Karpov S.P. Italjanskaja torgovlja, ch. 3.

19. Diplomatarium Veneto - Levantinum sive Acta et Diplomata Res Venetas Graecas atque Levantis Illustrantia, pars I a. 1300 - 1350, ed. G. M. Thomas. Venetiis, 1880, p. 171 - 172.

20. In 1320 - 22 1 asper comninatos was equal to 25 den. ad grossos and 1 sommo - £ 11.5 ad grossos: Archivio di Stato di Venezia. V Savi alla Mercanzia, Capitolare 22 bis, f. 10v - 11r; Capitolare 22 ter, f.6r; Le Deliberazioni del Consiglio dei Rogati (Senato). Serie «Mixtorum», vol. 1, a cura di R. Cessi e P. Sambin. Venezia, 1960, lib. VI, N° 50.

21. The main duty was a 3 p.c. kommerkios, cf.: Karpov S.P. L' Impero, p. 77 - 78, 275 - 276.

sury was at less double because the counteragents of the Venetians had to pay the same or larger sum.

Thus it is evident that great sums were invested in trade on the Pontos from the very beginning of Venetian commercial activity in the region. But were the values of commodity circulation of other towns of the Southern Black Sea coast equally impressive? We have some data for calculations in the massarias of Caffa (late XIVth - XVth centuries).

In 1441 an extraordinary Genoese kommerkios - *drictus* - was sold by auction for 14 000 aspers a year and the sum was to be collected in Trebizond; the same drictus to be collected in Simisso was sold for 6 269 aspers. We do not know the exact rate of this duty and therefore cannot calculate the volume of commodity circulation, but we can compare the trade significance of the two Genoese trading stations.

In Sevastopolis (modern Sukhumi) the 0.5 p.c. kommerkios in 1373 had given an income of 60 sommi, that is the full minimum volume of goods circulation was 12 000 sommi a year. In 1410 - 1421 it decreased to 4 200 - 5 000 sommi and in 1422 -27 it was from 7370 to 11 200 sommi. After the capture of the town by the Turkish fleet in 1454 and a following sack of the Genoese settlement by the Abkhazians in 1455 trade continued to decrease from a maximum of 4 800 sommi in 1458/59 to a minimum of 1 850 sommi in 1462/63. A moderate revival of Genoese trade activities in the 70th gave the volume of minimum 2 900 sommi.

Thus if even in the second half of the XIVth century Genoese trade in Sevastopolis was modest and not comparable with that of Trebizond, during the XVth century it continued to degrade[22].

It is dubious that the crisis in trade of the second half of the XIVth century was already over in the XVth century[23]. This assumption can be backed by an economic analysis of trade navigation and particularly the figures of *incanti* of Venetian trade galleys. Here I am able only to give a summary conclusion of researches of Venetian trade navigation[24]. The study of itineraries of Venetian armed trade galleys proves that from the beginning of that navigation in 1320 till 1350 the

22. Cf.: Karpov S. P. Nalogooblozhenije italjanskoj torgovli i ob"em tovarooborota v gorodakh Juzhnogo i Jugo - Vostochnogo Chernomorja (XIV - seredina XV v.). - Vizantijskij Vremennik, t. 47, 1986, p. 17 - 23.

23. Cf.: Heers J. Gênes au XVe siècle. Activité économique et problèmes sociaux. Paris, 1961.

24. Karpov S. P. Italjanskaja torgovlja, ch. IV; idem. L' Impero, p. 109 - 118, 277 - 278.

chief port of the Black Sea for Venice was Trebizond. 168 galleys visited it when Tana, the other emporium of Venice in the area located in the mouth of the Don River was visited only by 59 galleys.

The crisis which was fully in action by the middle of 1340th had as a consequence not only an abrupt reduction of goods circulation (and number of ships in navigation) but also serious changes in the framework and articles of trade.

In 1356 - 99 only 58 galleys were sent to Trebizond and 125 to Tana. This proportion did not change in the first half of the XVth century with 110 galleys to Tana and 53 - to Trebizond. This shift can be explained by the nature of Venetian exports from the Black Sea - Azov Sea region: silk and spices dominated in them. And beginning with the middle of the XIVth century they were to some extent easier provided from Tana, although here also Venetians frequently saw an acute shortage of the named goods. Search of alternative ports in the Black Sea such as Provato or Mavrocastro was not a success. And only calls in the ports of Simisso and Sinope and, sometimes Caffa, with a minimal mooring there, were practised in the XVth century.

In the 20th - 40th of the XIVth century a *muda* of armed galleys of Romania and the Black Sea had an average of 7.6 ships p.a.; in the XVth century - of 2.8 ships. This obvious recession in number of galleys was by no means compensated neither by a small average growth of capacities of vessels, nor by changes of the rhythm of navigation which was invariable with a departure from Venice in July and return back by December - January. Of course, chronicle retardations of departure took part, but they were never long in the mudas of Romania in this period[25].

The incanti figures confronted with other data of trade and navigation conditions help us to trace main trends and shifts of Venetian commerce in the Black Sea Region.

A period of 1320 - 40 was the most profitable time of intensive trade of Venice and Trebizond. In 1343 - 56 there was an abrupt break of stability of navigation caused by the crisis of commerce with Tebriz, the fall of Tana in 1343, civil wars in the Empire of Trebizond and, at last, by the war of Venice with Genoa (1350 - 55). The third period, 1356 - 76 was marked by the crisis, intensified by the war of Chioggia (1378 - 81). In the end of the XIVth c. Venetian armed galleys went only to Tana. The pontic route lost its significance. The situation

25. Doumerc B. La crise structurelle de la marine vénitienne au XVe siècle: le problème du retard des *Mude*. - Annales ESC, 40e année, N°3, 1985, p. 605 - 623.

changed when in 1395 Tana was sacked by Timur and the Senate of Venice from 1396 onwards tried to organize (with great difficulties) a permanent navigation to Trebizond. But the real stabilization and growth of trade and navigation is traced only from 1437 up to 1452. It was however incomparable with the level of the beginning of the XIVth century. Yet I must emphasize that the navigation of Venetian armed galleys was a specific one: the Venetians, unlike the merchants of Genoa, did not practise an active trade of goods of local production of the Pontos. And if the crisis disastrously effected Venetian trade of luxurious «goods», Genoa could intensify its activities and consolidate its positions operating with the products of the Black Sea region and not only with goods brought from the East. And Pontic towns had commercial interest for Genoese merchants in the time of crisis. But the example of Sevastopolis shows that after all, the consequences of crisis were equally dramatic for Genoa' s trade in the Southern Black Sea region.

« ΟΙ ΕΠΙ ΤΗΣ ... ΣΑΓΡΑΣ »

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ / Θεσσαλονίκη

Στα κείμενα των επιστολογράφων του 10. αι. που εξέδωσε ο J. Darrouzès περιλαμβάνεται και μια επιστολή του Συμεών *μαγίστρου καὶ λογοθέτου τοῦ δρόμου* προς κάποιον μητροπολίτη, ίσως τον μητροπολίτη Λαοδικείας[1]. Ο Συμεών, αφού διαβεβαιώνει τον παραλήπτη για την αγάπη και τη φιλία του, προσθέτει ότι θεωρεί απολύτως αξιόπιστα αυτά που του είχε γράψει ο τελευταίος πριν από λίγο καιρό. Το κείμενο της επιστολής στο σημείο αυτό, σύμφωνα με την έκδοση του Darrouzès, είναι (2,93,14-18): *Ἄλλως τε δὲ καὶ ἔνια τῶν παρὰ σοῦ γραφέντων οὐ τοσοῦτον ἀπολογίας ὅσον ἐδεῖτο πίστεως καὶ τοῦ ἀληθῆ παρ' ἡμῖν δεῖξαι, οἷα τὰ περὶ τῶν διοικητῶν οὐ πρὸ πολλοῦ γνωρισθέντα, ὧν γε δὴ καὶ ἔτυχον καὶ πιστά μοι ἔδοξε ταῦτα μᾶλλον τῶν ἐπὶ σάγρας.*

Πριν από το κείμενο της επιστολής παρατίθεται μια περίληψη του περιεχομένου της, που μας πληροφορεί πώς κατάλαβε ο εκδότης το νόημα του παραπάνω χωρίου: «La lettre de celui-ci exposait une affaire concernant les diœcètes et semblait plus croyable que celle des préposés à la Sacra». Φαίνεται λοιπόν πως ο Darrouzès νομίζει ότι η έκφραση *τῶν ἐπὶ σάγρας* αναφέρεται σε κάποιους αξιωματούχους του βυζαντινού κράτους. Αυτό επιβεβαιώνεται και από τις ενδείξεις που βρίσκουμε α) στον «Index grec», σ. 420: «*σάγρας, οἱ ἐπὶ* - II 93 *18*» και β) στον «Index récapitulatif», σ. 429, όπου κάτω από τον τίτλο «Finances, fiscalité» διαβάζουμε: «1. Agents et officiers: ... préposés, (*οἱ τῆς*) *μετάξης, σάγρας, σακέλλης*». Συνεπώς, σύμφωνα με τον Darrouzès, στο χωρίο που μας απασχολεί γίνεται αναφορά σε κάποιους υπαλλήλους των δημοσίων οικονομικών, τους *ἐπὶ τῆς σάγρας*.

Αν η άποψη αυτή είναι σωστή, τότε το παραπάνω κείμενο αποτελεί μοναδική μαρτυρία για τον τίτλο *οἱ ἐπὶ τῆς σάγρας*, μια και τέτοιο αξίωμα δεν μνημονεύεται, όσο ξέρω, σε καμιά άλλη πηγή αυτής της επο-

1. J. Darrouzès, *Épistoliers byzantins du Xe siècle*, Archives de l'Orient Chrétien 6, Paris 1960, σ. 153-154, επιστολή 2,93.

χῆς[2]. Ο Darrouzès μετέφρασε τον τίτλο αυτό «préposés à la Sacra», νομίζοντας ότι η λέξη *σάγρα* είναι η ελληνική απόδοση του λατινικού sacra, και θεώρησε τους *ἐπὶ τῆς σάγρας* αξιωματούχους των δημοσίων οικονομικών, πιθανότατα ταυτίζοντας αυτή την έκφραση με το αξίωμα του comes sacrarum largitionum, που μερικές φορές μνημονεύεται από τις πηγές απλώς ως comes sacrarum[3]. Ωστόσο δύσκολα θα συμφωνούσε κανείς με την ερμηνεία του Darrouzès, γιατί α) η λατινική λέξη sacra θα μπορούσε να μεταγραφεί στα ελληνικά ως *σάκρα*[4], όχι όμως ως *σάγρα*[5], και β) το αξίωμα του comes sacrarum largitionum διατηρήθηκε ως τις αρχές του 7. αι., οπότε τα καθήκοντα της θέσης αυτής τα ανέλαβε ο *σακελλάριος*[6], ενώ το κείμενό μας ανήκει στον 10. αι.

Το πραγματικό νόημα της φράσης *πιστά μοι ἔδοξε ταῦτα μᾶλλον τῶν ἐπὶ σάγρας* γίνεται ολοφάνερο, αν κανείς εκδώσει *Σάγρας* αντί *σάγρας* και θυμηθεί την αρχαία παροιμία *ἀληθέστερα τῶν ἐπὶ Σάγρᾳ*[7]. Ο Συμεών, για να τονίσει την αξιοπιστία των πληροφοριών του φίλου του, χρησιμοποίησε τη γνωστή παροιμία, που προήλθε από την επιβεβαίωση της αμφίβολης αρχικά φήμης που έφτασε στη Σπάρτη για τη νίκη των Επιζεφυρίων Λοκρών εναντίον των πολυαριθμότερων Κροτωνιατών κοντά στον ποταμό Σάγρα[8].

2. Βλ. J. B. Bury, *The Imperial Administrative System in the Ninth Century*, The British Academy Supplemental Papers 1, London 1911 [Πίνακες από τη Μ. Γρηγορίου - Ιωαννίδου, *ΕΕΦΣΘ* 10 (1968) 165-240], F. Dölger, *Beiträge zur Geschichte der byzantinischen Finanzverwaltung, besonders des 10. und 11. Jahrhunderts*, Byzantinisches Archiv 9, Leipzig - Berlin 1927 (ανατύπωση με προσθήκες *Darmstadt* 1960), και N. Oikonomidès, *Les listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles*, Paris 1972.

3. Βλ. J. Karayannopulos, *Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates*, Südosteuropäische Arbeiten 52, München 1958, σ. 54.

4. Βλ. τα λεξικά LSJ[9] και Lampe στη λ. *σάκρα*, Sophocles στη λ. *σάκρος* και Du Cange στη λ. *σάκρον*.

5. Άλλωστε η ελληνική απόδοση του τίτλου comes sacrarum largitionum ήταν *κόμης τῶν Θείων Θησαυρῶν*· βλ. Karayannopulos, ό.π., σ. 55.

6. Βλ. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, Handbuch der Altertumswissenschaft XII.1.2, München [3]1963, σ. 83 (ελλην. μετάφρ. Ι. Παναγόπουλου, 1. τόμος, σ. 166).

7. Βλ. Στράβ. 6,1,10, Ζηνόβ. 2,17 (Μένανδ. απ. 31 Koerte, Σώφρ. απ. 169 Kaibel, Αλεξ. απ. 305 Kock), Φώτ. α 936 Theodoridis, *Σοὺδ.* α 1173 Adler, Ευσταθ. *Παρεκβ. Ἰλ.* 278,3-12 = I σ. 426,29-427,9 van der Valk (Παυσ. α 64 Erbse), Μακάρ. 1,84, Αποστόλ. 2,12· πβ. Cicer. *De nat. deor.* 3,13, Αιλιαν. *Περὶ ζῴων ἰδιότ.* 11,10, Σχόλ. Κλήμ. Αλεξ. *Προτρεπτ.* I σ. 307,11-12 Stählin.

8. Για το γεγονός, εκτός από τα χωρία που μνημονεύονται στην προηγούμενη σημείωση, βλ. επίσης Cicer. *De nat. deor.* 2,6, Iustin. 20,2,10-20,3,9 και Πλουτ. *Αἰμίλ.*

Και κάτι ακόμα: η παραπάνω επιστολή του Συμεών *μαγίστρου καὶ λογοθέτου τοῦ δρόμου* είχε εκδοθεί, μαζί με άλλες, το 1664 στο Παρίσι από τον Λέοντα Αλλάτιο, στη μελέτη του *Diatriba de Symeonum scriptis*. Οι επιστολές που εξέδωσε ο Αλλάτιος, μαζί με τη λατινική τους μετάφραση, ανατυπώθηκαν το 1864 από τον J.-P. Migne[9]. Στο σημείο που μας ενδιαφέρει (232B) ο Αλλάτιος εκδίδει *ἐπὶ Σάγρας* και μεταφράζει σωστά: «et ea ipse existimo, quam quae in Sagra gesta sunt, credibiliora». Το περίεργο είναι ότι ο Darrouzès μνημονεύει την έκδοση του Αλλατίου τόσο στην εισαγωγή του (σ. 33) όσο και στα sigla της δικής του έκδοσης (σ. 99)· επίσης στο κριτικό υπόμνημα αυτής της συγκεκριμένης επιστολής (σ. 154) επισημαίνει τις διαφορές γραφών από την έκδοση (ανατύπωση) του Migne. Ωστόσο για το σημείο που μας απασχολεί δεν σημειώνει απολύτως τίποτε· φαίνεται πως ή δεν πρόσεξε τη διαφορά ή δεν τη θεώρησε άξια λόγου.

Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης ΔΗΜ. Α. ΧΡΗΣΤΙΔΗΣ

25,1. Η γενική *Σάγρας* αντί της δοτικής *Σάγρᾳ* οφείλεται είτε σε μνημονικό λάθος του συγγραφέα είτε σε αντιγραφικό σφάλμα.

9. *PG* 114, 227-236.

LE REFUS DU POUVOIR DE CONSTANTIN LE GRAND: UNE ERREUR DE JEUNESSE?

J. - Y. BASSOLE / Thessalonique

Le refus du pouvoir, les travaux de J. Béranger[1] l'ont démontré, est une pratique courante dans l'antiquité. La constance avec laquelle elle se reproduit à l'avènement d'un chef, qu'il soit empereur[2] ou prince de l'Eglise[3], lui donne la valeur d'un rite. Le respect de ce rite[4], qui conduit les princes à repousser le titre et la fonction de chef au moment même où ils leur sont offerts peut être considéré comme un élément essentiel de la tradition politique romaine, du moins sous l'Empire: la coutume prend, en l'espèce, valeur de règle.

Comme la plupart des empereurs romains, Constantin a lui aussi refusé d'assumer la charge d'empereur[5]. Ce faisant, il s'intégrait à une tradition qui contribuait à justifier son accession au pouvoir[6]. Mais si l'on considère que cette accession était parfaitement illégale du point de vue du système politique alors en vigueur[7], on peut estimer que son geste de refus visait aussi à se prémunir contre toute accusation d'avoir usurpé le pouvoir comme un vulgaire tyran.

1. Voir J. Béranger, «Le refus du pouvoir (Recherches sur l'aspect idéologique du principat)», *Museum Helveticum* 5 (1948) 178-196 et *idem, Recherches sur l'aspect idéologique du Principat (Schweizerische Beiträge zur Altertumswissenschaft,* 6). Basel, 1953, p. 157 sqq.

2. Voir J. Béranger, *Recherches...*, p. 159 sqq.

3. Voir J. Béranger, *Recherches..*, p. 162 sqq. et P. Courcelle, *Recherches sur saint Ambroise.* Paris, 1973, p. 10, note 3 et p. 11, note 1.

4. Voir A. van Gennep, «Le rite du refus», *Archiv für Religionswissenschaft* 11 (1908) 1-10.

5. Cette information nous est fournie par le *Panégyrique* de 310 (PANEG. VIII, 8, 4). On se référera à l'édition de E. Galletier, *Panégyriques Latins, tome II, Les Panégyriques constantiniens (VI-X) (Collection des Universités de France).* Paris, 1952.

6. J'ai examiné l'aspect social et religieux de ce geste de Constantin dans ma thèse, *L'Idéologie de Constantin le Grand dans les sources narratives latines contemporaines jusqu'en 324.* Thessalonique, 1984, pp. 128-132.

7. Après la mort de Constance Chlore, le César Sévère est devenu Auguste et un nouveau César devait être nommé par les princes au pouvoir; voir E. Stein, *Histoire du Bas-Empire, tome Ier : de l'Etat Romain à l'Etat Byzantin (284-476)*, éd. française par J.- R. Palanque. s.l., 1959, tome I, pp. 82-83.

On peut cependant se demander pourquoi cet événement, qui date du mois de juillet 306[8], n'est pas mentionné dans le *Panégyrique* de 307, et pourquoi il faut attendre le *Panégyrique* de 310 pour trouver trace de ce refus. Pour répondre à cette question, il faut tenir compte du fait que le panégyrique en l'honneur de l'empereur est un genre conventionnel[9]; que le rhéteur désigné pour faire l'éloge du prince n'avait pas le choix du sujet, ni la liberté de le traiter à son gré; qu'il recevait des directives pour la composition de son discours[10]; qu'il publiait ainsi la version officielle des événements passés et annonçait les projets d'avenir de l'empereur[11]; et surtout qu'il ne pouvait pas se permettre de risquer des idées qui auraient pu déplaire à son souverain[12]. Il faut encore ajouter que ces deux discours ont été prononcés

8. A en croire le rhéteur, il semble que geste du refus ait eu lieu peu après la mort de Constance Chlore.

9. Cf. R. Pichon, *Etudes sur l'histoire de la littérature latine dans les Gaules. Les derniers écrivains profanes: les panégyristes, Ausone, Le Querolus, Rutilius Namatianus.* Paris, 1906, p. 195: les panégyriques étaient «un genre officiel et solennel, set solennel, séparé de l'action, de la réalité pratique, un genre factice où les mots usurpent souvent la place des idées, où la convention masque la sincérité, où l'éclat est clinquant et la majesté guindée, un genre faux somme toute, et un genre vide».

10. Cf. G. Boissier, *La Fin du paganisme. Etude sur les dernières luttes religieuses en Occident au quatrième siècle*, 6e éd.. Paris, 1909, tome II, p. 219: «Tout y est officiel; on ne s'y hasarde pas à porter un jugement sur les hommes ou sur les choses, et les événements y sont toujours présentés comme l'autorité le désire et sous le jour qui lui convient.» A. Piganiol, *L'Empereur Constantin.* Paris, 1932, *p.* 51, écrit même, à propos des événements que rapporte le panégyriste de 310, que l'information vient de Constantin lui-même.

11. Cf. H. Grégoire, «La vision de Constantin 'liquidée'», *Byzantion* 14 (1939) 343: «Les panégyriques de 310-321 sont à la fois des documents officiels de premier ordre, de véritables manifestes politiques et religieux, commandés, en partie dictés, approuvés et répandus par Constantin dont ils contiennent, dans chaque cas, le 'programme', et des oeuvres littéraires composées avec soin, dans une langue excellente», et S. Mac Cormack, «Latin Prose Panegyrics: Tradition and Discontinuity in the Later Roman Empire», *Revue des Etudes Augustiniennes* 22 (1976) 55: «These panegyrics were all used as a medium to announce imperial programmes and policies in such a way as to embrace both political and religious matters, while avoiding any details that would detract from the central themes.» Le rhéteur de 310 était sans doute bien informé des volontés de l'empereur puisqu'il avait servi dans les bureaux du palais; cf. PANEG. VII, 23, 1: «Interim quoniam ad summam votorum meorum tua dignatione perveni, ut hanc meam qualemcumque vocem diversis otii et palatii officiis exercitam tuis auribus consecrarem, maximas numini tuo gratias ago [...]». Sur ce point, voir G. Sabbah, «De la Rhétorique à la communication politique: les Panégyriques latins», *Bulletin de l'Association Guillaume Budé* s.t. (1984) 370.

12. Voir B.H. Warmington, «Aspects of Constantinian Propaganda in the Panegyrici

en présence des princes concernés et qu'une allusion du panégyriste de 310 nous permet de penser que son discours avait obtenu l'approbation de l'empereur avant d'être prononcé[13]. Cette docilité à l'égard du pouvoir - cette servilité même[14] - constitue un élément capital pour le cas qui nous intéresse: le silence du panégyriste de 307 atteste que les princes alors au pouvoir, Maximien et Constantin, ne voulaient pas qu'on mentionne le refus de ce dernier. Inversement, le récit du panégyriste de 310 - et à plus forte raison dans la mesure où il intervient après le silence de son collègue de 307 - prouve que Constantin désirait désormais diffuser la version du refus dans ses états.

Mais la question se pose alors de savoir pourquoi Constantin a attendu l'année 310 pour laisser le rhéteur mentionner son refus du pouvoir. Pour éclaircir ce problème, il faut comparer les arguments avancés par les deux panégyristes afin de justifier l'accession de Constantin au pouvoir.

Le *Panégyrique* de 307 célèbre le mariage de Constantin et de Fausta, fille de Maximien[15]; c'est donc sur l'entrée de Constantin dans une famille régnante[16] que le rhéteur fonde sa justification. Négligeant le fait que Maximien a abdiqué avec Dioclétien en 305[17] et que son retour à la vie politique est totalement illégal, le panégyriste présente le pouvoir comme un bien que Maximien transmet à Constantin en même temps qu'il lui donne sa fille[18]. Des événements de 306, il ne donne qu'un bref aperçu, insistant sur la maturité du prince qui

Latini», *Transactions of the American Philological Association* 104 (1984) 379 et G. Sabbah, «De la Rhétorique à la communication politique...», pp. 370-371, et p. 371: «Homme de communication, par vocation et par expérience, sensible au *kairos* et aux inflexions de la parole qu'il exige, il jette en quelque sorte un pont indispensable entre l'idéologie générale de la Cour et la demande concrète d'un public qui a besoin, sur des problèmes particuliers, de réponses assurées de la caution impériale».

13. Voir PANEG. VII, 14, 1.

14. L'expression est de R. Pichon, *Etudes...*, p. 86: «Il est bien certain [...] que les orateurs qui parlaient devant les Empereurs avaient soin de ne rien dire qui ne fût conforme aux pensées, aux désirs des souverains. Par là, leurs discours peuvent nous renseigner utilement sur les intentions et les ambitions des princes auxquels ils sont consacrés; la docilité, la servilité même si l'on veut, qui y règne si souvent, en fait de fidèles reflets de la politique impériale.»

15. Voir PANEG. VI, 1, 1-4.

16. Voir PANEG. VI, 2, 2-5.

17. Voir E. Stein, *Histoire du Bas-Empire...*, tome, I, p. 82.

18. Cf. PANEG. VI, 7, 2-4: «Quid enim competentius, quid providentia tua dignius facere potuisti quam ut eius filio, quem tibi pridem et adfinitate adsciveras et maiestate so-

s'est contenté du titre de César alors que son père lui avait laissé l'Empire[19]; et il revient aussitôt à l'idée principale de son discours: c'est Maximien seul qui a donné le titre d'Auguste à Constantin, comme quelques années auparavant, il l'avait donné à son père Constance Chlore[20]. La légitimité de Constantin est donc entièrement fondée sur son mariage et, par conséquent, nulle mention du refus du pouvoir n'est possible puisque c'est par cette alliance qu'il arrive au pouvoir et non par la volonté de son père ni par celle de ses soldats.

En 310, la situation a bien changé: à la suite d'une série d'intrigues et de complots, Maximien a été contraint au suicide par son gendre[21]. Cette rupture avec l'empereur qui jusque là fondait toute sa légitimité, et avec le système tétrarchique qu'il s'était tout d'abord efforcé de respecter, oblige Constantin à se tourner vers d'autres types de justifications. Ce sera l'annonce, dans le *Panégyrique* de 310, de nouvelles prétentions dynastiques et la caution de la divinité attestée par la vision d'Apollon. Après de tels changements dans l'idéologie de Constantin, le refus du pouvoir apparaît comme un nouveau moyen de rompre avec la justification jusque là en vigueur, fondée sur son mariage avec Fausta, en faisant remonter à la mort de son père et à la volonté des soldats ses droits à l'Empire. Le refus du pouvoir pourrait donc matérialiser sa volonté de rompre avec Maximien et la Tétrarchie, et de s'intégrer ainsi au modèle établi de la tradition romaine.

Mais un nouveau problème se pose alors: pourquoi le panégyriste de 310, qui est notre unique source pour cet événement, s'empresse-t-il de condamner le geste de Constantin en le mettant sur le compte d'une erreur de jeunesse[22]? Car on voit mal comment il pourrait se

ciaveras, nunc ex intimis adfectibus traderes summi pignus imperii? Haec est tua, Maximiane, inter omnes principes propria largitio. Alii divitias aut honores aut ipsa etiam imperia, sed sola donarunt: tu, animo maiore quam ceteri, pariter indulges et quod pietas tua habet carissimum et quod fortuna praecipuum».

19. Cf. PANEG. VI, 5, 3 : «Gesseris enim licet multa fortiter, multa sapienter, cum per maximos tribunatus stipendia prima conficeres, sentias necesse est tantae auspicia fortunae, imperator adulescens. Quamquam quid ego in te aetatis tuae potius quam gravitatis nomen usurpo? cuius tanta maturitas est ut, cum tibi pater imperium reliquisset, Caesaris tamen appellatione contentus exspectare malueris ut idem te qui illum declararet Augustum».

20. Cf. *supra*, note 19 : «[...] ut idem [= Maximien] te qui illum [= Constance Chlore] declararet Augustum.»

21. Voir Rev. E.A. Sydenham, «The Vicissitudes of Maximian after his Abdication», *The Numismatic Chronicle* 5th ser., 14 (1934) 166-167 et E. Stein, *Histoire du Bas-Empire...*, tome I, pp. 86-87.

22. Cf. PANEG. VII, 8, 4: «Diceris etiam, imperator invicte, ardorem illum te depos-

prévaloir d'un acte qu'il récuse aussitôt. Il faut admettre qu'il serait fort téméraire de sa part d'introduire dans son discours, de son propre chef, l'idée de refus du pouvoir, comme d'ailleurs celle d'erreur de jeunesse. Si ces deux idées sont mentionnées ensemble, c'est qu'elles n'ont de raison d'être que l'une par rapport à l'autre. Ce problème, qui n'a guère retenu l'attention des historiens de Constantin, ne peut être résolu qu'en réexaminant les propres paroles du rhéteur; à le lire, il semble que les événements se soient déroulés en deux temps bien distincts:

- à la mort de Constance Chlore, ses armées s'accordent sur le nom de Constantin[23], mais il ne se prononce pas sur cette nomination et adresse aux «seniores principes» une lettre dans laquelle il leur demande leur avis[24];
- avant que leur réponse n'arrive, les soldats donnent la pourpre à Constantin[25] mais celui-ci, qui pleure la mort de son père, la refuse et cherche à s'enfuir[26] - c'est l'erreur de jeunesse[27] -. Quant à l'approbation des princes, le rhéteur la mentionne rapidement[28] et ne s'y attarde guère pour en venir à celle des dieux[29].

Le récit du panégyriste conduit à faire deux remarques:

- le refus du pouvoir ne se situe pas au moment où les armées s'accordent sur le nom de Constantin, et celui-ci ne semble ni refuser

centis exercitus fugere conatus equum calcaribus incitasse. Quod quidem, ut verum audias, adulescentiae errore faciebas». Cette phrase apparaît encore plus importante quand on considère que, dans son récit des événements de 306, le panégyriste de 307 qualifie Constantin d'«imperator adulescens», et son attitude de «maturitas» du fait qu'il s'était contenté du titre de César (PANEG. VI, 5, 3, voir *supra*, note 19).

23. Cf. PANEG. VII, 8, 2: «Ilico enim atque ille [= Constance Chlore] terris fuerat exemptus, universus in te consensit exercitus, te omnium mentes oculique signarunt [...]».

24. Cf. PANEG. VII, 8, 2: «[...] quamquam tu ad seniores principes de summa re publica quid fieri placeret rettulisses [...]». E. Gibbon, *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, tome I, 3e éd. London, 1777, p. 483 a reconnu dans ce geste un simple moyen de cacher son usurpation: «The decent and even obstinate resistance which he chose to affect, was contrived to justify his usurpation; nor did he yield to the acclamations of the army, till he had provided the proper materials for a letter, which he immediately dispatched to the emperor of the East.»

25. Cf. PANEG VII, 8, 3: «Purpuram statim tibi, cum primus copiam tui fecit egressus, milites utilitati publicae magis quam tuis adfectibus servientes iniecere lacrimanti».

26. Voir PANEG. VII, 8, 4 (voir *supra*, note 22).

27. Voir *ibidem*.

28. Cf. PANEG VII, 8, 2 : « [...] praevenerunt [= toutes les armées] studio quod illi [= seniores principes] mox iudicio probaverunt».

29. Cf. PANEG. VII, 8, 5: «Quis enim te Cyllarus aut Arion posset eripere quem se-

ni accepter leur décision tant qu'il n'a pas consulté les «seniores principes»[30];

- le refus se situe au moment où les armées lui donnent la pourpre, alors qu'il est encore en deuil[31] et qu'il n'a pas encore reçu de réponse à sa lettre.

Il apparaît donc clairement que le refus de Constantin n'est pas lié au pouvoir que lui donnent les armées, mais au non-respect des formes morales, et surtout légales. La phrase par laquelle le rhéteur conclut son récit le prouve: «Sic modestiam tuam atque pietatem et differendi imperii conatus ostendit et rei publicae felicitas vicit»[32]. Il n'est plus question de refus du pouvoir, mais d'efforts pour *ajourner* son avènement; il ne s'agit plus là de remettre en cause le principe même de l'avènement, mais le moment où il intervient et surtout le processus employé: Constantin a refusé parce qu'en acceptant, il n'aurait pas respecté les conditions légales de la procédure alors en vigueur. Si le rhéteur dépeint l'attitude de Constantin dans ces moments difficiles comme pleine de dignité, s'il présente les événements de telle sorte qu'on en conclue que le refus de Constantin était motivé par son deuil, il n'en laisse pas moins soupçonner la réalité à son auditoire: Constantin ne voulait pas accéder au pouvoir par la seule volonté des armées; il désirait également l'accord des «seniores principes». Les deux vertus mentionnées dans la phrase citée plus haut confirment cette interprétation: la *modestia* est la vertu qui fait que le prince ne se contente pas de ses qualités individuelles et de sa filiation - ni de la volonté des soldats qui vient, en quelque sorte, les corroborer - pour se considérer comme digne du pouvoir[33]; et la *pietas* fait allusion à son respect reli-

quebatur imperium? illa, inquam, illa maiestas Iovis subiecta nutu nec Iridi deum nuntiae, sed pinnis commissa Victoria, tam facile te continuata est quam cito ad terras caelo missa perveniunt».

30. E. Galletier note, dans son édition des *Panégyriques constantiniens* (voir *supra*, note 5), p. 60, note 2: «Il s'agit de Dioclétien et Maximien retirés du pouvoir depuis 305; et peut-être aussi de Galère, seul Auguste à la mort de Constance». Cela n'est pas sûr: Constantin aurait fort bien pu s'adresser aux trois princes qui étaient alors au pouvoir, c'est-à-dire Galère, Sévère et Maximin Daïa; ils étaient d'ailleurs tous trois des «seniores principes» pour lui.

31. Le panégyriste insiste sur ce deuil et fait semblant de le condamner, puisque Constance Chlore est passé au rang des dieux; cf. PANEG. VII, 8, 3: «Neque enim fas erat diutius fleri principem consecratum».

32. PANEG. VII, 8, 6.

33. Sur cette *modestia*, voir F. Burdeau, «L'Empereur d'après les Panégyriques Latins», *Aspects de l'Empire romain*, I *(Travaux et recherches de la Faculté de Droit et de Sciences économiques de Paris*, série «Sciences Historiques», 1). Paris, 1964, p. 43.

gieux envers l'Empire et le système politique en vigueur dont il ne veut pas enfreindre les règles.

Le refus de Constantin n'est donc pas lié au pouvoir lui-même, mais au non-respect des formes légales. Dans ces conditions, l'erreur de jeunesse prend une importance particulière: cette erreur n'est autre que le respect scrupuleux des formes «constitutionnelles» de la Tétrarchie, qui pousse Constantin à différer le moment de son avènement pour consulter les autres princes. Au moment du refus, Constantin croyait encore à la nécessité de s'intégrer, ou du moins de se rattacher, au système de Dioclétien, alors que la Tétrarchie allait bientôt cesser d'exister. Le rhéteur de 310 peut d'autant plus librement développer cette idée qu'il sait que, depuis la conférence de Carnuntum en 308, les règles tétrarchiques ont été violées par la nomination de Licinius au rang d'Auguste[34]; il sait également que Maximien vient d'être contraint au suicide par son gendre[35].

Devant cette double rupture avec le système auquel Constantin avait tâché, quatre ans plus tôt, de se rattacher, le refus de 306 ne pouvait apparaître que comme une erreur d'appréciation politique. Il était cependant nécessaire de le mentionner pour pouvoir reporter au décès de Constance Chlore les prétentions de Constantin sur l'Empire de son père[36]: en le présentant comme une erreur de jeunesse, le rhéteur escamotait l'alliance avec Maximien et l'intégration au système tétrarchique tout en ouvrant la voie à l'idée de succession à l'héritage paternel[37].

Mais cette rupture obligeait Constantin à s'orienter vers d'autres justifications idéologiques; c'est ce que s'efforce de faire le rhéteur dans son discours en se fondant sur deux grands thèmes: les origines de

34. Voir E. Stein, *Histoire du Bas-Empire...*, tome I, pp. 85-86.

35. Voir C. Castello, «Il pensiero politico-religioso di Costantino alla luce dei panegirici», *Università degli Studi di Perugia, Facoltà di Giurisprudenza, Accademia Romanistica Costantiniana, Atti, I° Convegno Internazionale (Spello - Foligno - Perugia* 18-20 *settembre 1973*). Perugia, 1975, p. 79 sqq.

36. Constantin est le premier fils de Constance Chlore, cf. PANEG. VII, 4, 1-2: «Sacrum istud palatium non candidatus imperii, sed designatus intrasti confestimque te illi paterni lares successorem videre legitimum. Neque enim erat dubium quin ei competeret hereditas quem primum imperatori filium fata tribuissent». Constance Chlore a choisi Constantin pour successeur, cf. PANEG. VII, 7, 3-4: «Vere enim profecto illi superum templa patuerunt receptusque est consessu caelitum, Iove ipso dexteram porrigente. Quin immo statim sententiam rogatus cui imperium decerneret, dixit, ut decebat Constantium Pium; manifeste enim sententia patris electus es, imperator».

37. Voir G. Sabbah, «De la Rhétorique à la communication politique...», p. 377.

Constantin et la volonté divine. Ce sera d' abord l' annonce de sa parenté avec l' empereur Claude le Gothique[38] et le rappel de ses droits héréditaires sur l' Empire de son père[39]; puis la révélation de la volonté des dieux qui se manifeste par la Victoire - elle le rattrape dans sa tentative de fuite[40] - et surtout la vision d' Apollon[41], qui succède aux Jupiter et Hercule de la Tétrarchie, attestant que le pouvoir est bien destiné au fils de Constance Chlore et prouvant, en dieu purificateur, que Constantin n' est pas souillé par le sang de Maximien[42].

Le refus du pouvoir a longtemps été jugé avec sévérité; c' est ainsi qu' O. Seeck[43] a qualifié ce geste de formalité vaine ou même de farce,

38. Cf. PANEG. VII, 2, 1 - 2: «A primo igitur incipiam originis tuae numine, quod plerique adhuc fortasse nesciunt, sed qui te amant plurimum sciunt. Ab illo enim divo Claudio manat in te avita cognatio qui Romani imperii solutam et perditam disciplinam primus reformavit immanesque Gothorum copias Ponti faucibus et Histri ore proruptas terra marique delevit, utinam diuturnior recreator hominum quam maturior deorum comes».

39. Voir PANEG. VII, 7, 4 (voir *supra*, note 36).

40. Cf. PANEG. VII, 8, 5 : «Quis enim te Cyllarus aut Arion posset eripere quem sequebatur imperium? illa, inquam, illa maiestas Iovis subiecta nutu nec Iridi deum nuntiae, sed pinnis commissa Victoria, tam facile te continuata est quam cito ad terras caelo missa perveniunt». Cf. également J. Béranger, «Le refus du pouvoir...», p. 189: «L' avènement de Constantin est aussi significatif. Sa position était équivoque: fils d' un Auguste, Constance Chlore, et d' une concubine dont Constance Chlore s' était séparé pour épouser la belle-fille de Maximien, selon le principe jamais contesté de l' hérédité, la succession lui revenait. Fils de *divus*, il bénéficiait du charisme imparti à la dynastie. Point n' eût été nécessaire de le renouveler. Mais les aberrantes dispositions de Dioclétien et de la 'tétrarchie' le renvoyaient dans le rang; une expertise nouvelle de sa consécration n' était pas inutile. Démonstratif, son geste de refus consiste à se jeter sur un cheval et à simuler une fuite, piquant des éperons, pour se dérober aux sollicitations des soldats. Mais celui que 'l' Empire poursuivait' ne pouvait échapper à sa destinée. La volonté divine se révéla par la Victoire convainquant Constantin qu' il était bien l' Elu».

41. Cf. PANEG. VII, 21, 4: «Vidisti enim, credo, Constantine, Apollinem tuum comitante Victoria coronas tibi laureas offerentem, quae tricenum singulae ferunt omen annorum».

42. Cf. E. Galletier, «La mort de Maximien d' après le panégyrique de 310 et la vision de Constantin au temple d' Apollon», *Revue des Etudes Anciennes* 52 (1950) 299: «Cette vision et cette promesse engageaient définitivement le prince à abandonner le culte d' Hercule, divinité éponyme du révolté vaincu, pour revenir au culte d' Apollon qui avait été celui de tant de prédécesseurs. Mais on peut aussi se demander si, au terme d' une expédition où Maximien avait péri dans des circonstances malgré tout mystérieuses, l' accueil si favorable fait à Constantin par cet Apollon qui demeurait toujours le dieu purificateur n' attestait pas clairement aux yeux de tous que l'âme et les mains du vainqueur étaient pures de toute souillure».

43. Cf. O. Seeck, *Geschichte des Untergangs der Antiken Welt V, Anhang*. Stuttgart, s.d., p. 502 (pour Valentinien Ier et Théodose): «Es ist bezeichnend, dass diese Weigerungen, die Krone anzunehmen, nur von den Panegyrikern, nicht auch von den Historikern, erwähnt werden [...]. Die Lobredner waren eben verpflichtet, auch solche Farcen ernst zu nehmen, während sie die Geschichtschreiber als leere Formalität übergehen konnten».

en faisant observer que ce sont d' habitude les panégyristes, et non les historiens, qui mentionnent ce type d' événement. Dans le cas de Constantin cependant, il ne s' agit nullement de formalité vaine ni de farce, puisque c' est grâce à ce geste qu' il inaugure une nouvelle conception politique et religieuse du pouvoir[44].

Université de Thessalonique Jean - Yves BASSOLE

44. Sur le rôle des panégyristes pour l'annonce des changements politiques et idéologiques, voir G. Sabbah, «De la Rhétorique à la communication politique...», p. 377.

ΟΙ ΚΛΗΡΙΚΟΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΓΥΝΑΙΚΕΙΩΝ ΜΟΝΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΑΒΑΤΟ

Ε. ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗ / Αθῆναι

Με τον όρο άβατο χαρακτηρίζεται συνήθως στις πηγές η απαγόρευση εισόδου και παραμονής στις μονές προσώπων άλλου φύλου. Εκδηλώσεις του άβατου, με την ευρύτερή του έννοια, αποτελούν επίσης ο περιορισμός των επισκέψεων άσχετων με τη μονή προσώπων (π.χ. συγγενών των μοναχών) ανεξάρτητα από το φύλο τους, ο αποκλεισμός των ευνούχων, των ανηλίκων και των θηλυκών ζώων από τις ανδρικές - κατά κανόνα τουλάχιστον - μονές, ακόμα δε και η απαγόρευση εξόδου από το μοναστήρι χωρίς σοβαρό λόγο[1].

Εύκολα αντιλαμβάνεται όμως κανείς, ότι η απόλυτη αποξένωση από τον κόσμο ήταν στην πραγματικότητα ανέφικτη, γιαυτό οι περισσότερες από τις παραπάνω απαγορεύσεις γνώρισαν αρκετές εξαιρέσεις ήδη από τη βυζαντινή περίοδο. Ακριβώς λόγω του περιπτωσιολογικού χαρακτήρα αυτών των εξαιρέσεων τα γενικότερα έργα που έχουν ασχοληθεί μέχρι σήμερα με το άβατο, δε διερευνούν εξαντλητικά όλες τις πτυχές τους και έτσι παρουσιάζει ακόμα κάποια κενά η εξέταση της υπηρεσίας κληρικών (ανώτερων και κατώτερων) καθώς και της ενάσκησης διοικητικής εξουσίας[2] στις βυζαντινές γυναικείες μονές από ετεροφύλους σε σχέση με τις διατάξεις περί αβάτου.

Οι ιεροί κανόνες δε θέτουν παρά μόνο γενικές αρχές σχετικά με το άβατο των μονών χωρίς να αναφέρουν εξαιρέσεις[3]. Μόνον ο καν. 38 της συνόδου της Καρχηδόνας προβλέπει δυνατότητα επισκέψεων των αφιερωμένων στην Εκκλησία γυναικών από επισκόπους, κληρικούς και μοναχούς, πάντοτε συνοδευόμενους από συναδέλφους τους ή άλλα, αξιό-

1. Για το άβατο βλ. τις παρακάτω σχετικά πρόσφατες ειδικές εργασίες, όπου αναφέρεται και η παλαιότερη βιβλιογραφία, *Στ. Παπαδάτου*, Το πρόβλημα του αβάτου του Αγίου Όρους, Θεσσαλονίκη 1969 - *J. L. van Dieten*, Abaton, Reallexikon der Byzantinistik, Reihe A, τ. 1/2, Amsterdam 1969, στ. 49 - 84 *I. M. Κονιδάρη*, Νομική θεώρηση των μοναστηριακών Τυπικών, Αθήνα 1984, σ. 117 επ. Χρήσιμες παρατηρήσεις για το άβατο σε σχέση με τη διάκριση μεταξύ των δύο φύλων κάνουν ο *Στ. Παπαδάτος*, ό.π.σ. 103 - 113 και ο *Γ. Πουλής*, Το άβατο του Αγίου Όρους και η ποινικοποίηση της παραβίασής του με το ΝΔ 2623/1953, Επιστημονική Επετηρίδα του Δικηγορικού Συλλόγου Θεσσαλονίκης 2 (1981) 169 - 181 (εδώ σ. 171). Συγγενείς με το θεσμό του αβάτου είναι και οι διατάξεις που απαγορεύουν την ίδρυση των λεγόμενων «διπλών μοναστηριών», βλ. γι' αυτά *I. Κονιδάρη*, ό.π., σ. 121 - 122 και σημ. 10 για άλλη βιβλιογραφία. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι η άποψη που εκφράζει η *Era L. Vranoussi*, Les Archives de Néa Moni de Chio. Essai de reconstruction d' un dossier perdu, Byzantinisch - Neugriechische Jahrbücher 22 (1977 - 1984, κυκλ. 1985) 267 - 284 (εδώ σ. 272 - 276), ότι η Νέα Μονή της Χίου υπήρξε «διπλό μοναστήρι» τουλάχιστον μεταξύ 1044 και 1072.

2. Για την εσωτερική οργάνωση και τα διοικητικά όργανα των μονών, βλ. *I. Κονιδάρη*, ό.π., σ. 193 - 214.

3. Βλ. π.χ. καν. 46, 47 Πενθέκτης και 18 Ζ' Οικουμενικής συνόδου και *I. Κονιδάρη*, ό.π., σ. 120.

πιστα, πρόσωπα. Ειδικά για τους μοναχούς και τους κληρικούς των άλλων βαθμών επιβάλλεται να έχει εγκριθεί η επίσκεψη από επίσκοπο ή πρεσβύτερο[4].

Με τις προϋποθέσεις υπηρεσίας των εκκλησιαστικών λειτουργών και των διοικητικών αξιωματούχων στις βυζαντινές γυναικείες μονές ασχολείται συστηματικά το ιουστινιάνειο δίκαιο, και τη δέχεται ως εξαίρεση στην απαγόρευση εισόδου των ετεροφύλων. Η παλαιότερη σχετική διάταξη (C.1.3. 43 [44].5) χρονολογείται στο έτος 530 και προβλέπει, ότι σ' αυτές τις μονές θα υπήρχε ένας ηλικιωμένος αποκρισιάριος[5] διορισμένος από τον επίσκοπο για να διαχειρίζεται τις εξωτερικές υποθέσεις του μοναστηριού και των καλογραιών, και για τη μετάδοση της θείας ευχαριστίας ένας πρεσβύτερος και ένας διάκονος αμέμπτων ηθών, που δεν έπρεπε να συμβιούν με τις μοναχές. Ο Ιουστινιανός όμως 9 χρόνια αργότερα, μετέβαλε την παραπάνω διάταξη με το κεφ. 5 της Ν. 133 και όρισε, ότι κάθε γυναικεία μονή έπρεπε να έχει δύο ή τρεις αποκρισιαρίους, κατά προτίμηση ευνούχους οπωσδήποτε δε ηλικιωμένους και γνωστούς για την αρετή τους. Στη Νεαρά δεν γίνεται λόγος για άλλους κληρικούς, αλλά σημειώνεται, πως τα ιερατικά καθήκοντα θα εκπλήρωναν οι αποκρισιάριοι, η παρουσία των οποίων αναφέρεται ρητά ως εξαίρεση από την αρχή του αβάτου[6]. Συμπλήρωμα αυτού του νόμου αποτελεί το κεφ. 36 της Ν. 123, που εκδόθηκε το 546. Εκεί

4. Ο καν. 38 δεν αναφέρεται πάντως σε μονές, αλλά κάνει αόριστα λόγο για «παρθένους» και «χήρες». Για το ότι αυτές πρέπει να ήταν αφιερωμένες στην Εκκλησία, πρβλ. τα σχόλια των Ζωναρά, Βαλσαμώνα και Αριστηνού (έκδ. *Γ. Α. Ράλλη - Μ. Ποτλή,* Σύνταγμα των θείων και ιερών κανόνων ..., Αθήνησιν 1852 - 1859 [ανατ. Αθήνα 1966, στο εξής: Σύντ.] τ. 3, σ. 402 - 403) και τον κανόνα 44 της ίδιας συνόδου με τα εκεί σχόλια (Σύντ. 3, σ. 410 - 411).

5. Βλ. για το αξίωμα, *H. Alivisatos,* Die kirchliche Gesetzgebung des Kaisers Justinian I. [Neue Studien zur Geschichte der Theologie und der Kirche, 17]. Berlin 1913 (ανατ. Aalen 1973) σ. 103, 108 - *J. Pargoire,* Apocrisiaire, Dictionnaire d' Archéologie Chrétienne et de Liturgie, τ. 1/2, Paris 1924, στ. 2537 - 2555 (για τους αποκρισιαρίους των μονών, στ. 2549 - 2550) - *B.Granić,* Die rechtliche Stellung und Organisation der griechischen Klöster nach dem Justinianischen Recht, Byzantinische Zeitschrift 29 (1929 - 1930) 6 - 34 (εδώ σ. 25 - 29) - *Αρ. Κωνσταντινίδη,* Το οφφίκιον του αποκρισιαρίου, Ορθοδοξία 27 (1952) 167 - 172 (για τις μονές σ. 170) - *H. - G. Beck*, Kirche und theologische Literatur im Byzantinischen Reich. [Handbuch der Altertumswissenschaft, XII.2.1] München 1959 (β' αμετ. έκδ. 1977) σ. 103 - 104 - *J. Fleckenstein,* Apokrisiar, Lexikon des Mittelalters 1/4, München - Zürich 1979, στ. 758 - 759.

6. Ν. 133.5: «... *καὶ ἀβάτους ἀνδράσι τὰς εἰσόδους πλὴν τῶν ἀποκρισιαρίων καταστήσουσιν...*». Παρά την κατηγορηματική αυτή διατύπωση στο κεφ. 3 της ίδιας Νεαράς θεσπίζεται και άλλη εξαίρεση από την αρχή του αβάτου των γυναικείων μονών για τους απαραίτητους νεκροπομπούς κατά την ταφή γυναικών.

γίνεται λόγος για τον τρόπο εκλογής των αποκρισιαρίων. Αυτοί εκλέγονταν από τις μοναχές με την έγκριση του επισκόπου, που έπρεπε να ελέγξει την ορθότητα της πίστης και το ήθος των υποψηφίων. Οι αποκρισιάριοι μπορούσαν να είναι κληρικοί - πρεσβύτεροι ή διάκονοι - αλλά και απλοί λαϊκοί, τους οποίους θα χειροτονούσε ο επίσκοπος μετά την εκλογή τους, ώστε να μπορούν να ανταποκριθούν στα λειτουργικά τους καθήκοντα. Και στο νόμο αυτό επαναλαμβάνεται η απαγόρευση διαβίωσης των αποκρισιαρίων στη μονή. Όσο αφορά την παράδοση των παραπάνω διατάξεων στα μεταγενέστερα νομικά έργα πρέπει να σημειωθεί, ότι το χωρίο του Κώδικα δεν περιλήφθηκε στα Βασιλικά, πράγμα που συνέβη για τα αντίστοιχα κεφάλαια των Νεαρών[7]. Είναι όμως, κατά τη γνώμη μου, αμφίβολο το κατά πόσο αυτές «ίσχυαν» κατά τους μέσους και ύστερους βυζαντινούς χρόνους, αφού δεν παραδίδονται σε κανένα από τα διάφορα νομικά εγχειρίδια, που μπορεί να μην είχαν τυπική ισχύ νόμου, αλλά συχνά αντικατόπτριζαν παραστατικότερα το «ζωντανό δίκαιο» των μεταγενέστερων περιόδων.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την εξέταση του θέματος παρουσιάζει η έρευνα των σχετικών διατάξεων των περιεχόμενων στα μοναστηριακά Τυπικά - δηλαδή τα καταστατικά, τους εσωτερικούς κανονισμούς των μονών[8] - που πρέπει να θεωρηθούν ως τα βασικότερα κείμενα για τον καθορισμό των προσόντων του κλήρου στα γυναικεία μοναστήρια. Αν και τα σωζόμενα Τυπικά γυναικείων μονών είναι σαφώς λιγότερα από αυτά των ανδρικών, περιέχουν αρκετά στοιχεία για το ιερατικό και διοικητικό προσωπικό τους[9]. Πριν απ' όλα πρέπει να αναφερθεί, ότι σε κανένα μοναστηριακό Τυπικό δε γίνεται λόγος για αποκρισιαρίους - που

7. Ν. 133.5 = Β. 4.1.23, Ν. 123.36 = Β. 4.1.6. Ο *J. L. van Dieten,* ό.π. στ. 52 - 54 αναφέρεται στην ιουστινιάνεια νομοθεσία για το άβατο. Η διάταξη C. 1.3. 43 [44].5 του είναι όμως άγνωστη. Όσο αφορά τις δύο Νεαρές σημειώνει τις ρυθμίσεις τους, αλλά, προφανώς από αβλεψία, αναφέρει τη Ν. 133.5 ως Ν. 123.5 και τη Ν. 123.36 ως Ν. 123.6 Ο *Ι. Κονιδάρης,* ό.π. σ. 122, 127 δε θεωρεί τις παραπάνω διατάξεις ως εξαίρεση από την αρχή του αβάτου.

8. Γενικά για τη φύση και τις διακρίσεις των μοναστηριακών Τυπικών, βλ. *Κ. Μανάφη,* Μοναστηριακά Τυπικά - Διαθήκαι. Μελέται Φιλολογική. [«Αθηνά - Σειρά διατριβών και μελετημάτων, 7.] εν Αθήναις 1970 - *Ι. Κονιδάρη,* ό.π. σ. 29 - 35.

9. Ιδιαίτερο κατάλογο των σωζόμενων Τυπικών των γυναικείων μονών, βλ. από τον *R. Janin,* Le Monachisme Byzantin au Moyen Âge. Commende et Typica, (X^e - XIVe siècle) Revue des Etudes Byzantines (στο εξής REB) 22 (1964) 5 - 44 (εδώ σ. 36 - 42). Σύντομη επισκόπηση των σχετικών με τα γυναικεία μοναστήρια πηγών παρέχει ο *P. de Meester,* De monachico statu iuxta discpilinam byzantinam. Statuta selectis fontibus et commentariis instructa. Indices. [Sacra Congregazione per la Chiesa Orientale. Codificazione canonica orientale. Fonti, Serie II - Fascicolo X.] Vaticano 1942, σ. 57 - 58, 407 - 408.

σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο έπαιζαν μεγάλο ρόλο στη διοίκηση των μοναστηριών – πράγμα που οδηγεί στο συμπέρασμα, πως τις αρμοδιότητές τους ασκούσαν πλέον άλλα όργανα[10]. Όσο αφορά τους υπόλοιπους άνδρες που παρείχαν υπηρεσίες στις μονές των γυναικών, τα Τυπικά τους μπορούν να διακριθούν σε δύο κατηγορίες: σ' αυτά δηλαδή που μνημονεύουν απλώς την παρουσία των παραπάνω λειτουργών χωρίς να κάνουν λόγο για τις προϋποθέσεις του διορισμού τους και σε εκείνα που αναφέρουν – με περισσότερες ή λιγότερες λεπτομέρειες – στοιχεία για την προέλευση και τα προσόντα τους. Οι πληροφορίες αυτές εκφράζουν τις, συχνά διαφορετικές, αντιλήψεις των συντακτών των Τυπικών, σχετικά με το πώς αυτή η αναγκαστική παραβίαση της αρχής του αβάτου μπορούσε να μπει σε κάποια πλαίσια, ώστε να μη γίνεται πρόξενος σκανδαλισμού.

Το παλαιότερο Τυπικό γυναικείας μονής είναι αυτό της Θεοτόκου Κεχαριτωμένης, που το πρώτο μέρος του (κεφ. 1 - 78) συντάχθηκε γύρω στα 1110 και το δεύτερο (κεφ. 79 - 80 και περιορισμός της μονής) μεταξύ 1120 - 1130 από τη σύζυγο του Αλεξίου Α΄ Ειρήνη Δούκαινα[11]. Σύμφωνα μ' αυτό απαγορεύεται η υπηρεσία ψαλτών στη μονή[12]. Όσο αφορά τον ανώτερο κλήρο αναφέρεται η ύπαρξη δύο ιερέων, που έπρεπε να είναι άψογης ηθικής, αν ήταν δυνατόν μοναχοί, αλλά οπωσδήποτε ευνούχοι[13]. Μοναχός και ευνούχος έπρεπε να είναι και ο εξομολόγος των καλογραιών[14]. Ενώ όλες οι διακονίες της μονής εκτελούνταν από μέλη της αδελφότητας (π.χ. σκευοφυλάκισσα, εκκλησιάρχισσα)[15], τη διαχείριση των οικονομικών είχε ευνούχος οικονόμος, που θα μπορούσε να είναι ένας από τους δύο ιερείς και είχε ως βοηθό τον επίσης ευνούχο παροικονόμο, που ήταν υποχρεωτικά ένας από τους παραπάνω[16]. Βλέπουμε λοιπόν, ότι στη μονή της Κεχαριτωμένης ασκούσαν λειτουργικά και διοικητικά καθήκοντα 3, ή 4 το πολύ, ευνούχοι[17].

Το Τυπικό της Κεχαριτωμένης αναφέρεται όμως και σε έναν ακόμα εκκλησιαστικό λειτουργό. Πρόκειται για τον ιερέα της μονής Θεοτόκου «τα Κελλαραίας», που ήταν συγχρόνως και επιφορτισμένος με τη διεξαγωγή των νεκρώσιμων και επιμνημόσυνων ακολουθιών για τις μοναχές της Κεχαριτωμένης. Αυτό συνέβαινε γιατί το παραπάνω μοναστήρι δε διέθετε αρκετό χώρο για τη δημιουργία νεκροταφείου. Έτσι ο πατριάρχης Νικόλαος Γ΄ ο Γραμματικός – με ένα χαμένο σήμερα υπόμνημά του[18] – του παραχώρησε την πατριαρχική μονή «τα Κελλαραίας» για την κάλυψη αυτής της ανάγκης[19]. Αξιοσημείωτο είναι, πως ο παραπάνω κληρικός που υπηρετούσε σε γυναικεία μονή αφού – σύμφωνα με το Τυπικό της Κεχαριτωμένης η μονή της Θεοτόκου «τα Κελλαραίας» στελεχωνόταν από 4 καλόγριες – δεν ήταν μοναχός ή ευνούχος αλλά «κοσμικός», προφανώς έγγαμος ιερέας[20]. Η πληροφορία αυτή προκαλεί αρχικά έκπληξη, γιατί κανείς μπορεί να θεωρήσει ότι αποτελεί αναιτιολόγητη απομάκρυνση της Ειρήνης Δούκαινας από τις γνωστές αρχές της. Νομίζω όμως, ότι στην πραγματικότητα δεν συνέβαινε κάτι τέτοιο. Η αυτοκράτειρα είχε θέσει ορισμένες προϋποθέσεις επιλογής των ιερέων και του οικονόμου για την ιδρυμένη από αυτήν μονή της Κεχαριτωμένης. Η μονή «τα Κελλαραίας» όμως ήταν πατριαρχική μονή, που της είχε παραχωρηθεί χαριστικά για την εξυπηρέτηση ορισμένων ανα-

10. Βλ. για το θέμα *Ι. Κονιδάρη*, ό.π. σ. 207.

11. Βλ. *P. Gautier*, Le Typikon de la Théotokos Kecharitômènè, REB 43 (1985) 5 - 165 (στο εξής: Τυπικό Κεχαριτωμένης), εδώ σ. 12 - 14. Για τη μονή βλ. και *R. Janin*, Le siège de Constantinople et le Patriarcat Oecumenique. Les églises et les monastères. [La Géographie Ecclésiastique de l' Empire Byzantin, 1/3.] Paris ²1969, σ. 188 - 191.

12. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 75, σ. 131, στίχ. 1961 - 1965: «*Ἀνδράσι δὲ τὴν πρὸς τὸ σεμνεῖον τοῦτο εἰσέλευσιν, ὡς ἤδη δεδήλωται, παντοίως ἀπαγορεύουσα οὐδὲ ψάλτας εἰσέρχεσθαι (...) ὅλως βούλομαι*».

13. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 15, σ. 59, στίχ. 707 - 711: «*Καὶ ἱερέας εἶναι δεῖ περὶ τὴν μονὴν δύο, μοναχούς, εὐνούχους, τὸ αἰδέσιμον ἀπὸ τῆς πολιτείας ἔχοντας, ἐπιεικεῖς, συνεσταλμένους, (...)· ἀπορίᾳ δὲ τούτων καὶ μὴ μοναχούς, εὐνούχους δὲ μεμαρτυρημένους ἐπ' ἀρετῇ καὶ θεοσεβείᾳ...*».

14. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 16, σ. 59, στίχ. 721 - 726.

15. Για τις διακονήτριες της μονής, βλ. Τυπικό Κεχαριτωμένης, σ. 63 - 77.

16. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 14, σ. 55, στίχ. 646: «*Περὶ τοῦ οἰκονόμου εἶναι δεῖ ἐν τῇ μονῇ εὐνοῦχον καὶ σεμνοῦ βίου*» - σ. 57, στίχ. 650 - 653 : «*Ἐπὰν δὲ τῶν τῇδε μεταστῶ, παρὰ τῆς ἡγουμένης γενήσεται, εἴτε ἐκ τῶν ἱερουργούντων ἐν τῇ μονῇ (...) εἴτε καὶ ἔξωθεν...*» - σ. 59, στιχ. 702 - 703: «*Ἔσται δὲ σὺν αὐτῷ καὶ παροικονόμος, ὁ εἷς τῶν ἐν τῇ μονῇ ἀφωρισμένων ἱερέων, καθὼς εἰρήσεται...* », βλ. και κεφ. 15, σ. 59, στίχ. 716 - 717. Για τους οικονόμους των μονών, βλ. *Ι. Κονιδάρη*, ό.π. σ. 205 - 210.

17. Η ύπαρξη ευνούχων ιερέων δεν αντίκειται στην αρχή που απαγορεύει την ένταξη ευνούχων στον κλήρο, αφού οι κανόνες προβλέπουν εξαίρεση για άτομα που είχαν ευνουχισθεί ακούσια, είτε από εχθρικές ενέργειες είτε λόγω κάποιας ασθένειας, βλ. τους καν. 21 - 24 Αποστόλων, 1 Α΄ Οικ. συνόδου, 8 Πρωτοδευτέρας και τα σχετικά σχόλια των Ζωναρά, Βαλσαμώνα και Αριστηνού, Σύντ. 2 σ. 29 - 32, 114 - 116, 676 - 679. Έτσι η ύπαρξη ευνούχων ιερέων στις βυζαντινές γυναικείες μονές δεν πρέπει να θεωρηθεί ανεδαφική όπως πιστεύει ο *Στ. Παπαδᾶτος* ό.π. (σημ. 1) σ. 49 σημ. 5.

18. Βλ. *V. Grumel*, Les regestes des actes du Patriarcat de Constantinople, III, Chalkedon 1947, αρ. 957, σ. 50.

19. Βλ. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 70, σ. 115 - 119.

20. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 70, σ. 115, στίχ. 1705 - 1707: «*Ἔτι γὲ μὴν καὶ ἱερέα τινὰ κοσμικὸν τυποῦμεν ἀφορισθῆναι ἐκεῖσε καὶ ὑπηρετεῖν ἐν τῷ τοιούτῳ μοναστηρίῳ...*».

γκών[21]. Άλλωστε εφόσον δε σώζεται το σχετικό «υπόμνημα» του Νικολάου Γ', δε γνωρίζουμε με ποιούς όρους έγινε αυτή η παραχώρηση. Ένα άλλο δείγμα για το ότι ο χώρος του νεκροταφείου ήταν πιο ανοικτός στον έξω κόσμο από τη μονή Κεχαριτωμένης, είναι πως εκεί τελείτο κάθε Κυριακή των Βαΐων Ευχέλαιο με επτά ιερείς, από τους οποίους μόνον ένας επισκεπτόταν την παραπάνω μονή, μύρωνε τις καλόγριες και έφευγε αμέσως[22].

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω υπάρχουν πηγές, όπου γίνεται λόγος για το ιερατικό και διοικητικό προσωπικό γυναικείων μονών χωρίς μνεία των προϋποθέσεων διορισμού τους. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί το «υπόμνημα» του Λέοντα, επισκόπου Ναυπλίου και ιδρυτή των μονών Αρείας και Βούζη (έτ. 1144)[23]. Το υπόμνημα αναφέρεται στη μεταφορά των γυναικών από το παραθαλάσσιο μοναστήρι της Αρείας σ' αυτό του Βούζη, που βρισκόταν στην ενδοχώρα, για να αποφευχθεί ο κίνδυνος των πειρατικών επιδρομών. Η μόνη πληροφορία που δίνει σχετικά με τους παραπάνω λειτουργούς είναι, πως ο οικονόμος της καινούργιας, γυναικείας μονής μπορούσε να βρίσκεται κάτω από την εποπτεία του ηγουμένου της Αρείας[24].

Ειδήσεις για το ιερατικό προσωπικό γυναικείου μοναστηριού έχουμε και από το Κυπριακό Τυπικό της μονής Μαχαιρά. Ο συντάκτης του Νείλος, επίσκοπος Ταμασίας, αφιερώνει τα τελευταία του κεφάλαια στη διοίκηση και στα οικονομικά της μονής της Βλαχερνίτισσας, που είχε ιδρύσει το έτος 1209[25]. Ο Νείλος αναφέρει μόνο, ότι οι διοριζόμενοι από τον ηγούμενο του Μαχαιρά ιερείς της Βλαχερνίτισσας παρείχαν έμ-

21. Βλ. και *R. Janin*, Le siège de Constantinople κλπ., σ. 188.

22. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 75, σ. 131, στίχ. 1965 - 1970.

23. Βλ. Για την ιστορία των δύο μονών, *Γ. Χώρα*, Η αγία μονή Αρείας Ναυπλίου εν τη εκκλησιαστική και πολιτική ιστορία Ναυπλίου και Άργους, εν Αθήναις 1975, σ. 61 - 67.

24. *Γ. Χώρα*, ό.π. σ. 241 στίχ. 57 - 60: «... *έγχωροῦμεν δὲ τὸν καθηγούμενον τῆς αὐτῆς ἀνδρῴας μονῆς ἐπ' ἀδείας ἔχειν ἐπιτηρεῖν τὸν οἰκονομοῦντα τὰ τῆς γυναικείας μονῆς, εἴπερ καὶ ἡ καθηγουμένη καὶ αἱ λοιπαὶ μοναχαὶ τοῦτο βούλοιντο...*». Νομίζω πάντως, ότι η άποψη του *R. Janin*, Le Monachisme κλπ. (βλ. σημ. 9), σ. 41 πως ο ηγούμενος της μονής Αρείας μπορούσε να είναι οικονόμος στη μονή του Βούζη, αν το επιθυμούσαν οι μοναχές, δεν αποδίδει σωστά το παραπάνω χωρίο.

25. Βλ. *Ι. Τσικνοπούλλου*, Κυπριακά Τυπικά. [Πηγαί και Μελέται της Κυπριακής Ιστορίας, II.] Λευκωσία 1969, σ. 6. Ο *R. Janin*, Le Monachisme κλπ., σ. 36 - 42 δεν αναφέρει στον ιδιαίτερο κατάλογο των Τυπικών που περιέχουν πληροφορίες για γυναικείες μονές το Τυπικό αυτό, παρόλο που και το γνώριζε (βλ. στην ίδια εργασία σ. 21) και η παλαιά έκδοση των *Miklosich - Müller*, Acta et diplomata, τ. 5, σ. 392 - 432 (εδώ σ. 431 - 432) έχει τα σχετικά στοιχεία.

μισθες υπηρεσίες[26]. Εκτός από τον ηγούμενο, που ασκούσε γενικότερα εποπτικό ρόλο, ο Νείλος αναφέρεται και σε κάποιον ιερομόναχο Νεόφυτο, που είχε ανάλογες αρμοδιότητες και θεωρώ πιθανό να ήταν ο πνευματικός πατέρας των καλογραιών[27]. Ο Νείλος δε δίνει λεπτομέρειες για τα παραπάνω πρόσωπα, σημειώνει όμως, πως είχε συντάξει ιδιαίτερο κανονισμό για τη λειτουργία της Βλαχερνίτισσας[28], αναφερόμενος δε στα καθήκοντα του ηγουμένου - επόπτη και του πνευματικού πατέρα τονίζει, ότι αυτά είχαν ήδη οριοθετηθεί εγγράφως[29]. Άρα λοιπόν πρέπει να υπήρχε κάποιο καταστατικό της Βλαχερνίτισσας, με περισσότερες ίσως λεπτομέρειες για τον τρόπο επιλογής και τις αρμοδιότητες των παραπάνω λειτουργών, που δυστυχώς όμως δε σώζεται. Ανάλογες υποθέσεις μπορεί να γίνουν και για τη μονή του Βούζη, αφού είναι γνωστό, ότι δύο από τα αναφερόμενα στην οργάνωσή της έγγραφα έχουν χαθεί[30]. Η απουσία αναφορών στα παραπάνω Τυπικά δεν πρέπει λοιπόν, κατά τη γνώμη μου, να οφείλεται σε δυνατότητα διορισμού του οποιουδήποτε, αλλά απλώς στο ότι τα έγγραφα αυτά δίνουν μόνον έμμεσες και περιορισμένες πληροφορίες για την οργάνωση των γυναικείων μονών του Βούζη και της Βλαχερνίτισσας.

Το επόμενο κατά χρονολογική σειρά Τυπικό συντάχθηκε στα τέλη του 13ου αιώνα από τη σύζυγο του Μιχαήλ Η' Θεοδώρα και αφορά τις μονές Λιβός και Αγίων Αναργύρων[31]. Και σ' αυτό επαναλαμβάνεται η

26. Τυπικό Μαχαιρά, κεφ. 170, έκδ. *Ι. Τσικνοπούλλου*, ό. π. σ. 64: «*Ἐξ αὐτοῦ δὲ τοῦ ὀγδόου ὀφείλουσι λαμβάνειν ἐτησίως οἱ ἱερεῖς τῆς Βλαχερνίτισσας νομίσματα εἴκοσι καὶ τέσσαρα, ἔχειν δὲ καὶ αὐτοὶ ἐπιφώνησιν ἀπὸ τοῦ προεστῶτος*».

27. Τυπικό Μαχαιρά, κεφ. 169, έκδ. *Ι. Τσικνοπούλλου*, ό.π. σ. 64: «... *καὶ τὸν τιμιώτατον καθηγούμενον τὸν μετ' ἐμὲ ἐνεστησάμην ἐπίτροπον σὺν τῷ εὐλαβεστάτῳ ἱερομονάχῳ κυρῷ νεοφύτῳ, ἐπιτηρεῖν καὶ διϊθύνειν καὶ συνευδοκεῖν ἐφ' ἅπασι, τὸ τοῦ Θ(εο)ῦ ἱερὸν ποίμνιον, καθὼς ἐγγράφως διωρισάμην*», πρβλ. και σ. 46*. Για το ότι ο ιερομόναχος Νεόφυτος ήταν ο πνευματικός των καλογραιών συνηγορεῖ και το γεγονός, ότι η βυζαντινή συνήθεια θεωροῦσε την ιδιότητα του ιερομονάχου απαραίτητη για τους εξομολόγους των μοναχών, που κατά κανόνα τελούσαν και την κουρά· για το θέμα, βλ. τον καν. αρ. 156 του Ψευδο - Νικηφόρου, έκδ. *J. Pitra*, Iuris ecclesiastici graecorum historia et monumenta, τ. II, Romae 1868 (ανατ. 1963), σ. 341 - 342 και διάφορα εντάλματα προς πνευματικούς πατέρες, Σύντ. 5 σ. 573 επ. και πρβλ. *N. Milas*, Το εκκλησιαστικόν δίκαιον της ορθοδόξου ανατολικής Εκκλησίας (μετ. *Μ. Αποστολόπουλος*), εν Αθήναις 1906 (ανατ. Αθήνα 1970) σ. 968.

28. Τυπικό Μαχαιρά, κεφ. 169, έκδ. *Ι. Τσικνοπούλλου*, ό.π. σ. 64: « ... *κανόνα τε ἠκριβωμένον ταῖς μοναχαῖς πρὸς ἄσκησιν ἐξεθέμεθα...* », βλ. και σ. 8*.

29. Βλ. σημ. 27.

30. Βλ. για το θέμα *Γ. Χώρα*, ό.π. σ. 52 - 57.

31. Βλ. *H. Delehaye*, Deux typica byzantins de l' époque des Paléologues, [Mémoires de l' Académie Royale de Belgique - Lettres, 2e série, XIII/4.] Bruxelles 1921 (= *του ιδίου*, Synaxaires byzantins, ménologes, typica, London 1977, αρ. IV), σ. 172 - 179, 186 - 187 (το

απαγόρευση της εισόδου ψαλτών με μοναδική εξαίρεση τον εορτασμό του Γενεθλίου της Θεοτόκου στη μονή Λιβός, η οποία οφειλόταν προφανώς στην παρουσία του αυτοκράτορα σ' αυτή την ακολουθία[32]. Για την προέλευση και τα προσόντα των 4 ιερέων της μονής Λιβός, του πρεσβυτέρου του νοσοκομείου της και των δύο ιερέων των Αγίων Αναργύρων δε γίνεται καθόλου λόγος[33]. Ρητά αναφέρεται πάντως, ότι ο εξομολόγος στη μονή Λιβός έπρεπε να είναι μοναχός, πράγμα που προφανώς ίσχυε και γι' αυτόν των Αγίων Αναργύρων[34]. Όσο αφορά τους οικονόμους και των δύο μοναστηριών, δεν γίνεται καθόλου λόγος για μοναχική ιδιότητα[35]. Η κτητόρισσα απαιτούσε γι' αυτούς μόνο το άψογο ήθος, η δε δήλωσή της *«εἴτε δὲ τῶν ἀνδρῶν εἴη οὗτος εἴτε τῶν εὐνούχων οὐ διαφέρομαι»*[36] – που μπορεί να θεωρηθεί, ότι θα είχε εφαρμογή και κατά την επιλογή των ιερέων – δείχνει, πως η Θεοδώρα δε θεωρούσε, όπως η Ειρήνη Δούκαινα, την ιδιότητα του ευνούχου απαραίτητη προϋπόθεση για την υπηρεσία στη μονή της.

κείμενο του Τυπικού στη σ. 106 - 140). Για τα δύο μοναστήρια, βλ. και *R. Janin,* Le siège de Constantinople κλπ., σ. 285 - 286 (Άγιοι Ανάργυροι) και 307 - 310 (μονή Λιβός).

32. Βλ. *H. Delehaye,* ό.π. αρ. 39 σ. 128: *«Ψαλτωδοὺς δὲ τοὺς οὑτωσί πως καλλιφώνους καλουμένους ἐν οὐδεμιᾷ τῶν ἑορτῶν ἐπιχωριάζειν διακελεύομαι, (...)· κατὰ δὲ τὴν τῆς γεννήσεως ἑορτὴν τῆς ὑπεράγνου μου δεσποίνης καὶ Θεομήτορος, ὅτε δὴ καὶ ἐπιδημεῖν ὁ βασιλεὺς μέλλει, οἱ ἐναποκεκληρωμένοι καλλίφωνοι ἀκωλύτως προεισελεύσονται...».* Πρβλ. για την μονή των Αγίων Αναργύρων, όπου προφανώς δεν υπήρχε τέτοια πρόβλεψη, *H. Delehaye,* ό.π. αρ. 60 σ. 139. Για τις ομοιότητες και τις διαφορές στην οργάνωση των δυο μονών, βλ. *H. Delehaye,* ό.π., σ. 186.

33. Βλ. *H. Delehaye,* ό.π. σ. 110, 134, 139.

34. Μονή Λιβός: *H. Delehaye* ό.π. αρ. 11, σ. 112 - 113: *«Ὑφ' ἑνὶ πνευματικῷ πάσας εἶναι θέλω πατρί, (...)· τοῦτον δὲ τῶν ἐξειλεγμένων εἶναι καὶ μεμαρτυρημένων ἐπ' ἀρετῇ, εἴτε δὲ τῶν ἡσυχαστῶν οὗτος ὢν τύχοι εἴτε τῶν ἐν κοινοβίῳ οὐ διαφέρομαι»* - Άγιοι Ανάργυροι: *H. Delehaye,* ό.π. αρ. 59 σ. 138: *«Διαγωγὴν δὲ καὶ τὰς ἐνασκουμένας τῇ μονῇ ταύτῃ ἀσπάζεσθαι βούλομαι τὴν αὐτήν, οὕτω τὴν προστάτιν καὶ αὐτὰς ἐπιλέγεσθαι οὕτω τὸν πνευματικὸν πατέρα ζητεῖν».*

35. Μονή Λιβός: *H. Delehaye,* ό.π. αρ. 25 σ. 119 - 120: *«Οἰκονόμος δὲ τῶν κτημάτων πάντων τῶν τῆς μονῆς τῶν ἐγγὺς καὶ τῶν πόρρωθεν εἷς ἔσται, (...)· εἴτε δὲ τῶν ἀνδρῶν εἴη οὗτος εἴτε τῶν εὐνούχων οὐ διαφέρομαι, σεμνοῦ δὲ βίου καὶ ἀδιαβλήτου τρόπου τοῦτον ἐκλέγεσθαι»* - Άγιοι Ανάργυροι: *H. Delehaye,* ό.π. αρ. 59 σ. 139: *«...τὸν οἰκονόμον παραπλησίως τῶν εὐνούχων ἢ καὶ τῶν σεμνοτέρων ἄλλως ἀνδρῶν ἐπιλέγεσθαι...».* Ο *H. Delehaye,* ό.π. σ. 183 και ο *R. Janin,* Monachisme κλπ., σ. 38 - 39 και Le siège de Constantinople κλπ., σ. 308 θεωρούν, ότι οι οικονόμοι πρέπει να ήταν λαϊκοί. Η απουσία όμως κάθε σχετικής μνείας καθώς και η απαίτηση ως μοναδικής προϋπόθεσης για το διορισμό του χρηστού βίου δεν αποκλείουν να υπήρχε η δυνατότητα να ήταν αυτός μοναχός ή κληρικός. Οι υπόλοιπες διακονίες εκτελούνταν από καλόγριες, βλ. *H. Delehaye,* ό.π. αρ. 21 σ. 117 - 119.

36. Βλ. σημ. 35.

Από τις πηγές που εξετάσθηκαν μέχρι τώρα προκύπτει, ότι η ιδιόρρυθμη αυτή αναπηρία θεωρείτο ως επιθυμητό – και σύμφωνα με το Τυπικό της Κεχαριτωμένης απαραίτητο – προσόν του κλήρου των γυναικείων μοναστηριών, αφού και ο Ιουστινιανός εξέφραζε με τη Ν. 133.5 τη σχετική του επιθυμία και η παραπάνω δήλωση της Θεοδώρας αποτελεί μεταγενέστερη έμμεση απόδειξη για την ύπαρξη ανάλογων αντιλήψεων. Από το 13ο αιώνα προέρχεται επίσης μια πράξη αποδιδόμενη στον Πατριάρχη Αρσένιο Αυτωρειανό που επιβάλλει να επιλέγονται ως κληρικοί των γυναικείων μονών *«γηραιοὶ καὶ σώφρονες»* ευνούχοι[37]. Η ίδια ρύθμιση επαναλαμβάνεται σε ένα εξαρχικό ένταλμα άγνωστης χρονολογίας, που την αναφέρει ως πρόσφορο μέτρο *«ἵνα μὴ διασύρηται ἡ τῶν παρθένων ὑπόληψις ὑπὸ τῶν αἱρουμένων διαλοιδορεῖν τοὺς πλησίον»*[38].

Παρόλα αυτά μια πληροφορία από το Τυπικό της Κεχαριτωμένης αποδεικνύει, ότι η Ειρήνη Δούκαινα δεν θεωρούσε πως οι ευνούχοι ήταν οπωσδήποτε ακίνδυνοι για την ηθική και την υπόληψη των καλογραιών. Αυτό προκύπτει από το κεφ. 80 του Τυπικού, όπου αναφέρεται: *«ὅτι ἄβατον εἶναι τὸ μοναστήριον παντάπασιν ἀνδράσι καὶ αὐτοῖς τοῖς εὐνούχοις διοριζόμεθα καὶ κεκλεισμένον διηνεκῶς»*[39]. Το χωρίο αυτό παρουσιάζει ενδιαφέρον, αφενός γιατί έρχεται σε αντίθεση με τις απόψεις της κτητόρισσας σχετικά με τα προσόντα των κληρικών της μονής, αλλά κυρίως γιατί αποτελεί απαγορευτική διάταξη για την είσοδο ευνούχων σε γυναικείο μοναστήρι, ενώ γενικά πιστεύεται πως ο αποκλεισμός τους είναι ειδική εκδήλωση του αβάτου των ανδρικών μονών[40].

Ανάλογη δυσπιστία προς τους ευνούχους διαβλέπει κανείς και στα δύο τελευταία Τυπικά, για τα οποία θα γίνει λόγος. Πρόκειται για το λεγόμενο «διπλό» Τυπικό της μονής της Θεοτόκου Βεβαίας Ελπίδος, που συνέταξε στα μέσα του 14ου αιώνα μια δεύτερη Θεοδώρα Παλαιολογίνα και συμπλήρωσε η κόρη της Ειρήνη[41] και για το Τυπικό του

37. Βλ. Σύντ. 5 σ. 544 - 550 (εδώ σ. 550 στίχ. 10 - 13) και *V. Laurent,* ό.π. (σημ. 18), τεύχ. IV, Paris 1971, αρ. 1374 σ. 172 - 174.

38. Βλ. Σύντ. 5 σ. 579 - 583 (εδώ σ. 581 στίχ. 27 - 30).

39. Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 80, σ. 145, στίχ. 2269 - 2270.

40. Βλ. για το θέμα *J. L. van Dieten,* ό.π. (σημ. 1), στ. 80, 83 και *I. Κονιδάρη,* ό.π. (σημ. 1), σ. 118, 128 - 130 (βλ. όμως και μια σχετική παρατήρηση στη σ. 129 σημ. 8). Όσο αφορά τα Τυπικά πάντως το μόνο που, απ' όσο γνωρίζω, κάνει ρητά λόγο για ελεύθερη είσοδο ευνούχων στις γυναικείες μονές είναι αυτό της μονής Λιβός, βλ. *H. Delehaye,* ό.π. (σημ. 31), αρ. 16 σ. 115: *«...εἰ τῶν ἄλλως προσηκουσῶν ἢ τῶν τις περιφανῶν γυναικῶν, εἰσελεύσεται μέν, εὐνοῦχοι δὲ μόνοι ἢ καὶ γυναῖκες χρόνου πλήρεις συνεισελεύσονται...».*

41. Και αυτό το Τυπικό έχει εκδοθεί από τον *H. Delehaye* ό.π. (σημ. 31), σ. 18 - 105,

Νείλου Νταμιλά για τη μονή της Θεοτόκου στη Βαιοναία της Κρήτης, που γράφτηκε το 1400[42]. Τα δύο αυτά Τυπικά ακολουθούν τα προηγούμενα ως προς το άβατο των μονών για τους ψάλτες[43]. Το Τυπικό του Νταμιλά προβλέπει ακόμα, ότι ο πνευματικός πατέρας των καλογραιών έπρεπε να είναι μοναχός[44], ενώ αυτό της Βεβαίας Ελπίδος περιορίζεται μόνο σε αναφορά των αναγκαίων ηθικών προσόντων του[45]. Νομίζω όμως – σύμφωνα με τα κρατούντα στις βυζαντινές μονές – ότι και αυτός πρέπει να είχε τη μοναχική ιδιότητα[46].

Οι παραπάνω ρυθμίσεις εναρμονίζονται με αυτές των υπόλοιπων Τυπικών. Τα δύο αυτά έγγραφα των τελευταίων βυζαντινών αιώνων παρουσιάζουν όμως και σημαντικές αποκλίσεις από τα παλαιότερα. Τόσο η Θεοδώρα όσο και ο Νείλος απαιτούν η διαχείριση των περιουσιακών ζητημάτων των μοναστηριών να γίνεται από γυναίκες οικονόμους, μέλη της μοναστηριακής κοινότητας, που στη μονή της Βαιοναίας ήταν μάλιστα δύο[47]. Όσο αφορά την επιλογή των ιερέων η Θεοδώρα ορίζε: «*ὁ ἱερεὺς δὲ οὗτος πρῶτα μὲν σύνοικον ἔννομον ἔχειν ὀφείλει, ἔπειτα δὲ σεμνότητος ἱκανῶς ἔχειν καὶ εὐλαβείας, οὐ νέαν ἄγων τὴν ἡλικίαν ἀλλὰ πρὸς αὐτὸ τὸ γῆρας ἤδη κατηντηκώς*»[48], και ο Νείλος έγραφε: «*...φέρετε ἄλλον λαϊκὸν ἱερέα εὐλαβῆ καὶ φοβούμενον τὸν Θεόν, (...)· ἱερομόναχον γὰρ οὐδένα συγχωρῶ λειτουργῆσαι ἐν τῇ μονῇ τῇ τοιαύτῃ, μέχρις ἂν ἵσταται ὁ κόσμος οὗτος, εἴπερ εὑρίσκονται μονάστριαι ἐν αὐτῇ*»[49]. Και οι δύο κτήτο-

για την ίδρυση και τη θέση του μοναστηριού, βλ. σ. 141 - 160 και *R. Janin*, Le siège de Constantinople κ.λ.π., σ. 158 - 160.

42. Έκδ. *S. Petridès*, Le typikon de Nil Damilas pour le monastère de femmes de Baeonia en Crète (1400), Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v. Konstantinopole 15 (1911) 92 - 94 (σχόλια), 95 - 109 (κείμενο).

43. Βεβαίας Ελπίδος: *H. Delehaye*, ό.π. αρ. 50, σ. 46 - 47 και 113, σ. 80 - Νταμιλά: *S. Petridès*, ό.π. σ. 106.

44. Βλ. *S. Petridès*, ό.π. σ. 103, 107

45. Βλ. *H. Delehaye*, ό.π. αρ. 111 σ. 78 - 79.

46. Βλ. για το θέμα παραπάνω σημ. 27.

47. Βεβαίας Ελπίδος: *H. Delehaye*, ό.π. αρ. 54 - 55 σ. 48 - 49 Νταμιλά: *S. Petridès*, ό.π. σ. 108 - 109.

48. *H Delehaye*, ό.π. αρ. 79 σ. 65. Ο ιερεύς αυτός ήταν μόνιμος λειτουργός της μονής. Άλλοι επιτρεπόταν να προσκληθούν μόνο στα μνημόσυνα των κτητόρων (βλ. *H. Delehaye*, ό.π. αρ. 112 - 114 σ. 80). Πρέπει πάντως να σημειωθεί, πως σύμφωνα με το δεύτερο μέρος του Τυπικού, που είχε συντάξει η κόρη της Θεοδώρας Ειρήνη, οι ιερείς της μονής ήταν πλέον δύο (βλ. *H. Delehaye*, ό.π. αρ. 157 σ. 103), πιστεύω όμως, ότι οι προϋποθέσεις για το διορισμό τους θα παρέμεναν οι ίδιες, αφού στο δεύτερο μέρος δε γίνεται καθόλου λόγος γι' αυτές.

49. *S. Petridès*, ό.π. σ. 106 - 107.

ρες αποκλείουν τους ιερομονάχους από την άσκηση ιερατικών καθηκόντων στα μοναστήρια τους και έμμεσα και τους ευνούχους[50], αφού και στις δύο περιπτώσεις προϋπόθεση για το διορισμό ήταν η ιδιότητα του εγγάμου κληρικού, ο δε γάμος ήταν ούτως ή άλλως απαγορευμένος στους ευνούχους από τη Νεαρά 98 του Λέοντα του Σοφού[51]. Η επιλογή γυναικών ως οικονόμων δε θα πρέπει βέβαια να γίνει δεκτό, πως οφειλόταν στην ιδιαίτερη εκτίμηση που είχαν οι συντάκτες των Τυπικών για τις γυναικείες διαχειριστικές ικανότητες, αλλά μάλλον να θεωρηθεί ως πρόσθετο μέτρο ασφαλείας για το μέγιστο δυνατό περιορισμό της ανδρικής παρουσίας στις μονές.

Από τα παραπάνω προκύπτει, ότι μαρτυρίες για την υποχρέωση άσκησης στις γυναικείες μονές ιερατικών και διοικητικών καθηκόντων από ευνούχους και ιερομονάχους όσο και για την απόρριψή της απαντούν στις πηγές. Η αποδοκιμασία της παρουσίας μη ευνούχων ιερομονάχων γίνεται εύκολα αντιληπτή. Το ίδιο ισχύει και για την αναγωγή της ιδιότητας του ευνούχου σε προϋπόθεση για το διορισμό των παραπάνω προσώπων. Αυτό που προκαλεί όμως απορίες είναι το γιατί ορισμένοι κτήτορες δεν επιθυμούσαν την παρουσία ευνούχων στις μονές που ίδρυαν, αφού αυτοί πρέπει να αποτελούσαν την ασφαλέστερη λύση για την εξασφάλιση της αγνότητας και την προστασία της υπόληψης των καλογραιών.

Είχαν όμως τα πράγματα έτσι; Η μελέτη των πηγών δημιουργεί υπόνοιες ότι οι ευνούχοι δεν ήταν πάντοτε υπεράνω κάθε υποψίας, όσο

50. Νομίζω όμως, ότι ο πνευματικός πατέρας της μονής Βεβαίας Ελπίδος πρέπει να ήταν, τουλάχιστον στην εποχή της δεύτερης κτητόρισσας, ευνούχος. Η άποψή μου αυτή οφείλεται στο ότι στον «περιορισμό» της μονής αναφέρεται: «*...καὶ διέρχεται τὸ μαγκιπεῖον μέχρι τοῦ ὅλου ὀσπητίου τοῦ παναρέτου Εὐνούχου...*» (*H. Delehaye*, ό.π. αρ. 145 σ. 95). Ο εκδότης στο σχολιό του δεν αναφέρει τίποτε σχετικά με το νόημα της φράσης (βλ. σ. 152). Ο ίδιος όμως (βλ. σ. 162), σημειώνει, ότι - παρόλο που δεν προκύπτει από το κείμενο του Τυπικού - ο εξομολόγος πρέπει να στεγαζόταν στον ευρύτερο χώρο της μονής γιατί έπρεπε να παρέχει καθημερινά τις υπηρεσίες του. Ο χαρακτηρισμός «πανάρετος» δείχνει, πως ο ευνούχος που κατοικούσε στα όρια της μονής δεν ήταν κάποιο τυχαίο πρόσωπο. Ο διορισμός ευνούχου ως εξομολόγου έρχεται βέβαια σε αντίθεση με όσα γνωρίζουμε για τις προϋποθέσεις που αφορούσαν την επιλογή των ιερέων, πιστεύω όμως, πως εφόσον στη θέση πνευματικού πατέρα δεν μπορούσε να διοριστεί έγγαμος (βλ. σημ. 27) ο ευνούχος θα αποτελούσε την καλύτερη εναλλακτική λύση. Ανάλογη ρύθμιση δεν κρίθηκε αναγκαία για τη μονή της Βαιοναίας, προφανώς γιατί ο εξομολόγος την επισκεπτόταν περιοδικά και έφευγε αμέσως, βλ. *S. Petridès*, ό.π. σ. 103.

51. Έκδ. *P. Noailles - A. Dain*, Les Novelles de Léon VI le Sage, Paris 1944, σ. 321 - 327. Για την απαγόρευση του γάμου των ευνούχων, βλ. και *D. Dalla*, *L' incapacità sessuale in diritto romano*. [Seminario giuridico della Università di Bologna, 76] Milano 1978, σ. 303 - 311.

αφορά το ζήτημα των γενετήσιων σχέσεων με γυναίκες. Αυτό προκύπτει πρώτα - πρώτα από το παρακάτω παράδειγμα. Η ορθόδοξη Εκκλησία είχε αποδοκιμάσει με τον καν. 3 της πρώτης οικουμενικής συνόδου τη συνήθεια των κληρικών να διατηρούν «συνεισάκτους», να συγκατοικούν δηλαδή με άγαμες κοπέλλες δίχως να συνδέονται μαζί τους σαρκικά με σκοπό τη δοκιμασία της αντοχής τους στους πειρασμούς. Η Πενθέκτη οικουμενική σύνοδος με τον 5ο κανόνα της επαναλαμβάνει την απαγόρευση και την επεκτείνει και στους ευνούχους λέγοντας: «*Τὸ αὐτὸ δὲ τοῦτο καὶ οἱ εὐνοῦχοι παραφυλαττέσθωσαν, τὸ ἄμεμπτον ἑαυτοῖς προνοούμενοι· παραβαίνοντες δέ, εἰ μὲν κληρικοὶ εἶεν καθαιρείσθωσαν, εἰ δὲ λαϊκοί, ἀφοριζέσθωσαν*». Από τους τρεις σχολιαστές του κανόνα πλήρη ερμηνεία δίνει μόνον ο Αριστηνός λέγοντας: «*Ἐπὶ δὲ τῶν εὐνούχων τὸ πλέον ὁ παρὼν ἐπάγει κανών, ὅτι κἂν λαϊκοὶ εἰσι καὶ συνοικῶσι γυναιξί, μὴ οὔσαις ἀπὸ τῶν ἀνυπόπτων συγγενικῶν προσώπων, ἀφορίζονται*»[52]. Βλέπουμε δηλαδή την Εκκλησία να αντιμετωπίζει με μεγαλύτερη αυστηρότητα στα θέματα ηθικής τάξης τους ευνούχους από τα άλλα λαϊκά μέλης της, πράγμα που αποδεικνύει πως ήταν ζωηρότεροι απ' ό,τι θα πίστευε κανείς. Το λεγόμενο Κανονικό του Ιωάννη του Νηστευτή[53] αναφέρει άλλωστε: «*Ἐὰν γυνὴ πέσῃ μὲ εὐνοῦχον, τρεῖς χρόνους ἐπιτιμᾶται...*»[54] και πείθει για τις σχετικές ικανότητές τους. Ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα είναι επίσης η αναφορά του Θεοφυλάκτου Αχρίδας στο γνωστό λόγο του για τους ευνούχους, σχετικά με το ότι υπήρχαν νεαροί άνδρες που ακρωτηρίαζαν τους όρχεις τους, επειδή γνώριζαν πως έτσι γίνονταν πολύ επιθυμητοί ερωτικοί σύντροφοι για τις φιλήδονες αμαρτωλές γυναίκες[55].

52. Σύντ. 2 σ. 318 στίχ. 4 - 6.

53. Για τα διάφορα έργα που αποδίδονται ψευδεπίγραφα στον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Ιωάννη Δ' το Νηστευτή (552 - 595), βλ. *E. Herman*, Il più antico penitenziale greco, Orientalia Christiana Periodica 19 (1953) 71 - 127 (εδώ σ. 107 - 118) και *V. Grumel*, ό.π. (σημ. 18), τεύχ. I, Paris ^{2}1972, αρ. 270, σ. 197 - 201 (εδώ σ. 198D) - *Σπ. Τρωιάνου*, Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου. Εισαγωγικό βοήθημα, Αθήνα - Κομοτηνή 1986, σ. 91.

54. *Αγαπίου Ιερομονάχου - Νικοδήμου Μοναχού*, Πηδάλιον, Αθήναι ^{4}1970, σ. 718.

55. Έκδ. *P. Gautier*, Theophylacte d' Achrida. Discours, Traités, Poésies. [Corpus Fontium Historiae Byzantinae, 16/1 - Series Thessalonicensis.] Θεσσαλονίκη 1980, σ. 115 - 117 (σχόλιο), σ. 289 - 343 (κείμενο, εδώ σ. 303): «*Εἰ δὲ τὸ ἀκρωτηριάζειν εἰς τὸ τοὺς διδύμους ἐξαιρεῖν ἐκλαμβάνεσθαι δικαιοῖς καὶ τοῦτο κολάζειν φῄς τὸν κανόνα, καὶ οὕτω σοι δείξω τοὺς ἀξίους εὐθύνεσθαι· εἰσὶ γάρ, εἰσὶν οἳ πρὸς τὸ ὑποδύεσθαι γυναικάρια συσωρευμένα ἁμαρτίαις καὶ ἡδοναῖς ποικίλαις, ὅτε ἤδη νεανισκεύονται τὸν εὐνουχισμὸν ὑποδύονται, (...) ὅθεν καὶ ἐχθροὺς αὐτοὺς τῆς τοῦ Θεοῦ δημιουργίας ὁ Λόγος ὠνόμασεν, ὡς οὗ καθ' ὃν λόγον ἐδημιουργήθησαν χρώμενοι τοῖς μέλεσιν οὐδὲ τὸν ἀποσπερματισμὸν ἔχοντες τέλος τῆς μίξεως. πῶς γάρ; πρὸς ὃν αὐτοὶ σφᾶς αὐτοὺς ἐπήρωσαν, ἵν' οὕτω μᾶλλον ταῖς μαχλοτάταις τῶν γυναικῶν ἀρέ-*

Για το ποιές ήταν αυτές οι γυναίκες και για το ιδιαίτερο θέλγητρο που παρουσίαζαν γι' αυτές οι επαφές με ευνούχους, πολύ διαφωτιστικό είναι ένα κείμενο που παραδίδεται συχνά σε συνάρτηση με το λεγόμενο Κανονάριο του Ιωάννη Νηστευτή[56], έχει την επιγραφή «Περί ευνούχων» και αναφέρει τα εξής: «... *Γυνὴ τοίνυν ἡ μετὰ εὐνούχου ἑνουμένη φαίνεται δὲ κατὰ πρόχειρον, ὅτι τὰς συλλήψεις τῆς τεκτογονίας ἐκφεύγουσα, καὶ μάλιστα αἱ χῆραι καὶ αἱ μονάζουσαι, ἴσως δὲ καὶ ἐπὶ ταξειδίων μακρῶν ἄνδρας ἔχουσαι τοῦτο ποιοῦσιν, ὡς δὲ ἡ ἀλήθεια καὶ ἡ φύσις τοῦ πράγματος ἔχει, ὅτι διὰ τὸ ταύτας πρὸς τὰς μίξεις ἀκορέστως ἔχειν καὶ τοὺς εὐνούχους βραδυρευστεῖν, τούτου ἕνεκα τοῖς εὐνούχοις συμφύρονται...* »[57]. Από την παραπάνω πηγή προκύπτει με σαφήνεια, ότι οι επαφές με ευνούχους ήταν απαλλαγμένες από τον κίνδυνο της εγκυμοσύνης και κατά συνέπεια απόλυτα ασφαλείς για γυναίκες που είχαν σοβαρότατους λόγους να κρατούν μυστικές τις σχέσεις τους, όπως οι μοναχές, αλλά και ιδιαίτερα απολαυστικές από φυσιολογικά αίτια, έτσι ώστε να συνδυάζουν «το τερπνόν μετά του ωφελίμου». Εύκολα μπορεί λοιπόν να αντιληφθεί κανείς, πως η παρουσία ενός ευνούχου σε μια γυναικεία μονή δεν αποτελούσε καθόλου μικρό πειρασμό, αν ληφθεί μάλιστα υπό-

σαιεν». Το ίδιο έργο με εκτενέστερα σχόλια έχει εκδώσει και η *Maria Dora Spadaro*, Un unedito di Teofilatto di Achrida sull' eunuchia, Rivista di Studi Bizantini e Slavi = Miscellanea Agostino Pertusi, Bologna 1981, σ. 3 - 38 (το κείμενο σ. 25 επ., εδώ σ. 28 - 29). Για το λόγο του Θεοφυλάκτου, βλ. ακόμα *G. Prinzing*, Das Bild Justinians I. in der Überlieferung der Byzantiner vom 7. bis 15. Jahrundert, Fontes Minores VII, Frankfurt am Main 1986, σ. 1 - 99 (εδώ σ. 47 - 50).

56. Βλ. γι' αυτό *E. Herman* ό.π. (σημ. 53), σ. 82 - 107 και *V. Grumel* ό.π. (σημ. 53), σ. 199 (αρ. 3), σ. 200.

57. Έκδ. *N. Suvorov*, Verojatnyj sostav drevneskajo, Vizantiskij Vremennik 8 (1901) 357 - 434 (εδώ σ. 370). Ο *J. Morinus*, Commentarius historicus de disciplina in admistratione sacramenti poenitentiae..., τ. II, Paris 1651, σ. 117 το εκδίδει ως μέρος του Κανοναρίου (8ος - 10ος αι.), αλλά οι *J. B. Pitra*, Spicilegium Solesmense, τ. IV, Paris 1858 (ανατ. Graz 1963), σ. 438, *N. Suvorov*, ό.π. σ. 369 και *E. Herman*, ό.π. σ. 93 - 94 και σημ. 3, σ. 114 το θεωρούν μεταγενέστερη προσθήκη. Το ίδιο κείμενο περιλαμβάνεται και σε εξομολογητικό νομοκανόνα από χειρόγραφο του 15ου αιώνα, βλ. *A. Dmitrievskij*, Opisanie liturgitseskich rukopisej, τ. III: Τυπικά, Πετρούπολη 1917, σ. 217: «*Γυνὴ δὲ ἡ μετὰ εὐνούχου ἑνουμένη φαίνεται κατὰ τὸ Πρόχειρον κλπ.*». Ο τρόπος αυτός της γραφής που ακολουθεί ο εκδότης είναι όμως εσφαλμένος και μπορεί να οδηγήσει εύκολα σε παρανοήσεις, αφού εμφανίζεται με τη μορφή παραπομπής σε νομικό κείμενο. Πράγματι υπάρχει χωρίο του Αυξημένου Προχείρου (έτ. 1300 περίπου, βλ. *Σπ. Τρωιάνου*, ό.π. [σημ. 53], σ. 159 - 160), που αναφέρεται στη δυνατότητα των ευνούχων να τεκνοποιούν (βλ. παρακάτω σημ. 59). Ο *N. Suvorov*, παρόλο που και το γνωστό σε αυτόν κείμενο του *Morinus* και ο ένας από τους δύο κώδικες που χρησιμοποίησε (Vindob. theol. gr. 333, f. 126v διατηρούν τον τύπο «το πρόχειρον», ακολουθεί το δεύτερο κώδικα που γνώριζε (Monacensis 498, f. 222r) χωρίς όμως να κάνει σχετική μνεία στο κριτικό του υπόμνημα. Ανεξάρτητα πάντως από την

ψη ότι κάποτε η κουρά γινόταν ανεξάρτητα από τη θέληση των καλογραιών[58].

Τα παραπάνω στοιχεία όμως δεν είναι αρκετά για να οδηγήσουν στο συμπέρασμα, πως όλοι οι ευνούχοι διατηρούσαν κάποιας μορφής γενετήσιες ικανότητες. Το βυζαντινό δίκαιο, επαναλαμβάνοντας το σχετικό χωρίο της παράφρασης των ιουστινιάνειων Εισηγήσεων από τον αντικήνσορα Θεόφιλο, διακρίνει τους ευνούχους – ανάλογα με το είδος της βλάβης που είχαν υποστεί τα γενετικά τους όργανα – σε καστράτους, θλιβίες και σπάδονες[59]. Η διάταξη αυτή όμως δίνει στοιχεία κυρίως για τη δυνατότητα των ευνούχων να τεκνοποιούν, και μόνο έμμεσα μπορεί να αποτελέσει πηγή πληροφοριών για την ικανότητά τους προς συνουσία. Αντίθετα ο λόγος του Βασιλείου Αγκύρας «Περί Παρθενίας»[60] αναφέρεται άμεσα στο θέμα αυτό με σαφή διάκριση του είδους των ευνουχιστικών επεμβάσεων και των αποτελεσμάτων τους: «... *Ἔνθα μὲν γὰρ πρὸς τὸν ἐκ τῆς φύσεως ὡπλισμένον ὑπὲρ τῆς ἀφθορίας καρτερῶς ἀπομάχεται, φανερὸν τὸ ἆθλον τῆς σωφροσύνης. Ἔνθα δὲ ἄοπλος μὲν ὁ ἀνήρ, ἀδιάφορος δὲ ἡ πρὸς τοῦτον, μᾶλλον δὲ ἐκ τῆς προσπαθείας πρὸς ἡδονὴν ῥέουσα τοῖς πᾶσιν ἡ ὁμιλία, ἄδηλος μὲν ἡ σωφροσύνη, πλείστας δὲ τὰς ψήφους ἡ ἀκολασία παρὰ πάντων κατ' αὐτῆς ἀποφέρεται. Ἀλλὰ ταῦτα μὲν ἐπὶ τῶν ὅλα ὁμοῦ μετὰ τῶν διδύμων ἀποκοψαμένων τὰ μόρια. Τοὺς γὰρ μετὰ τὸ ἀνδρωθῆναι πρὸς συνουσίαν τὰ παιδογόνα μόρια μόνους τοὺς διδύμους ἀποτεμόντας φασὶ δριμύτερόν τε και ἄσχετον πρὸς τὰς συνουσίας οἰστρεῖσθαι, καὶ οὐκ οἰστρεῖσθαι μόνον, ἀλλὰ καὶ ὡς αὐτοῖς δοκεῖ, ἀκινδύνως φθείρειν τὰς προστυχούσας*»[61].

Με βάση την πηγή αυτή θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς, ότι εκείνοι που προτιμούσαν ως ιερείς των γυναικείων μονών τους ευνούχους, αναφέρονταν ακριβώς σε όσους ήταν πραγματικά ανίκανοι, αφού και σύμφωνα με τους κανόνες δεν μπορούσε κάθε ευνούχος να χειροτονηθεί ελεύθερα. Πιστεύω όμως πως η άποψη αυτή δεν ευσταθεί. Ο πρώτος λόγος είναι, ότι καμιά από τις πηγές που ευνοούν ή επιβάλλουν το διορισμό ευνούχων στα γυναικεία μοναστήρια δεν κάνει διάκριση μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών τους, ο δε δεύτερος ότι οι κανόνες αναφέρονται μόνο στο κατά πόσο ο ευνουχισμός αποτελούσε εκούσια επιλογή – οπότε απαγορευόταν και η χειροτονία του ευνούχου – ή ήταν αποτέλεσμα ανάγκης ή βίας, χωρίς να γίνεται σ' αυτούς καθόλου μνεία για τις επιπτώσεις της επέμβασης στον ανδρισμό του ευνουχιζομένου[62].

Η προσεκτική μελέτη όλων των πηγών που αφορούν τον κλήρο των γυναικείων μονών δείχνει όμως, ότι αυτές ταυτίζονται σε κάποιο σημείο. Είτε αναφέρονται στο διορισμό ευνούχων είτε σ' αυτόν των εγ-

ύπαρξη του άρθρου η παραπάνω έκφραση δεν πρέπει να θεωρηθεί παραπομπή σε νομικό κείμενο, αλλά δηλώνει το «αμέσως», το «εκ πρώτης όψεως». Αυτό οφείλεται αφενός μεν στο ότι ο χαρακτηρισμός «Πρόχειρο» δεν αποτελεί το συνηθισμένο τρόπο παραπομπής του παραπάνω έργου κατά τη βυζαντινή περίοδο, αφετέρου δε σε λόγους χρονολογικούς. Η έκδοση του *Morinus* έγινε από χειρόγραφο του 12ου αιώνα (βλ. *V. Grumel*, ό.π. [σημ. 53] σ. 199)· το συγκεκριμένο τμήμα του κώδικα Monac. 498 πρέπει να χρονολογηθεί μεταξύ των μέσων του 11ου αιώνα και των μέσων του 12ου (ο κώδικας αυτός παρουσιάζει προβλήματα στη χρονολόγηση, βλ. τις παλαιότερες απόψεις από τον *E. Herman*, ό.π. σ. 79 - 80)· το δε ίδιο χωρίο βρίσκεται και στον κώδικα Vatic. gr. 504 (έτ. 1105, βλ. *B. Benesevic,* Monumenta Vaticana in ius canonicum pertinentia, Studi bizantini 2 [1929] 121 - 191 εδώ σ. 127 - ο κώδικας μου ήταν δυστυχώς απρόσιτος). Τέλος ο ίδιος ο *N. Suvorov* ό.π. σ. 369 αναφέρει, ότι το κείμενο ήταν γνωστό στο Νίκωνα του Μαύρου Όρους (11ος αι., βλ. *Σπ. Τρωιάνου,* ό.π. σ. 142 - 143) χωρίς δυστυχώς παραπομπή, δε νομίζω όμως ότι σχετική μνεία υπάρχει στο εκδεδομένο μέρος του έργου του. Για τη συμπαράσταση στην ερμηνεία του παραπάνω χωρίου, τη μελέτη των ρωσικών σχολίων και τη χρονολόγηση ευχαριστώ θερμά τους φίλους, *Dr. Ludwig Burgmann* και *Joseph Sonderkamp.*

58. Για παράδειγμα, σύμφωνα με το ιουστινιάνειο δίκαιο επιβαλλόταν ως ποινή στις μοιχαλίδες ο εγκλεισμός σε μονή. Τη ρύθμιση επαναλαμβάνουν τα Βασιλικά (Β. 28.7.1) χωρίς όμως αυτό να αποτελεί βέβαιη απόδειξη, ότι το μέτρο εξακολουθούσε να εφαρμόζεται στην πράξη, για το έγκλημα της μοιχείας, βλ. *Σπ. Τρωιάνου*, Ο «Ποινάλιος» του Εκλογαδίου. Συμβολή εις την ιστορίαν της εξελίξεως του ποινικού δικαίου από του Corpus iuris civilis μέχρι των Βασιλικών. [Forschungen zur byzantinischen Rechtsgeschichte, 6.] Frankfurt am Main 1980, σ. 70 - 78.

59. Θεοφίλου αντικήνσορος τα Ινστιτούτα 1.11.9: «...Ὁ εὐνοῦχος *ὄνομά ἐστι γενικόν, τέμνεται δὲ εἰς τρία τῶν γὰρ εὐνούχων οἱ μέν εἰσι σπάδονες, οἱ δὲ καστράτοι οἱ δὲ θλιβίαι. Καὶ σπάδονες εἰσὶν οἵτινες διά τι πάθος ἢ ψῦξιν ἐνοχλήσασαν τοῖς γονίμοις μορίοις παιδοποιεῖν κωλύονται, τούτου δὲ ἀπαλλαγέντες παιδοποιοῦσιν. Θλιβίαι δὲ οἵτινες ἀπὸ τῆς τροφοῦ ἢ τῆς μητρὸς τυχὸν ἔκθλιψιν τῶν διδύμων ὑπέστησαν. Καστράτοι δέ εἰσιν ἐφ' ὧν γέγονεν ἐκτομὴ τῶν γεννητικῶν μορίων...» (=I. και Π. Ζέπου,* Ius Graecoromanum, Αθήνα 1931 [ανατ. Aalen 1962, στο εξής JGR] τ. 3, σ. 31). Βλ. επίσης Β. 33.1.59 - Σύνοψη Βασιλικών Ε 43.3 (JGR 5 σ. 306) - Επιτομή Νόμων 5.29 (JGR 4 σ. 311 - 312)- Μικρή Σύνοψη Ε 73 (JGR 6 σ. 399) - Αυξημένο Πρόχειρο 26.29 (JGR 7 σ. 168) - Εξάβιβλο Αρμενοπούλου 2.8.1,2 (έκδ. *G. Heimbach* σ. 316). Διαφορετική διατύπωση έχουν η Αυξημένη Επαναγωγή 44.29 (JGR σ. 189) και το σχόλιο του Βαλσαμώνα στον καν. 21 των Αποστόλων (Σύντ. 2 σ. 30 στίχ. 18 - 22), που θεωρούν ότι οι σπάδονες είχαν σοβαρότερη αναπηρία. Η διαφοροποίηση αυτή οφείλεται προφανώς στο ότι ο όρος spado δήλωνε σύμφωνα με το κλασικό ρωμαϊκό δίκαιο γενικότερα τους σεξουαλικά ανίκανους και τους ευνούχους, αλλά κάποτε διακρινόταν ρητά από τους castrati. Το νέο περιεχόμενο του όρου αποτελεί καινοτομία του αντικήνσορα Θεοφίλου. Για τις διακρίσεις των ευνούχων, τον όρο spado και το αυθεντικό χωρίο Inst. 1.11.9, βλ. D. Dalla ό.π. (σημ. 51), σ. 29 - 67, 121 - 161 και 178 - 180.

60. Ο λόγος έχει δημοσιευτεί στην Patrologia Graeca, τ. 30 στ. 669 - 809 ως έργο του Μεγάλου Βασιλείου. Στην πραγματικότητα όμως αποτελεί έργο του Βασιλείου Αχρίδας και έτσι επαναδημοσιεύθηκε στη Βιβλιοθήκη Ελλήνων Πατέρων, τ. 29, Αθήναι 1962, στ. 219 - 285.

61. Βασίλειος Αγκύρας, ό.π. σ. 278 - 285.

62. Βλ. τους σχετικούς κανόνες στη σημ. 17.

γάμων, απαιτούν για τους ιερείς, τους εξομολόγους και τους οικονόμους των μοναστηριών σεμνότητα και άψογα ήθη[63]. Αυτό προκύπτει καθαρά και από τη φαινομενική αντινομία που εμφανίζεται στο Τυπικό της Κεχαριτωμένης, το ότι δηλαδή ενώ επιβάλλει το διορισμό ευνούχων ιερέων, επεκτείνει το άβατο και στους ευνούχους. Η Ειρήνη Δούκαινα επέτρεπε λοιπόν μόνο την αναγκαία παρουσία των επιλεγμένων για την αρετή τους κληρικών της μονής, ενώ απέκλειε κάθε ξένο, που – ανεξάρτητα από τη σωματική του αναπηρία – η ηθική του προσωπικότητα ήταν άγνωστη[64]. Η συμπεριφορά των ευνούχων μετά τον περιορισμό των γενετήσιων ικανοτήτων τους αποτελούσε άλλωστε, σύμφωνα με διάφορους εκκλησιαστικούς συγγραφείς, και το κριτήριο για την αποδοχή τους ως άξιων μελών της Εκκλησίας και ιδιαίτερα του κλήρου[65].

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω ο διορισμός διαφόρων κατηγοριών λειτουργών στις βυζαντινές γυναικείες μονές αποτελούσε αναγκαστική παραβίαση της αρχής του αβάτου. Γενική προϋπόθεση για την αποδοχή των κληρικών αυτών ήταν το άψογο ήθος. Οι συντάκτες των πηγών θεωρούσαν όμως σκόπιμη και τη λήψη πρόσθετων μέτρων επιλέγοντας, ανάλογα με τις προσωπικές τους αντιλήψεις, τα κατάλληλα πρόσωπα είτε από τις τάξεις των ευνούχων είτε από αυτές των εγγάμων. Δε νομίζω δηλαδή πως η παραπάνω επιλογή εκδήλωνε το φιλελευθερισμό ή την αυστηρότητα του κτήτορα[66], αλλά απλώς διαφορετικές απόψεις

63. Βλ. π.χ. τα σχετικά χωρία του Τυπικού Κεχαριτωμένης και του Τυπικού Βεβαίας Ελπίδος παραπάνω σημ. 13 και 48.

64. Νομίζω, ότι η στάση της Ειρήνης απέναντι στους ευνούχους γίνεται καλύτερα αντιληπτή, αν λάβει κανείς υπόψη του πως η είσοδος τους απαγορεύεται με το κεφ. 80 που ανήκει στο μεταγενέστερο μέρος του Τυπικού (βλ. παραπάνω σημ. 11, 39). Στο πρώτο και παλαιότερο μέρος υπάρχει απαγόρευση μόνο για την είσοδο ανδρών (βλ. παραπάνω σημ. 12 και Τυπικό Κεχαριτωμένης, κεφ. 4 σ. 39, στίχ. 324 και κεφ. 17, σ. 61, στίχ. 743). Θεωρώ πιθανό το να επιθυμούσε η κτητόρισσα με τη νέα αυτή ρύθμιση να διαλύσει παρεξηγήσεις σχετικά με την έκταση του αβάτου της μονής.

65. Βλ. π.χ. Βασίλειο Αγκύρας, ό.π. 281: *«Οὐ περὶ πάντων δὲ καθόλου εὐνούχων τὰ προεκτεθέντα εἰρήκαμεν, ἀλλὰ περὶ τῶν ἵν' ἐξουσίαν ἑαυτοῖς πραγματεύσωνται, ὡς θέλουσιν ὁμιλεῖν γυναιξίν, ἀποκοψαμένων ἀτόπως. Καὶ καθόλου περὶ τῶν τὰς πρὸς τὸ θῆλυ διατριβὰς μεταδιωκόντων ταῦτά φαμεν. Οἴδαμεν γάρ, ὅτι ὡς ἁγίως ἅπτονται ἄνδρες γυναικῶν οὕτω καὶ οἱ εὐνοῦχοι, τῷ ἐξ ἀκουσίως συμβεβηκότι αὐτοῖς κατὰ τὸ σῶμα εὐνουχισμῷ, τὸν ἑκούσιον τῆς ψυχῆς εὐνουχισμὸν σώφρονι λογισμῷ ἑαυτοὺς εὐνουχίσαντες, καθαρῶς γυναιξὶν ὁμιλοῦσιν».* Ακριβώς αυτή η προσπάθεια διακρίσεως των ενάρετων από τους ανήθικους ευνούχους ήταν και ο σκοπός του γνωστού λόγου του Θεοφυλάκτου Αχρίδος, πρβλ. *Maria - Dora Spadaro*, ό.π. (σημ. 55), σ. 4, 9, 22.

66. Πρβλ. *H. Delehaye*, ό.π. (σημ. 31), σ. 162 και *R. Janin*, Le Monachisme κλπ., σ. 37 σημ. 75.

για το αν τον ευνοϊκότερο παράγοντα για τη διατήρηση της ηθικής τάξης στα γυναικεία κοινόβια αποτελούσε η ύπαρξη νόμιμης συζύγου του, ίσως, μοναδικού άνδρα μέλους της κοινότητας, ή οι περιορισμένες του γενετήσιες ικανότητες[67]. Οπωσδήποτε πρέπει να σημειωθεί, πως οι περισσότερες πληροφορίες αφορούν την επιλογή ευνούχων. Φαίνεται ότι η ιδιότητα αυτή, συνδυασμένη με τα χρηστά ήθη και την προχωρημένη ηλικία, γινόταν σε μεγαλύτερη κλίμακα δεκτή ως τό πρόσφορο μέτρο για την επίτευξη του παραπάνω στόχου. Παρόλα αυτά δε νομίζω, ότι είναι ορθό, να θεωρείται, με βάση τις πληροφορίες του Τυπικού της Κεχαριτωμένης, ως γενική προϋπόθεση για το διορισμό λειτουργών στα βυζαντινά γυναικεία μοναστήρια[68].

Ελευθερία Σπ. Παπαγιάννη

67. Νομίζω, ότι λόγος για φιλελεύθερες αντιλήψεις μπορεί να γίνει μόνο στη μονή Λιβός, όπου το προσωπικό επιλεγόταν με μόνο γνώμονα το ήθος είτε από τους άνδρες είτε από τους ευνούχους (βλ. παραπάνω σημ. 36). Έτσι φαίνεται, πως και κάποιος αρτιμελής ιερομόναχος μπορούσε να υπηρετήσει εκεί.

68. Βλ. π.χ. *R. Guilland*, Les enunuques dans l' Empire byzantin, Etudes Byzantines I (1943) 197 - 238 (= *του ίδιου*, Recherches sur les Instituions Byzantines I. [Berliner byzantinstische Arbeiten, 35.] Berlin - Amsterdam 1976, σ. 166 - 189 (εδώ σ. 205, 170) και *I. Κονδινάρη*, ό.π. (σημ. 1), σ. 126 σημ. 37, πρβλ. όμως παραπάνω σημ. 40.

THE STATE AND THE RURAL COMMUNITY FROM PTOLEMAIC EGYPT TO MEDIEVAL BYZANTIUM A HISTORICAL STUDY IN LIGHT OF THE PAPYRI

DANUTA M. GÓRECKI
University of Illinois at Urbana - Champaign

Historians agree that the concept of the Byzantine farmer community originated in Prolemaic Egypt and that this institution stemmed from agrarian and fiscal policies of the state. They also agree that the rural community was known neither to the Romans before their annexation of Egypt in 30 B. C. nor to the non - Byzantine parts of Europe after the Roman empire split into its Western and Eastern parts. However, Roman economic and legal policies in Egypt prompted the historical process that transformed the Ptolemaic village into the Byzantine farmer community.

This essay offers a reconstruction of this process through a legal analysis of sources and institutions. This analysis, combined with the findings of modern byzantology and modern papyrology, aims to trace the evolution of the rural community viewed as an institution of administrative law[1]. Putting the principles and practices that governed the community to suit the state's economy into historical perspective will also throw more light at the origins and the contents of the, still insufficiently explored, provisions of the *Nomos Georgikos* and the *Sentence of Magister Kosma,* two of the few legal documents on which the modern theory of the Byzantine farmer community is based.

I. The Prolemaic rural community (κώμη)

Agrarian and fiscal administration of Prolemaic Egypt represented a blend of Egyptian and Greek institutions - a direct result of the historical processes started by Alexander the Great's conquest. The Ptolemies, who treated Egypt as just "a money - making machine" (Tarn, p. 156) created an administrative system in which that machine would perform optimally. This system was based on strict state control of two interrelated issues: the productivity of land and the collection of revenues. As during the Pharaohs, the land was leased to a peasant on a short term contrast of precarious character which specified the kind of crop that he had to grow. The peasant received a loan of seed from the state and worked the land under the continuous surveillance of royal officials. In the event of the peasant's death or insolvency, the liability for returning the seed and paying the rent passed to his descendents.

The rural population of Ptolemaic Egypt lived in villages of varying size. The lowest unit of territorial administration, the *kome*, consisted either of one big or a few small villages. Several *komai* formed a

1. The major works consulted to outline the background for this study are: E. Bevan,

nome, the next level of Ptolemaic territorial administration. The early office of a *nomarch* was replaced during the third century B. C. by a *strategos* who exercised both civil and military authority over the *nome.*

The kome was by no means autonomous. It was fully controlled by royal officials and had no representation of its own. From among these officials, headed by a *komarch,* who was in charge of civil administration, a *komogrammateus* controlled all land and tax operations and kept the local cadaster, an institution which the Greeks inherited from the Pharaonic administration[2]. Collection of revenues, on the other hand, was organized on Greek patterns and entrusted to tax-farmers (τελῶναι) whose rights and duties were spelled out in a contract with the state. On the basis of this contract, tax-farmers were financially liable for their obligations, and that liability was secured by high sureties exceeding by 10-20 percent the amount of taxes they had to collect. Since the job of tax-farming was considered a most lucrative one, it was usually rented to the highest bidder at an auction[3].

While the means of Ptolemaic agrarian policies were rooted in both the laws of ancient Egypt and the laws of its Greek conquerors,

The House of Ptolemy: a history of Egypt under Ptolemaic dynasty (Chicago, 1968); A. C. Johnson, *Roman Egypt to the reign of Diocletion* (i. e., v. 2 of *An economic survay of ancient Rome.* T. Frank, ed., Baltimore, 1936); *idem, Egypt and Roman Empire* (Ann Arbor, 1951); P. Jouguet, *La vie municipale dans l' Egypte romaine* (Paris, 1911); C. Préaux, *L economie royale des Lagides* (Bruxelles, 1939); M. Rostovtseff, *The social and economic history of the Hellenistic world,* 2d. ed. (Oxford, 1964); *idem, The social and economic history of the Roman Empire,* 2d (Oxford, 1966); G. Rouillard, *L' administration civile de l Egypte* (Paris, 1928); E. Seidl, *Ptolemaische Rechtsgeschichte* (Hamburg, 1962); *idem, Bodennutzung und Bodenpacht nach den demotischen Texten der Ptolemäerzeit* (Wien, 1973); W. W. Tarn, *Hellenistic civilization,* 2d. ed. (London, 1930); R. Taubenschlag, *The law of Greco-Roman Egypt in the light of the papyri (Warsaw,* 1955); S. L. Wallace, *Taxation of Egypt* (Princeton, 1938); M. Weber, *The agrarian sociology of ancient civilizations* (London, 1976); L. Wenger, *Volk und Staat in Ägypten am Ausgang der Römerschaft* (Munich, 1922). Whenever it is possible, references to these works are included in the text. References to the papyri follow the standard form established in "Checklist of Editions of Greek papyri and Ostraca" in *Bulletin of the American Society of Papyrologists: Supplement* 4 (1978). Translations of quotations are mine.

2. E. Seidl, "Das Grundsteuerkataster in Ägypten von der Ptolemäerzeit" in *Symposion 77 Vorträge zur griechischen und hellenistischen Rechtsgeschichte, Chantilly, 1977* (Köln, 1982), p. 179-182, denies any consistency in keeping land/tax records in Pharaonic Egypt.

3. The institution of tax-farming and the procedures related to it are fully expounded in *P. Rev. Laws.* of 259 B. C., edited by B. P. Grenfell, *Revenue Laws of Ptolemy Philadelphus* (Oxford, 1896) and J. Bingen, *Papyrus Revenue Laws: Nouvelle reédition après*

the actual methods of control were entirely dictated by contemporary circumstances. In times of prosperity during the early Ptolemies, these methods were lenient; but the political and economic crisis of the second century B. C. forced the administration to apply compulsion. A degree of compulsion was a component of Egyptian economic administration from time immemorial; it was applied in such issues as maintenance of the irrigation system or the transport of grain to royal storage houses. "The idea of compulsory services to the state was familiar to Greeks also. For them the supremacy of the state implied the active assistance of all the citizens especially in case of emergence." (Rostovtseff, *SEHHW,* p. 271). While under the early Ptolemies compulsion was not extended beyond the customarily established scope, it became part and parcel of the state agrarian administration under the economic circumstances generated by the crisis.

The steadily growing depopulation of the countryside which followed the crisis, increased the supply of unproductive land. It is important to note that in Ptolemaic fiscal terminology, the term "unproductive" denoted not the land which produced no crops, but the land which contributed no income to the royal treasury. There were two kinds of such land in Egypt: the royal *sterilia, i. e.,* the land that had never been rented and thus never was subject to any taxation, and the land which was either abandoned by its tenants, or whose tenants became insolvent. The royal administration sought to secure tax income from these two categories of unproductive land by applying compulsion. As the papyri analyzed by Rostovtseff prove, the non-rented land was divided among tenants of the *kome* (διά τῶν κατὰ μέρος γεωργῶν) for cultivation without a contract (ἄνευ συναλλάξεων); the land abandomed by its tenants was forcibly distributed (κατὰ δύναμιν μερισθῆι τὰ γεώργια) among the economically stronger tenants, a operation called μερισμõς or επιγραφὴ.[4] These papyri, however, do not

examen de l' original (Göttingen, 1952). The latter discussed by R. Bagnal, "Theadelphian Archives: a review article" *in Bulletin of the American Society of Papyrologists* 17 (1980): 97-104, at p. 100. Historical comments upon tax-farming by J. P. Mahaffy in the introduction to Grenfell' s work, M. Rostovtseff, *Geschichte der Staatspacht in der römischen Kaiserzeit bis Diokletian* (Leipzig, 1902), and J. Bingen, *Le papurus Revenue Laws, tradition grecque* (Opladen, 1978). The papyri *P. Hels.* 21-23 edited by Maarit Kaimvo, "On the sureties of tax contractors in Ptolemaic Egypt" in *Proceedings of the XVI International Congress of Papyrology,* 1980 (Chico, Ca., 1981) p. 281-287, "clarify the system of enlisting and registring these sureties." Seidl, *Rechtsgeschichte,* p. 15, referring to Cicero's *In Verrem,* claims that the Ptolemaic revenue laws had influenced Roman law.

mention the practices employed in making up for the fiscal dues of the insolvent tenants who had not abandoned their land. Since the sum of taxes had to be ''coute que coute'' the sum of texes had to be'coute que couté collected in full (Rostovtseff, *Studien,* p, 56), a distribution of the deficit among the solvent taxpayers became the last resort, after exhaustion of all the legal measures spelled out in a contract of rent.[5]

It is not clear whether the initiative for distributing the tax deficit among the taxpayers of the *kome* emerged at the local, the higher, of the central level of administrative hierarchy, but it is easy to speculate that this practice was rooted in ancient Greek city laws. Those laws gave the creditor, in case of the city' s debt "a right to levy execution against not only the common property of the city as a whole, but also against the private property of its citizens .... [The city] had no hesitation in times of stress in treating the property of its citizens as its own." [6] It is difficult to compare the Greek city - state with the Ptolemaic *kome* because of their different legal status (an autonomous association vs. an object of state administration) and the legal status of their residents (land owning citizens vs. royal tenents). Yet, the assumption that the Greek bureaucracy in Egypt found it useful to apply the laws of their native cities to the debts of the Ptolemaic *kome* is extremely suggestive. Indeed, legal subtleties would be of little concern to bureaucrats, when :

> "The king wished taxes and rents in full. He exercised pressure on the diocetes, the diocetes on his subordinates ... . Since the officials of the crown were responsible in person and property to the king, they were alarmed, and transmitted the pressure to the population by applying all the means of compulsion at their disposal" (p. 724 - 725). "Whether or not at the end of the operation the tax - payer was ruined

4. *P. Tebt. I.* 6 and *P. Tebt. I,* 61b in M. Rostovtseff, *Studien zur Geschichte des römischen Kolonates* (Berlin, 1910), discussed at p. 53 - 55, concern allotment of land that was never rented; *P. Petrie. III* and *P. Par.* 63.48.48 concern land abandoned by its tenants. The tenants could appeal the decision of the local officials, p. 57 - 58, Also *P. Amh.* 31 and *P. Amh.* 53 of 112 B. C. and 114 B. C. respectively, in Seidl, *Rechtsgeschichte,* p. 23.

5. A contract with a royal tenant included a clause which secured his liability for all fiscal obligations by a surety or by a mortgage on his house, cattle and other personal belongings (Rostovtseff, *Studien,* p. 53). It has to be mentioned that the tax - farmer was entitled to keep the surplus of the income as an additional bonus for his services.

6. J. W. Jones, *The Law and Legal Theory of the Greeks ; an Introduction* (Oxford, 1956), p. 155 - 156.

> was of very little concern to them' ' (p. 329, in *SEHHW).*[7]

Some historians of Byzantine agrarian and fiscal regime defined the practice of distributing the *kome*' s revenue deficit among its residents as collective liability of the *kome* for its fiscal duties. Indeed, in non-technical language such a definition might appear accurate. Yet from the legal viewpoint, the definition is misleading because it implies the existence of a corporate organization which must own financial assets to secure fulfillment of its obligations[8]. The Ptolemaic kome, as an object of the royal administration with no trace of autonomy, could never be subject to any legal liability. Hence, if one choses to apply the term ''responsibility'' to the forced distribution of the *kome*' s tax deficit, one has to define this responsibility as "administrative", and thus pertinent to the tax officials, but never "collectivé', and thus pertinent to the taxpayers. In other words, in the case of collecting the tax deficit from the *kome* by dividing it among its economically stronger residents, the tax official had to levy a duty *ex nunc* on the basis of his administrative authority, whereas in the case of collecting the tax deficit from a single member of a juristic person, the tax official would have only to execute the member' s obligation that existed *ex tunc* as the institutional

7. Already in prosperous times of the early Ptolemies, a tax - farmer could count on the king's " military support ... in carrying out any punishment which [the tax - farmer] decides necessary" (Introd. to Grenfell' s *Revenue Laws,* p, xlii). Eventually, the assistance of armed guards became a standard routine in collecting taxes. Cf. *P. Mich. 577,* in Gerald M. Browne, *Documentary papyri from the Michigan collection (P. Mich,* 577 - 602), Toronto, (1970) American Studies in Papyrology 6. Reviewed by Z. Borkowski in *Journal of Juristic Papyrology* 18 (1974), p. 272. For Late Roman times : *P. Cair.* 67002, *P. Real. Ist. Veneto* 3, *P. Oxy.* I. 128,15 testify that this help was, in fact, reminiscent to war pillage, Cf. M. Gelzer, " Altes und Neues aus der byzantinisch - ägyptischen Verwaltungsmisere, vornehmlich in Zeitalter Justinians" in *Archiv für Papurusforschung* 5 (1913), p. 346 - 377, at p. 356, 361 - 363.

8. In earlier scholarship, this theory derived from the assumption that the *kome* was a juristic person. Cf. Rostovtseff, *SEHHW, p.* 274; *idem, Staatspacht,* p. 498 ; F. Zulueta, "De patrociniis vicorum" in *Oxford Studies on Social and Legal History* (Oxford, 1909), v. 1, p. 56 - 57, 65. Concerning the recent authors, e. g., J. Karayannopulos, " Die kollektive Steuerverantwortung in der frühbyzantinischen Zeit"in *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte* 43 (1956), p. 289 - 322, with a list of authors who represent this view (p. 292, note 19) ; E. Wipszycka, "Les terres de la congrégation pâchomienne dans une liste de payments pour les apora" in *Le Monde grec : pensée, littérature, histoire, document : hommages à Claire Préaux* (Bruxelles, 1975) p. 625 - 636, at. p. 631. Their misconception of the collective liability might also be of purely semantic character due to the subtle difference between responsibility and liability. While the former could by broadly applied to administrative and moral duties, the latter denotes nothing more or less that a legal duty to recompensate for a loss.

feature of partnership[9]. In sum, the liabillity for collection the total amount due from the *kome* lay with the local tax officials. The tax-farmers were liable for the total amount due from the territory delineated by the contract with the state.

Consequently, a question emerges as to whether all the compulsory measures applied to taxpayers under the late Ptolemies, were accompanied by similar measures with respect to tax officials and tax-farmers. In particular, did the tax-farmers, whose fate was also adversly affected by the crisis, continue to perform their job on a voluntary, contractual basis. According to the papyri, requisistion of tax-farmers' estates by the state, the direct consequence of their contractual liability, resulted in such accumulation of confiscated land that ca 170 B. C. a new department had to be created to handle it (Rostovtseff, *SEHHW,* p. 708, 1492, 1498). Yet, the recent papyrologists maintain that 'the evidence we possess at present is consistent with the view that [the liturgical system in executing taxes] ... was conceived by the Roman administration of Egypt during the first half-century of its rule in Egypt, and introduced into the country as a method of organizing public services in a way which owned little or nothing to Ptolemaic precedents[10]."

This statement definitely corroborates the thesis that the *kome* could not be liable for its fiscal duties. Since the legal character of the tax-collectors, and most importantly, the legal ground of their liabilities did not change under Ptolemaic rule, there was no need either to modify the character of the rural community. This was still an era marked by "the strong traditional attitude on the part of the villagers to depend on [royal officiasl] in the matter of discharging their duties[11]."

9. Several authors admit existence of small corporations of few persons who jointly rented land or tax-farming, and thus, were collectively liable for their obligations. Some scholars assume, moreover, that such partnerships of land tenants were conducive to the idea of the collective liability on the part of a farmer community as a whole. Cf. H. Geremek, *Karanis, communaute rurale de l' Égypte romaine au IIe - IIIe siècle de notre ere* (Wroclaw, 1969), p. 88 - 89, with references to the authors who share this view.

10. J. David Thomas, "Compulsory services in Roman Egypt" in *Das römisch-byzantinische Ägypten: Akten des Internationales Symposions 26 - 30. Sept. 1978 in Trier* (Mainz am Rhein, 1983), p. 35 - 39, quotation at p. 39; *Griechische Papyri aus Ägypten als Zeugnisse des öffentli - chen und privaten Lebens, J.* Hengstl, G. Häge, H. Künert ed. (München, 1978), p. 95.

11. H. Braunert, "Staatstheorie und Staatsrecht im Hellenismus" in his *Politik, Recht und Gesellschaft in der griechisch - römischen Antike* (Stuttgart, 1980): 165 - 190, at p. 90; quotation from: H. J. Wolff, *Das Justizwesen der Ptolemäer* (München, 1962) p. 190.

The discussion of the Ptolemaic *kome* can best be closed with some philosophical comments offered by C. Préaux. The author's analysis of the fiscal and demographic policies of the Ptolemies towards the rural population (for example: the principle of *idia,* the limitation of the right of asylum, prohibiting peasants to dwell in cities) concludes with the statement:

> "The philosophy of the economy of predation goes back to the classical age. The idea of risk, of exploitation, of wealth which justifies the power of the classical citizen ... foud its expression in [his] scorn for artisans, peasants, the barbarians.
>
> "Egypt had sustained this social scheme. [Her] Greek citizens proved this scorn to be valid and corroborated the statement of Aristotle - that spokesman of the city - that manual labor 'distorts body and mind' (Pol. VIII, 2, 1 = 1337b). The fact that the peasant was homely justified his exclusion from the dignified life of the city, the restrain that confined him to the countryside ... and his status of opressed man".[12]

II. The Roman, Late Roman, and Early Byzantine community (χώριον)

Rome took over Egypt in the time when Octanian began to establish the Principate, the form of government that resulted from the compromise between the centuries of democratic institutions and the emerging imperialism which cost Julius Caesar his life, and the nation a series of devestating wars. The period of peace which followed brought about democratization of the provinces, a process best represented by municipalization of cities. The municipalization was quite successful in the East, "where the Hellenistic powers had begun to build cities before the Romans came ... . [There] mamy villages grew into towns and received the institutions and title of Roman *municipium* ... in which the utmost possible power of initiative was conceded to the ... local government." However Egypt, a province treated in fact as the private property of the Roman emperor, had not benefited from this trend and "remained essentially what she was under the Ptolemies ... [The mass of her population] dwelt in larger or smaller villages at the administrative centers of the nomes ... just as they had lived

12. C. Préaux, "L' attache à la terre: continuités de l' Égypte ptolémaïque à l' Égypte romaine" in *Das römisch - byzantinische Ägypten ...,* p. 1 - 5, at. p.5.

under the Pharaohs and the Ptolemies." [13] Only in the principal cities of the Egyptian nome, the municipal government began to appear at the beginning of the third century. It was represented by a βουλή, which was "the supreme administrative organ in the metropolis, exercising complete and autonomous control over financial administration and the appointment of officials ... The *boule* served also "to protect the inhabitants of the nome from extortion or unfair treatment ... Therefore, the *boule* of the metropolis was invested with a dual role, as a relatively autonomous organ of government ..., and as a body responsible to the central government for the payment of taxes and the supply for armies." [13a] Eventually, the crisis of the pre - Diocletian era resulted in dramatic changes in Roman administrative institutions in the provinces. During the crisis, when the democratic ideas of the Principate were replaced by the realities of the imperial military rule, "the right of municipal self - government faded to a shadow all over the empire." [14] Similarly, the *Constitutio Antoniniana* of 212, which extended Roman citizenship to all inhabitants of the empire, had no impact on the history of Egypt. While its promulgation might have stimulated the process of municipalization in other Roman provinces, in Egypt the *Constitutio Antoniniana* mainly affected the Greek population depriving them of their privileged status in taxation. Thus, scholars assume that by introducing the constitution, Caracalla meant to increase the body of Roman subjects rather than of Roman citizens, and to execute duties rather than to grant privileges that used to be bound with their status[15].

Under the Roman administration of Egypt, "the philosophy of exploiting the taxpayer had not changed." [16] Neither had changed the basic practices of the agrarian and fiscal administration that Octavian took over from the Ptolemies. The Romans turned these practices into a meticulous system, coined legal terminology for its institutions, and

13. M. Rostovtseff, *Rome* (New York, 1967), p. 216, 222, 224, 233, L. Nessen, *Untersuchungen zu den direkten Staatsabgaben der römischen Kaiserzeit* (27 v. Chr. - 284 n. Chr.) (Bonn, 1980) p. 85.

13a. A. K. Bowman, *The Town Councils of Roman Egypt* (Toronto, 1971), p. 3, 7 - 19; quotations from p. 121 - 122. American Studies in Papyrology 11.

14. Rostovtseff, *Rome*, p. 277. G. Ostrogorsky, *History of Byzantine State* (New Brunswick, 1956), p. 28, W. Seston, "Le decret de Digne et la fin de l'autonomie municipale en Occident" in *Revue des études anciennes* 64 (1962): 314 - 325, at p. 323 - 324.

15. L. Wenger, *Volk und Staat in Ägypten am Ausgang der Römerherrschaft* (München, 1922), p. 13 - 14.

16. Préaux, "L'attache ..., p. 5

strenghened its discipline. The latter included expanding compulsion to all public services which involved assessment or collection of taxes. The legal and administrative features of compulsion (λειτουργία) were most precisely defined in works of N. Lewis and J. D. Thomas[17]. Lewis, who warned against "the regrettable tendency to confuse fiscal liability with liturgy, to take the first as an evidence of the second ...," explained that "the touchstone of liturgy is not responsibility but service. Put another way, all liturgic officials were financially responsible of the satisfactory discharge of their offices, but not all financially responsible officials were liturgic." J. D. Thomas specified three groups of compulsory assignements:

> "At the top are the αρχαί, the Latin *honores*, i. e., the metropolitan magistracies ... which were the prerogative of the upper classes. Secondly we have Wilcken's 'Amtsliturgie' ... . The distinction between *archai* and liturgies ... is rooted in the language of the papyri ... but it does not correspond to a social distinction ... The distinction between the second type ... and the third was both administratively and socially clearly defined. In order to serve a liturgy it was essential to have the requisite πορός, i. e., to have a certain amount of property ... as a guarantee to the state for fulfillment of the relevant tasks. Those who did not have such πορός ... were required to do public service with their persons ... The third type was, thus the 'compulsory labour'."

In its fully developed form, Roman administration of unproductive land was based on two institutions: *epibole*[18] and *epimerismos*[19]. There

17. N. Lewis, *Inventory of compulsory services in Ptolemaic and Roman Egypt* (New Haven, 1968), p. 1 American Studies Papyrology 3; J. D. Thomas, "Compulsory services ... ", p. 36; Jouguet, *La vie municipale* ... p. 98, discusses two basic categories of liturgy: πολιτικοὶ· λειτουριαὶ· *(p. Fior.* 57. 1. 13) and χωριταὶ· λειτουργιαὶ· *(C. I. gr.* 4957, 1, 34; *OGIS.* 2, 669, par. 6).

18. It is generally accepted by historians that the term *epibole* in the technical meaning of a compulsory assignment of unproductive land was introduced to the fiscal terminology only by the Romans during the second century. The most recent evidence in *P. Mich.* 4372 of 163/4 and *P. Mich.* 1739 of 167/8, edited by H. C. Youtie, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphie* 33 (1979): 193 - 200, at p. 195 and 197.

19. The basic works on *epimerismos* are: F. Örtel, *Die Liturgie: Studien zur Ptolemaischen und Kaiserlichen Verwaltung Ägyptens* (Leipzig, 1917), updated by J. Herman, " "Betrachtungen zur Staatspacht in Prinzipatzeit" in *Proceedings of the IX International Congress of Papyrology, Oslo,* 1958 (1961): 246 - 253, where the author argues that the *epimerismos* applied also to private land. A most comprehensive treatment of the subject

were two kinds of *epibole* compatible with the two categories of unproductive land. With respect to untaxed land, the *epibole* meant a compulsory allotment of the crown barrens to individual *estates*; with respect to abandoned land, it meant a compulsory allotmont of taxes due from this land to individual *taxpayers*. The *epimerismos*, on the other hand, applied to entire communities. When residents of one community were too poor to be subject to any compulsory assignements, the tax duties for the abandoned land of their absent neighbors, together with the right to lease this land, were transferred to another, wealthier community by means of an administrative act of the nome. As to who performed the distribution (διαίρεσις) on the community level, some scholars attribute this responsibility to officials of the *kome*, other attribute it to the nome.[20] They agree, however, that the task of nominating candidates suitable to take over the forced assignements rested with the local *komogrammateus*.[21]

The *epimerismos* was usually implemented by means of *pittakion*. This term, present already in the papyri of the second century, in this case denoted a share of land resulting from the division of the territory subject to the *epimerismos*, as well as to the section of the local cadaster which listed this land and recorded all the operations relating to its tenure. A tenant of the *pittakion*, who might be a wealthy individual from outside of the community, usually subleased his share, but he always remained liable for the total tax due from the land. It is not clear whether these subleases were of a compulsory or voluntary character. Yet, the lack of female names in the cadasters of *pittakia* suggest the

with the stress on *P. Fay.* 86 a and with a survey of literature is offered by G. Poethke, *Epimerismos: Betrachtungen zur Zwangspacht der Principatszeit* (Bruxelles, 1969); also J. Day, *Tax Documents from Theadelphia: Papyri of the Second Century* (New York, 1956), p. 144 - 168; on *merismos* in Roman times and two types of *aporoi, ibid.*, p. 50 - 51: *P. Lond. III*, 911, *P. Corn. 2, P. Ryl. IV. 595.*

20. Wilcken (*Grundzüge*, p. 293) claimed that the *diairesis* was performed by the community; Örtel (*Die Liturgie*, p. 100) and Rostovtseff, *Studien zur Geschichte des romischen Kolonates*, p. 162, argued that this responsibiblity was reserved for governmental officials. Poethke (*Epimerismos*, p. 76 - 81) argued on the basis of *P. Iand.* 27, *P. Flor.* 20 and *P. Berl. Leigh.* 7, that *diairesis* was performed under supervision of a *komogrammateus*, but with participation of an official of the nome.

21. H. C. Youtie, in *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 23 (1976), p. 99 - 109, at p. 99; J. D. Thomas, *ibidem* 19 (1975), p. 111 - 119, at p. 113 - 115. Also Z. Borkowski and D. Hagedorn, "ΑΜΦΟΔΟΚΩΜΟΓΡΑΜΜΑΤΕΥΣ: zur Verwaltung der Dörfer Agyptens im3. Jh. n. Ch." in *Le Monde grec* ... ,p. 774 - 783. On the *komogrammateus* responsibility for nominations: *P. Berl. Leigh.* 7, *P. Princ. III, 128,* in Day, *Tax documents*.... p. 152; Jouguet, *La vie municipal* ..., p. 240, 251 note 2.

former, since compulsion was as a rule never applied to women.[22]

The system of securing revenues from the taxed land by means of the finacial liability of tax collectors was in force until Diocletian. By the time of his reign, as the papyri indicate, a steadily growing inflation, which reached 500 percent by the end of the third century, continued to disorganize the economy because of the devaluation of the currency, decrease of agrarian production, growing tax oppression, and the increasing demographic instability of the countryside.[23]

In an attempt to stop these processes, Diocletian thorougly reformed the state administration. His reforms included a regular taxation of land and people for the first time in Roman history. In the time of the Republic, the income from public land (*ager publicus populi Romani*) accounted for the only steady source of revenues from agriculture. A direct taxation of private land owned *ex iure Quiritum* was considered in Rome, as in ancient Greece, a disgrace and a violation of civic freedom. Private landowners had to contribute some dues only in case of an urgent need on the part of the state. The prolonged civil

22. The instution of *pittakion* which is inseparably bound to *epimerismos*, is represented by numerous papyri dealing with the latter. Most comprehensive study of the *pittakion* by Day *(Tax documents* ... , p. 144 - 168) includes bibliographical references and a survey of major contributions on the subject. Day's own inquiry is based on *P. Co. I verso* 4, with supportive data of *P. Flor. I*, 18, *P. Berl. Leigh. 22, P. Berl. Leigh. 30, P. Berl. Leigh.* 33 and *P. Princ. III.* 128, all of the 2d cent., and all from Theadelphia, plus *P. Cair. Boak. 38* from Karanis of the early 4th cent. His analysis of *P. Giss.* 60 and *P. Flor. III*, 331 corroborate Hermann's thesis that the *epimerismos* was applied not only to state lands (cf. note 19 of this article). An extensive discussion on the *pittakion* also in Poethke (*Epimerismos*, p. 41 - 42) with reference to *P. Col. Verso* 4 and *P. Berl. Leigh.* 4. Geremek (*Karanis*, p. 88 - 89, 103 - 104) believed that tenants of a *pittakion* formad an association which represented a direct link to the introduction of collective liability of rural communities during the second or third century. Preisigke (a reference in Day, *infra*) offered a similar view concerning the corporate character of the *pittakion*, and traced origins of this institution back to Ptolemaic Egypt. Day, on the basis of the above mentioned papyri, proved that the *pittakion* represented nothing more than a lease; he also specified procedural rules for subleasing it, as well as the respective rights of the pittakiarch and his subtenants *(loc. cit.)*.

23. Johnson, *Egypt and Roman Empire*, p. 40 - 44, with references to *P. Erl.* 101, *P. Oxy.* 2142, *P. Giss.* 50, *P. Flor.* 63. This picture of the pre - Diocletian economy, though very firmly established in scholarship, has been recently challenged by Wittaker and Bowman. On the ground of numismatic and papyrological evidence, these scholars claim that the extent of the inflation itself, as well as its impact on the economic conditions of the countryside in the times preceding and immediately following Diocletian's monetary reforms has been much exaggerated by historians because of misinterpretation of some papyrological records and the application of modern concepts and notions to the economics of late antiquity. C. R. Whittaker, "Inflation and the economy of the fourth century A.

war that followed Caesar's death generated such a need, and eventually resulted in extensive levying of extraordinary tributes upon Roman citizens. Even if the victorious Octavian discontinued some of these burdens, neither he nor any of his successors ever fully returned to the *status quo ante* or tried to unify the complex fiscal administration that varied from one province to another and from one emperor to another.[24]

Diocletian understood the significant role of the municipal government in his reforms, and in particular in the task of collecting revenues from the body of taxpayers greatly amplified by the *Constitutio Antoniniana*. However, the *municipia*, severely weakened by economic results of the civil wars, the anarchy of the military rule, the invasions, plagues and fiscal oppression, had little chance for a restoration despite Diocletian's efforts to do so. Because of the crisis, the best candidates for municipal offices had to be replaced by the wealthiest, and hence, the elections became substituted by the liturgical assignments. The frequent abandonment of the offices by bankrupted liturgists further desorganized the *municipia*, reduced already, in fact, to the status of a state agency.[24α]

Diocletian's innovations concerning agrarian and fiscal policies in Egypt began with a general census of agricultural land in 297. The main features of these innovations are expounded in the papyri, which, fortunately, preserve ample data on both legislative and managerial aspects of Diocletian's taxation. The edict by the prefect of Egypt of 297 reveals that taxation of land was based on taxpayers' declarations of the size and quality of their land and secured by collective liability of the state officials who were responsible for the supervision of their preperation.[25]

The register of the Mendesian nome, compiled between 297 and 308, provides information on the role of the Egyptian rural community

D." in *Imperial Revenue, Expenditure and Monetary Policy in the Fourth Century A. D. The Fifth Oxford Symposium on Coinage and Monetary History* (Oxford, 1980): 1 - 22; A. K. Bowman, "The economy of Egypt in the earlier fourth century" (*ibidem*): 23 - 40.

24. Nessen, ... *Staatsabfaden* ..., p. 4 - 8, 13 - 15.

24α. C. E. Van Sickle, "Diocletian and the decline of the Roman municipalities" in *Journal of Roman Studies* 28 (1938): 9 - 18, at p. 9 - 11, 14.

25. A. Déléage, "La capitation de Bas - Empire" in *Annales de l'* Est, Memoires 14 (1945), p. 43; the six papyri of the fiscal year 298 - 299 which represent such declarations, at p. 54 - 65: A. K. Bosmann, "The military occupation of Upper Egypt" in *BASP* 15 (1978): 125 "It seems to me clear that [the edict of A. Optatus *(P. Cair. Isis. 1)* of 297] was not the starting point of the taxation reform, but merely one of the series of contem-

on the earliest stage of these developments.[26] This papyrus points to the existence of the κοινὸν κώμης in a village, a body that was "evidently made up of the village officials and leading citizens."[27] The Mendesian document, moreover, proves that "the abolition of the classification of land transferred different categories of land to corporate ownership and responsibility of the village ... Thus [the discussed land - register] provides a striking confirmation of the conclusions formulated by H. C. Youtie [that] by the end of the third century the βασιλικὴ γῆ with small exceptions, 'apart from properties retained as imperial estates' ... passed into private possession, a phenomenon that certainly cannot be explained by *epibole*."[28] These findings converge with those of Jouguet, who decades earlier observed that such phrases as κοινὸν τῆς κώμης or κοινὸν τῶν ἀπὸ κώμης appeared for the first time in the papyri from the early fourth century.[29]

It has to be strongly emphasized that the origin of the κοινὸν κώμης within a rural community constituted a fundamental breakth-

porary measures whose introduction began at an earlier point of the reign". In general, the chronology of thie era is very much revised in the recent decade. Roger S. Bagnall and K. A. Worp, *The Chronological System of Byzantine Egypt* (Zupthen, 1978, p, 2) observe that in studies of indictions in Diocletianian and early Byzantine Egypt "almost every element of the orthodox theory is either wrong or in need of modifications." T. B. Barnes, *The New Empire of Diocletian and Constantine* (Cambridge, Mass., 1982) corrects the chronology of literally every aspect of Diocletian's reign.

26. A. Świderek, "The land - register of the ΦΕΡΝΟΥΦΙΤΟΥ toparchy in the Mendesian nome" in *Journal of Juristic Papyrology* 16 - 17 (1971): 31 - 44, with references to H. C. Youtie, *Introduction to P. Cairo Isid.* 2, p. 30; J. Lallemand, *L'administration civile de l'Egypte de l'avènement de Dioclétien à la création du diocèse* (Bruxelles, 1964), p. 98, 172 - 173; A. Déléage, *Étude de papyrologie* II, p. 135 · N. Lewis, *Journal of Juristic Papyrology* 15 (1965), p. 159ff; Johnson, *Byzantine Egypt*, p. 16.

27. "The same officials appear also in the land declarations of *P. Cornell* 20 of 302 A. D.": Świderek, "The land - register ...", p. 44 with reference to Johnson, *Byzantine Egypt*, p. 152.

28. Świderek, "The land - regiser ...", p. 38 with reference to H. C. Youtie, *Introduction* ..., p. 39; Wilcken, *Grundzüge*, p. 312; A. C. Johnson, "The *epibole* of land in Roman Egypt" in *Aegyptus* 32 (1952): 61 - 72.

29. *CPR. 41. l. 26 - 27* of 305, *P. Gen. 63 II. l. 6 - 7* and *P. Oxy. I. 133*, in Jouguet, *La vie municipale*, p. 208. The author also reports on a discussion concerning *P. Gen. 16* and *P. Catt.* of ca. 207 which, according to some scholars, indicate that the *kome* owned land. However, Jouguet, with refence to Wilcken,(*Archiv*, III, p. 550 - 551) claimed that there was no evidence that the term indicating existence of a corporate body able to have rights and duties existed before the end of the third century (p. 207 - 213).

rough in the evolution of this institution. Even though the members of the community's board of the elders were appointed by the state and their offices were liturgic in character, the creation of this body marked the beginning of the community's legal automy.[30] Since the board also included two officials responsible for the assessment and liable for the collection of taxes[31], the κοινὸν κώμης became, in fact, collectively liable for all fiscal obligations of the community. In this way, by shifting this liability from state tax officials to a collective of the community, Diocletion upgraded the stature of the community itself, as well as its function in the state administration. From this moment, the community - so far a mere object of the state fiscal administration - became a subject of this administration. Hence, one can assume that by allowing "a shadow" of self-government to Egyptian communities, Diocletian aimed to level them with those of the degraded municipalities in the rest of the Roman empire.[32]

Thanks to the richness of papyrological evidence, "no field of ancient legal history, besides the Roman one, has been so well explored as Ptolemaic law. [Yet], the papyri do not include jurisprudence. The jurisprudence, and even those legal provisions that are employed, must be laboriously inferred, and there is still much that remains locked up to us." [33] Indeed, although historians of law succeeded in reconstructing almost all areas of the Greco-Egyption private law, laws relating to land tenure are still far from complete. Even if the scope of this essay

30. There are suggestions in the literature that the *presbyteroi* of the Ptolemaic *kome* recruited from among wealthy residents and responsible for good order, might had represented a nucleus of the future corporate body of the elders. However Jouguet, denied that their existence indicated even a "trace of municipal autonomy" (*La vie municipale* ..., p. 218 - 219).

31. It is necessary to emphasize that "their liability for the taxes were not discharged until the full amount been paid .... [Therefore] liturgical officials found their careers prolonged beyond the original period." (Cf. R. Bagnall and K. Worp. "Chronological notes in Byzantine documents VIII" in *Bulletin of American Sociaty of Papyrologists* 18 (1981). 33 - 54, at p. 42; *eidem, Chronological System of Byzantine Egypt* (Zutphen, 1978),p. 13 - 14. It is also important to note that all nominees for liturgical appointments in the community were to be rich. As *P. Wisc. II*, 81 indicates, "a komogrammateus who improperly appointed an *aporos* to a liturgy, and then sold off the victim's goods in order to obtain funds to pay the expenses of the liturgy [was subject to a four - fold penalty]" : N. Lewis, "Notationes legentis" in *Bulletin of American Society of Papyrologists* 18 (1981). 73 - 81, at p. 75 - 76.

32. Similar observations in Bowman, "The economy of Egypt ...", p. 23 - 24.

33. Seidl, Ptolemaische Rechtsgeschichte, p. xiii, 48 - 49.

does not permit a more comprehensive discussion of this question, the legal analysis of the papyri undertaken for the sake of this study, as superficial as it is, permits some observations on this point. Most striking is the substantial difference between the Ptolemaic and Roman concept of the basic institutions of land tenure. In the former, *possessio* was a right, alienable and hereditary; for the Romans only ownership (*dominium*) was a right, while *possessio* was defined as nothing more than factual, physical control over an object. Concerning Ptolemaic institutions, it is tempting indeed to assume the influence of Greek laws, where *dominium* was neither so precisely defined nor protected. But there seems to be quite a different explanation for these occurrences than the influence of Greek laws. Significantly enough, the once distinct difference between Roman *dominium* and *possessio* became blurred in post-classical law, and, as provisions of the *Theodosian Code* prove, remained blurred until the time of the Justinianic codification of the 530's. The striking similarity of the legal concepts concerning *possessio* of land in the Ptolemaic and the Late Roman legal systems seems to stem from the undeniable similarities of their historical backgrounds. Regarding post-classical Roman law, E. Levy wrote [34]:

> "With the abdication of Diocletian, a different Roman law began to unfold which, unconcerned with the traditional niceties, was governed by social and economic rather than legal considerations" (p. 6 - 7) ... Consequently "*possessio* ... began to be commonly applied to indicate legal and permanent character of the control over property" (p. 21) ... "The concept of *dominium*, once radiant with lucidity, appeared largely drained of substance and void of any precise meaning" (p. 61) ..." This very disintegration was prompted by the fact that a title in land protected from public interference had ceased to be a reality. The duty to cultivate the soil and take over additional barren land, if so ordered, reduced the private owner to a kind of functionary whose doings and forbearance were determined by the interests of the State in hardly any lesser degree than by his own ... Taxation and *munera* molded the private law ... The increasing power and control of the State within the province of private law serves as an indispensable background for an intelligent insight into many currents of the vulgar law of property" (p. 100 - 101).

34. E. Levy, *West - Roman Vulgar Law* (Philadelphia, 1951),p. 9 - 16, 19 - 34.

After the division of the Roman state, Egypt became a part of the Eastern Empire and remained a province of Byzantium until the Arab conquest. This period of Egyptian history was marked by an awakening of the Egyptian national consciousness which resulted in, among other things, the return of the Coptic language to business and legal records.

The Egyptian rural community of the Coptic papyri, called κοινὸν or κοινότης could be a party to contracts and "an issuer as well as a receiver of legal documents ... Yet even if these facts leave no doubt that the κῶμαι were recognized as legal entities, there is still no proof of presence of a corporation conceived as a juristic person."[35]

The agrarian and fiscal policies of the post - Diocletian era are reflected in the imperial constitutions of the *Codex Theodosianus*. Therefore, the history of rural communities of this time, and the state policies behind their evolution have been extensively studied by historians of Byzantine peasantry. They agree that this period in the evolution of the rural community was marked by the introduction of the ὁμόκηνσον type of units to the system of taxation. Neither the historians have any doubts, that the ὁμόκηνσον type of community, whose residents were defined as *convicani* and *contribuales*, was collectively liable for its unproductive land. What has to be emphasized here, however, is that this liability was based on an entirely new principle. While previously the land could be assigned to anybody able to pay taxes for it, including outsiders, the unproductive land of the ὁμόκηνσον could be allotted only to *proximi quique possessores* and to those who occupied lands *ex eadem substantia* within the community[36]. Historians also agree that these provisions reflect the state's efforts to preserve the integrity of the fiscal units. This integrity was jeopardized by two interrelated developments of this era: the peasants' seeking protection of influential personages against the excessive tax burdens, and the overgrowth of the *patrocinium* - a convenient way for these personages to get around the preemption law in their investments in land. Combination of these two trends resulted in a vicious circle for the state fiscal administration and in a spiraling financial oppression for the communities. The number of successive imperial constitutions of the *CTh* seeking to enforce the law of preemption by increasingly harsher sanctions, indicate their fruitlessness. The verbatim incorporation of these provisions into the *Codex Justinianus* proved unsolvability of that problem by legal measures

35. A. Steinwenter, *Das Recht der koptischen Urkunden* (München, 1955), p. 17 - 18.

36. *CTh.* 3.1.6 ; *CJ.* 11.66.

alone. Thus, when Justinian tried to strengthen the discipline of taxation by introducing individual liability of a farmer for fiscal duties of his *convicani* (in a sequence converging with those entitled to preemption law), he had only speeded up the disintegration of the farmer class toward the end of the sixth century.

It is commonly assumed that peasants acquired ownership of land during the fourth century. It is also well known that Justinian in his codification of Roman law succeeded (although not in full) to restore the *differentia specifica* between *dominium* and *possessio* of land. Yet, it has remained obscure when exactly the farmer community developed all the features that are reflected in the *Taxation Treatise* dating from the end of the tenth, of the beginning of the eleventh century. Ostrogorsky's thesis that a definite change in peasants' economic and social situation took place under the Heraclians in very convincing[37]. Whether these changes resulted from a *sensu stricto* reform, as Ostrogorsky claimed and his opponents denied, or from a series of administrative programs consistently implemented by the Heraclians is not the point. The point is, instead, that the military and economic policies of this dynasty resulted in creation of a broad and prosperous class of small land owners, a situation in which all the features of the proto Byzantine communal organization could be perpetuated and eventually maturate into a part of a consistent fiscal system. Nevertheless, the early Byzantine developments clearly pointed in the direction of the future evolution of the community, which eventually became both a corporate organization representing the common interest of its members and a state agency representing the interests of the fisc.

III. Collective liability of the medieval Byzantine community.

While the first centuries of the proto - Byzantine era are documented by private records and legal sources, almost no documents are preserved for the times following Justinian's death. Only a combination of the earlier sources with the *Nomos georgikos* of the eighth century and with the *Taxation Treatise* allows historians to bridge the gap and to

37. G. Ostrogorsky, *History of Byzantine State,* (1969),p. 95 - 98 ; *idem,* "Wirtschaftlichen und sozialen Entwicklungsgrundlagen des byzantinischen Reiches" in *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte* 29 (1929): 129 - 143 ; *idem,* "Die ländliche Steuergemeinde des byzantinischen Reiches in 10. Jahrundert" in *Vierteljahrschrift für Sozial - und Wirtschaftsgeschichte* 22 (1927) : 1 - 103 ; *idem,* "Das Steuersystem in byzantinischen Altertum und Mittelalter" in *Byzantion* 6 (1931) : 229 - 240.

reconstruct the socio - economic history of the Byzantine Dark Ages. Hence, understandably, scholarly opinions vary on numerous issues including these pertinent to the agrarian and fiscal regime. The varying views regarding the latter question are represented by the arguments of G. Ostrogorsky and J. Karayannopulos[38].

Ostrogorsky claimed the existence of two different successive systems of taxation in early and medieval Byzantium. The first one, introduced by Diocletian, was based on: (1) the concept of *capitatio - iugatio* in which taxes for both land and people were jointly levied and jointly collected; (2) *glebae adscriptio*, which was to secure the balance between *iuga* and *capita;* and (3) the *epibole*, a measure to control unproductive land. In the following era, opened by reforms of Heracleos, (1) land tax and personal tax became separated; (2) *glebae adscriptio* was replaced by the collective liability of the rural community for taxes; and (3) the institution of *epibole* was replaced by the principle of *allelengyon, i. e.,* a reciprocity of farmers' duties to pay each other's taxes in case of their respective insolvency.

Karayannopulos, who claimed a continuous evolution of the taxation system, challenged Ostrogorsky's perception of the *capitatio - iugatio* as the joint taxation of land and people and was firmly covinced that, in the Byzantine taxation system the *epibole* and the *allelengyon* represented two distinct institutions.

The views of Ostrogorsky and Karayannopulos converged only at one point. Both of them distinguished between two different interpretations of *epibole* and believed that, as a *terminus technicus,* it meant a compulsory assignment, while in a broader sense, the *epibole* denoted the collective liability for taxes. However, regarding the early Byzantine technical meaning of the *epibole*, their views diverged again. Karayannopulos claimed that it was a transfer of taxes that might be followed by a transfer of land; Ostrogorsky assumed that it was a transfer of land that was followed by a transfer of taxes.

In order to determine if, in the medieval fiscal system of Byzantium, the *allelengyon* could have replaced the *epibole* - as Ostrogorsky believed -, or the *allelengyon* and the *epibole* coexisted as two distinct elements of the system - as Karayannopulos claimed -, one has to analyze: (1) the legal contents of these concepts viewed as institutions controlling unproductive land; and (2) their function in the organiza-

38. Ostrogorsky, " The Steuersystem ..."; Karayannopulos, " Die ... Steuerverantwortung ..."; *idem, Das Finanzwesen des frühbyzantinischen Staates* (München, 1958) p. 236 - 237.

tion of a rural community.

Ad. 1. As mentioned above, in their analysis of *allelengyon* and *epibole,* Ostrogorsky and Karayannopulos discussed only of the object to which these two institutions respectively applied. One can supplement this analysis with three other criteria: (a) the *epibole* and the *allelengyon* also applied to different subjects. While the sterilia were assigned to *estates,* to parcels of productive land under cultivation, the taxes were assigned to *persons;* (b) while the compulsory allotment of land resulted in a permanent *onus fundi*, the duty to pay someone else's taxes was temporary: it could be terminated any time by the return of the owner, by official remittance, and *ex lege* extinguished after 30 years when the abandoned land became state property (κλάσμα); (c) the duty to pay taxes ex reciprocity derived from positive law, while any allotment of land was based on an administrative act. In other words, a farmer's reciprocal liability existed always; it was, so to speak, dormant as long as the neighbor was solvent. But when something went wrong with the neighbor's ability to pay, the farmer's liability activated itself automatically with no additional legal or administrative action. Hence, it is obvious that the early Byzantine *epibole* and the medieval *allelengyon* represented two distinct institutions. The following analysis considers whether the medieval Byzantine community could properly function without either of them.

Ad 2. Since Ostrogorsky believed that in the medienal Byzantine fiscal and agrarian administration, the *allelengyon* had fully superseded the *epibole*, he must have, consequently, assumed that "his" *allelengyon* superseded both functions of the *epibole*: controlling the income from compulsory allotments of unproductive land, and holding the liability for the total sum of taxes levied on the community. Yet, Ostrogorsky never discussed this point directly. His definition of *allelengyon* consisted of three separate statements which read: "Free farmer communities were collectively liable for their tax revenues on the basis of *allelengyon* (p. 237) ... which was a liability for tax payments of a third person (*eine Haftung fur Steuerzahlungen dritter Personen* (p. 236)... The person that paid *allelengyon* also also acquired the right to usufruct the corresponding tax - object (*derjenige der das Allelengyon zahlte auch das Nutzungrecht des entsprechenden Steuerobjects erhielt"* (p. 236).

Ostrogorsky evidently distinguished between two means of discharging the collective liability: a division of taxes due from the community among all its members, and the reciprocal liability of an individual community member for the due share of his next - door neighbor.

Therefore, two elements of his definition of *allelengyon* have to be clarified: what kind of payments due from the community were an object of such division, and what happened in the event of insolvency on the part of the liable neighbor. Defining the *allelengyon* as pertinent to "tax revenues of the free farmer community", Ostrogorski was aware of two kinds of "tax payments" that accounted for the revenue: taxes due from individual farmers and taxes due from the community as a whole. He had, thus, correctly assumed that the global tax duty of an individual farmer comprised the following burdens: the tax for his land, share of taxes from the common property (meadows, forests, etc.), and a share of the taxes from *any* compulsory allotment of land to the community as a whole Hence his conclusion that the practice of distributing the *total* fiscal burden of the community among its members made any individual forced assignement of unproductive land pointless. Indeed, such a function of the *allelengyon* might had covered the *epibole* in its meaning of the *terminus technicus*. But was it possible that the *epibole* conceived as the principle of collective liability for taxes could also be covered by the *allelengyon*? Ostrogorsky, who had identified in his definiton the notion of collective liability of the community with "the person that paid *allelengyon*", had, evidently,shifted the point of gravity of this liability from the collective body to its individual members. This view, however, is difficult to defend. Ostrogorsky did not clearly suggest what would happen if the liable neighbor himself was also insolvent. Did he assume that, again, passing the liable neighbor's duty to other community members by another distribution would adequatly implement the principle of collective liability?

From a legal point of view, Ostrogorsky's perception of the Byzantine farmer's community is, too narrow[39]. The community represented, first of all, a unit of fiscal administration. As such, it was liable for the collection of taxes on the same basis on which rested the contractual liability of tax - farmers and the liturgical liability of tax - officials both individual and collective, that is, with its own financial assets. Thus, the liability of the community which owned land, levied communal taxes, and thus had its own revenues, was secured by the financial assets of the community itself, and not only by the assets of its individual members. The reciprocity constituted one of the main principles of the Byzantine system of executing taxes; but since its implementation was vulnerable to any demographic instability, this system, which grew up from several centuries of administrative experience, could not totally and solely depend on the *allelengyon*. Therefore the liability of community was to become a safety - net for all weaknesses of the reciprocity. This means that whan the person liable *ex allelengyon* could not take over the taxes for his neighbor's abandoned land because of his own poverty, this liability automatically passed to the community as a whole. Similarly, the community as a whole resumed liability for the taxes of those insolvent members who had not abandoned their land and whose neighbors, liable *ex allelengyon* could not pay for them either. In conclusion, it is hard to imagine that the collective liability of the community could rest solely on a principle of reciprocity which could be applied only to individuals. Because of the dual character of the community, as a person of private law and as a person of public law, the character of this liability was also two - fold. As an organization of farmers, the community could take over debts of its insolvent members, distribute taxes, and divide the unproductive land for usufruct among the single farmers with full consideration of both their individual welfare and the common good of the collective. Yet, as a unit of state administration, the community also represented the interest of the fisc, and, as such, it was endoved with all the prerogatives of a state agency and all the means to collect taxes from its taxpayers, including compulsion.

39. This stand is, in fact, identical to that of B. A. Panchenko who - on the basis of sources accessible in his time - defined the community of the *NG* as a corporation of private law (*Krest 'ianskaia sobstvennost ' v Vizantii (Sofia*, 1903, p. 66 - 67. Ostrogorsky challenged Panchenko's views and identified them with a total negation of any communal organization. Cf. *History of Byzantine state*, p. 120, note 2.

The Byzantine agrarian and fiscal administration of small land property based on the dual character of farmer communities did never change by any legislative means during the following centuries. Neither did the philosophy of predation on the part of both the state and the landlords. It was the conflict of interests between those two political powers competing for the income from agriculture that began to change the legal status of the farmers and undercut the foundations of the fiscal system based on integrity and economic strength of the communities. Only the Macedonians understood the political implications of these developments and tried to stop them by a series of novels that sought to strengthrn the discipline of the preemption law[40]. But this ac-

40. P. Lemerle, "Esquisse pour une histoire agraire de Byzance: les sources et les problèmes" in *Revue historique* 219 (1958), p. 32 - 74, 254 - 284, at p. 265 - 280 = *The Agrarian History of Byzantium from the Origins to the Twelfth Century: the Sources and problems* (Galway, 1979), p. 85 - 108.

tion came too late. The process of amassing farmers' land in hands of the wealthy had grown beyond any legislative control. For the farmers the price of social degradation due to selling their property became more acceptable than the miseries bound to the status of a free landowner.

IV. Conclusion

Looking back to the origins and the evolution of the state policies concerning the organization and function of rural communities allows to fully understand the still unclear institutions and practices governing the Byzantine farmer community. From among them, those represented by the *Sentence of Magister Kosma* and Art. 8 of the *Nomos georgikos,* (which refer to a division but fail to mention its object)and by Art. 18 - 19 of the *Nomos georgikos* (which refer to liability for taxes) stirred up the most controversy in the modern literature.

While the discovery of the *Taxation Treatise* has already clarified the matter of liability, the papyri analysed in this study offer sufficient data to clarify the legal contents of the *Sentence of Magister Kosma* and Art. 8.

As historians have noted, the term *epibole* disappeared from the sources pertinent to medieval Byzantium. Yet these historians could, certainly, have not assumed that absence of this term from the sources, and thus from the administrative practice that they represented, implied disappearance of compulsory allotments of *sterilia* and abandoned land from that practice. It is quite certain, to mention only the *Zavorda Treatise*[41], that no emperor of this era had given up the revenues from unproductive land. What had, undoubtedly, dissapeared were the old troublesome procedures. The practice of ascribing a piece of land to *an individual estate* was replaced by the practice of ascribing a certain amount of land *to entire fiscal units.* In this way the state administration shifted the burden of handling the barrens from state officials to communities and made them responsible for the subsequent distributions of the land among individual farmers. Therefore, the papyrological evidence discussed in this essay indicates that this era of Byzantine

41. J. Karayannopulos, "Fragmente aus dem Vademecum eines byzantinischen Finanzbeamten" in *Polychronion: Festschrift F. Dölger* (Heidelberg, 1969), p. 318 - 343. Translated into English by C. M. Brand, "Two Byzantine treatises of taxation" in *Traditio* 25 (1969), p. 35 - 60. Also N. Svoronos, "Recherches sur la cadastre byzantin et la fiscalité aux XIe et XIIe siecles: le cadastre de Thebes" in *Bulletin de correspondence hellenique* 83 (1959), p. 1 - 145, at p. 122.

history witnessed a reintroduction of the practice called *epimerismos* in the language of the papyri[42].

These conclusions strongly corroborate the thesis linking the *Sentence* to allotments of unproductive land to entire units of the state fiscal administration. By now, this thesis was based only on the awarness that such a measure was indispensable in the state agrarian and fiscal policies in which intensification of compulsion had always been the only answer to any demographic instability of the countryside[43].

The implications of the institution of *epimerismos*, and the papyrological evidence relating to the term *merismos* corroborate also the thesis that Art. 8 of the *NG* indicated a full managerial autonomy of the community. The community could perform any kind of division that did not originate an immutable right on the part of the recipient of a share resulting from the division. It could be, for example, a division of common land for *usus*, or a distribution of the community's debts among its members.

Perhaps it might be appropriate to close this discussion with a few remarks concerning origins of some provisions of the *Nomos georgikos.* A long scholarly debate about the origins of the *Nomos georgikos* itself was discontinued as both inconclusive and void of major scholarly significance[44]. Yet, it is tempting to speculate that Art. 18 could, without any change of its tenor, apply to any discussed here system of collecting taxes. Even if interpretation of this article resulted in various theories as to its meaning, none of their authors ever denied that it intended to balance the duties and the rights of the persons liable for collecting of taxes (οἱ τῷ δημοσίῳ ἀπαιτούμενοι λόγῳ). Therefore, Art. 18 might

42. The *epimerismos* was overlooked by the byzantinists. Only Karayannopulos noticed this institution with reference to *P. Lond.* 924 of 186/7 and *P. Thead.* 20 of the 4th c., but he did not elaborate this observation. Cg. 'Steuerverantwortung", p. 301 - 302.

43. D. Gorecki, "Land tenure in Byzantine property law: *iura in re aliena*" in *Greek, Roman and Byzantine Studies* 22 (1981): 191 - 210, at p. 206 - 208; *eadem,* "A farmer community in the Byzantine Middle - Ages: historiography and legal analysis of sources" in *Byzantine Studies/Études byzantines* 9/2 (1982): 169 - 198, at p. 191 - 196, with an account of the discussion concerning The *Sentence.*

44. P.Charanis 'Social structure of the Later Roman Empire" in *Byzantion* 17 (1945), π. 39 - 57, at p. 42: "the point is not of capital importance for the code, while attesting to the transformation of the rural society, offers no evidence that it affected this transformation." Charanis also offers (*loc. cit.*) a survey of and references to the related works. The most recent account of this issue in. N. Svoronos, *Memoires* 8 (1981), p. 487 - 500. I fully agree with the authors who believe that the NG was composed from provisions which originated in various times and in various places.

be equally applicable to the Ptolemaic tax - farmers, to the Roman tax - collectors, to the board of the elders of the Diocletian's era, to the subjects of the Justinianic *epibole*, and finally, to the Byzantine community based on the *allelengyon - epibole* system.

In the *Nomos georgikos*, the farmer community was called ἡ, τõυ χωρίου κοινότης. Panchenko, the pioneer student of the *Nomos georgikos* and the community reported a lack of success in verifying the term κοινότης with the help of contemporary Byzantine sources[45]. Hence, the fact that this term denoted a community of the Coptic papyri might indicate Ptolemaic roots of the *Nomos georgikos*. That would not be surprising, since the idea of the community as an insitution subordinated to agrarian and fiscal policies of the state stemmed from the same roots. Even if, in theory, the formal basis for implementating these policies changed under the Romans from managerial decisions of state officials to norms of positive law, in practice, the economic situation of rural tax - payers remained unchanged from the time of the Ptolemies, to the time of the Macedonians. It was because, regardlessly from the source of the power that controlled the peasants' fate, that fate had been always determined by "philosophy of predation."

45. Panchenko, see note 40.

THE CITY OF TOMIS AS AN AUTOCEPHALOUS ARCHBISHOPRIC OF SCYTHIA MINOR (DOBRUDJA). REMARKS ON THE CHRONOLOGY OF EPIRHANIUS' NOTITIA

EMILIAN POPESCU/Bucarest

In the *Notitia episcopatuum* of Epiphanius and in other *notitiae episcopatuum* the city of Tomis in Scythia Minor is mentioned as an autocephalos archbishopric depending on the Patriarchate of Constantinople.

In the following considerations an attempt will be made to show the monent when Tomis acquired this rank, how long it was preserved and what this meant at that time. From the commencement we should like to point out that the ground in this respect cannot be easily cleared since the documents are lapidary enough and can be hardly dated. But since the oldest and most valuable mention of this state is found in Epiphanius' notitia stress will be laid on thiw document.

Notitiae episcopatuum were official recordings of the episcopal sees in the empire and their practical purpose was to give an account of their number, but most of all, to ascribe the rank of each prelate. They were necessary when councils were summoned, at imperial banquets or on other official occasions and were written on the basis of a law enacted by the emperor and patriarch, as is proved by an introduction to one τάξις of them composed at the time of the Emperor Leo VI the Wise (886-912) and of the Patriarch Nicholas I (c. 901-902)[1]. But the official *notitiae* were rarely preserved under their original form giving precise indications on their date and author. Most of those that survived are but copies and subsequent revisions, which do not mention the date or the author. The chronological elements can be deduced only from a careful examination of their content, from the manner in which they present the hierarchical and jurisdictional order in some regions, from the comparison with the acts of the councils, where the episcopal sees are given in a certain geographical and hierarchical order, in the lists of presence or signatures. To this chronology a particularly important element is to be added, that is the separate history of each bishopric or restricted groups of bishoprics existing in a certain region. A complete *notitia* is, as a rule, a sucession of the names of the time of the barbariam invasions, that is beginning from 602, when

1 . G. Parthey, *Hieroclis Synecdemus et Notitiae Graecae episcopatuum*, Berolini 1866, p. 31 sqq. Heinrich Gelzer, *Zur Zeitbestimmung der griechischen Notitiae episcopatum*, Jahrbuch für prot. Theologie, XII, 1866, pp. 337-338; idem, *Udgedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae episcopatum. Ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen und Verwaltungsgeschichte*, Abhandl, d. I. Cl. d. k. Akad. d. Wiss. XXI. Bd., III. Abt., München, 1901, pp. 544, 549 - 550; Jean Darrouzès, *Notitiae episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*. Texte critique, introduction et notes, Paris, 1981, p. 170.

episcopal sees, beginning with those of the highest rank and ending with those of the lowest one. It is divided into four parts. The first part gives the patriarichates in the following order: Rome, Constantinople, Alexandria, Antioch and Jerusalem; the second indicates the metropolitans; the third shows the autocephalous archbishoprics, and the fourth gives the metropolitans with their suffragan bishoprics.

The city of Tomis appears in four such *notitiae* under the title of autocephalous archibishopric as being included in the Eparchy of Scythia (ἐπαρχία Σκυθία). It occupies a leading place among autocephalous bishoprics, being mentioned the second after Odessos (Varna)[2].

The dates attributed by scholars to the four *notitiae* are not sufficiently sure as they cover a sufficiently long time, that is that elapsed between the 6th and the 9th centuries.

In the Romanian historical literature, the problem of defining the notion of autocephalous archbishopric for the city of Tomis and the time it preserved this status was not the object of a detailed examination. Vasile Pârvan, who paid a particular attention to the history of the Daco-Roman Christianity and devoted a special study to the bishopric of Tomis, says nothing in the respect[3]. The problem was approached in the same manner by Raymund Netzhammer[4], Radu Vulpe[5], Ion Barnea[6], Stefan Stefanescu[7], Adrian Radulescu and Ion Bitoleanu[8], to mention only those who were particularly preoccupied by the history of Dobrudja.

Nor did the Romanian church historians and theologians approach this problem in greater detail. Those who wrote about the autocephalism of the Romaniam Orthodox Church restricted their considerations almost exclusively to events occurred in the second half of the 19th

2. S. further p.

3. V. Pârvan, *Nouve considerazioni sul vescovato della Scizia Minore,* Rendiconti della Pontificia Accademia di Archeologia, II, 1924, pp. 117-135.

4. In his numerous works on ancient christianity in Dobrudja, but mainly in *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha,* Bukarest, 1918.

5. Radu Vulpe, *Histoire ancienne de la Dobroudja,* Bucarest, 1938.

6. Ion Barnea, *Din istoria Dobrogei,* vol. II: *Romanii la Dunarea de jos. Perioada Dominatului* (sec. IV -VII), Bucureşti, 1968, p. 31 sqq.; idem, *Les monuments paléochrétins de Roumanie,* Citta del Vaticano, Roma, 1977.

7. St. Stefănescu, *Din istoria Dobrogei,* vol. III, Bucureşti, 1971, p. 339 sqq.

8. Adrian Rădulescu - Ion Bitoleanu, *Istoria Românilor dintre Dunăre si Mare. DOBROGEA,* Bucureşti, 1979.

century, or referred only vaguely to older periods[9]. To our knowledge a more detailed examination of the sources or their interpretation was not yet attempted. Some exception is mads by Liviu Stan who dealt with the problem of autocephalism in three studies[10], but referred only in a footnote[11] to the title of autocephalous archbiahop of Tomis. His interpetations are not, however, based on a careful examination of sources and his theses are not clearly expressed and do not comply with the documents cited. For instance, Liviu Stan believes he could assert on the basis of the known information given in Sozomen' s *Historia ecclesiastica,* VI, 21, 25, and on Zemo' s law enacted in 480 (Codex Just. 1, 3, 35 (36)), that «the see of Tomis had been an autocephalous metropolitan in the 4th and 5th centuries», but «a particular metropolitan see, without suffragans, which by 431 was recorded with the title and rights of an autocephalous archbishopric». «The autocephalous archbishopric of Tomis», says the same author. «was different in that it led a metropolitan province while the others led only on eparchy properly said». Finally, it also follows from Liviu Stan' s assertions that Tomis would have been amongst the metropolates which «under this name or other that of archbishopric would have preserved their autocephalism», a status they enjoyed before the 5th or 6th centuries, when most of them lost it and were inluded in excharchates or patriarchates[12].

The most recent position on this respect is that adopted by Mircea Pacuraru. He believes, in a short passage on this *History of the Romanian Orthodox Church*[13], that Tomis was an autocephalous bishopric at

9. Constantin Pîrvu, *Autocefalia Bisericii Ortodoxe Române,* in Studii teologice, VI, 1954, 9-10, p. 511-529; at p. 514 C. Pîrvu says: «Autocephalous were the bishops who depended directly on the patriarch. The first traces of this institution seem to have appeared before the Council of Chalcedon. Such was indeed the position of the bishop of Tomis and Scythia about the year 431». Here in order to strengthen his allegation the author makes reference to Sozomen's *Hist. eccl.* VI, 21, but the respective passage makes no reference to this problem.

10. Liviu Stan, *Despre autocefalie,* in Ortodoxia, VIII, 3, 1956, pp. 369-396; idem, *Obîrşia autocefaliei şi autonomiei. Teze noi,* in Mitropolia Olteniei, 13, 1-4, 1961, pp. 80-113 and 5-7, 1961: *Autocefalia şi autonomia în ortodoxie. Prolog,* pp. 278-316.

11. Liviu Stan, *Obîrşia autocefaliei..., ibidem,* p. 88-89, n. 33.

12. The year 431 admitted by Pirvu and Liviu Stan as a moment when Tomis was accorded the rank of autocephalous bishopric was first established by H. Gelzer, *Zeitbestimmung,* p. 341 and Ernst Gerland, *Die Genesis der Notitiae episcopatuum,* I. *Einleitung* [Gorpus Notitiarum episcopatuum Ecclesiae orientalis Graecae, I. Band], Socii Assumtionistae Chalcedonenses, Kadiköy-Istanbul, 1931, p. 9.

13. Mircea Pacuraru, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române,* I, Bucureşti, 1980, p. 140.

the Avars and the Slaves broke the Danubian *limes* and penetrated the Byzantine Empire, where they abolished some episcopal sees. The city of Tomis, together with some bishoprics in Scythia Minor would have survived but would have moved their sites, perhapes in northern Dobrudja, where archaeological excavations seem to indicate the continuation of the Christian life.

It can be clearly seen that a particular stress was not laid in the Romanian church literature on the clarification of the title of autocephalous archbishopric accorded to Tomis or on the time it preserved it. But tangential approaches of the problem reveal two directions: according to one of them, the title of autocephalous archbishop was accorded to the bishop of Tomis on the 4th to the 5th centuries, who were a kind of metropolitans depending directly on the patriarchate of Constantinople, but without suffragan bishops; according to the second direction the archibishopric of Tomis would have existed, together with other bishoprics in of Scythia in the 7th through the 9th centuries somewhere in northern Dobrudja.

But the history of Tomis as an autocephalous bishopric was more frequently discussed in the foreign literature. Such works were occasioned by the editing, and sometimes the commenting of the episcopal lists (*Notitiae episcopatuum*) where the city of Tomis is mentioned as an autocephalous bishopric. The first who examined this problem was the Byzantine historian Heinrich Gelzer (Jena). Late in the 19th century he edited and commented several *notitiae episcopatuum* amongst which was that attributed to *Epiphanius*, the archbishop of Salamine in Cyprus[14].

In this *notitia* Tomis is for the first time mentioned as an autocephalous bishopric. After him, and sometimes at the same time, the place occupied by Tomis in the hirarchy of the Patriarchate of Constantinople was investigated by Carl de Boor[15]. The same problem was again approached by Ernst Gerland[16] in the first decades of our century.

In the nineteenth century' s France and in the decades that followed these problems were not of a particular interest. But after the death of the German scholars mentioned above, the Institute of Byzantine studies in Paris entered in the prossession of the materials they left (we

14 H. Gelzer, *Ungedruckte...* pp. 531-549; s. further, n.21.

15.Carl de Boor, *Nachträge zu den Notitiae episcopatuum*, II, Zeitschrift für Kirchengeschichte, XII, 1891, pp. 531-532; III. *ibidem*, 1894, p. 573-599.

16. Ernst Gerland, *op. cit.*,

refer mainly to Gelzer and Gerland) and initiated the editing of the *Corpus notitiarum episcopatum* of which we may say, in passing, that only two volumes were published. Recently, a particularly important contribution to the knowledge of the episcopal lists, and in this manner to the knowledge of the religious history of the city of Tomis has been the publication of the volume *Notitiae episcopatum ecclesiae Constantinopolitanae*, Texte oritique, introduction et notes, Paris, 1981, by Jean Darrouzès, from the Institute of Byzantine Studies in Paris. The author includes the episcopal lists, where Tomis is mentioned as an autocephalous bishopric and adds some brief notes and commentaries. Although Darrouzès, does not resolve a series of basic problems it must be considered as the best one available at present, mainly as concerns the next based on the known manuscripts.

The religious history of the city of Tomis was also investigated in Greece. The historian Hrisostom Papadopoulos who later became archbishop of Athens, wrote about 1935 a study entitled. *The Title of archbishop. A historical note*[18], in which he refers to the city of Tomis. At the same time the problem was considered by the former professor of the history of the universal church at the Faculty of Theology in Atheens, Gerasimos I. Konidaris, but his results depend to a great extent on the work carried out by German scholars[19]. More recently, the same author approched the problem in a more comprehensive manner in a study on the title of archbishop[20].

We shall now examine the sources where Tomis is recorded with the title of ἀρχιεπίσκοπος αὐτοκέφαλος and try to see when the title was granted and how long it was preserved. We have already shown

17. Vitalien Laurent, *Le Corpus notitiarum episcopatum Ecclesiae orientalis Graecae*, Byzantion, VII, 1932, pp. 512-526; idem, *Actes du VIe congres international d' Etudes byzantines*, Paris, 1948 (1950), t. I, pp. 279-288; *Le Patriarcat byzantin*, Série II. *Corpus notitiarum epoiscopatuum*, 1,2 *Les listes conciliaires établies par Ernst Gerland complétées par V. Laurent, I. Synode de Gabadius* (394) et II. *Concile d' Ephèse* (431), Kadiköy - Istanbul, 1936.

18. Chrysostom Papadopoulos, Ὁ τίτλος τοῦ ἀρχιεπισκόπου (ἱστορ. σημείωμα), Θεολογία, τόμος δέκατος τρίτος, Δεκέμβριος, 1935, p.p. 289 - 295.

19. Gerasimos I. Konidaris, Αἱ μητροπόλεις καὶ ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ τάξις αὐτῶν, Ἀθῆναι, 1934, p. 71.

20. Γ. Ι. Κονιδάρις, Περὶ τὸν τίτλον τοῦ «ἀρχιεπισκόπου». Μελέτη ἱστορικὴ καὶ φιλολογικὴ ὡς συμβολὴ εἰς τὴν γεν. ἐκκλ. ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος μετὰ κριτικῶν παρατηρήσεων εἰς ἔργα R. Sohm καὶ Χρυσ. Παπαδοπούλου, ἐν Ἀθήναις, 1963/1964.

that the only Byzantine sources where Tomis is mentioned as an autocephalous bishopric are the *notitiae episcopatuum*.

The oldest and most important of them all is that know under the name of *Notitia of Epiphanius* Ἐπιφανίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου ἔκθεσις πρωτοκκλησιῶν πατριαρχῶν τε καὶ μητροπολιτῶν (Exposition of the Archbishop Epiphanius of Cyprus about the precedence of patriarches and metropolitans)[21]. It begins by mentioning the five patriarchates, i.e., of Rome, Constantinople, Alexandria, Antioch and Jerusalem. Further it lists in hierarchical order 33 metropolitans under the title κλῆσις μητροπολιτῶν, and 34 autocephalous archbishoprics under the title περὶ τῶν αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκόπων. It close by recording under the title περὶ τῶν ἐπεχομένων the metropolitans with their suffragan bishops in the manner indicated under the second title. Both in the part listing the metropolates and in that giving the autocephalous bishoprics, the ecclesiastical province (ἐπαρχία) is indicated on the left side of the page; the rigth side of the page shows their residence town. For instance, in the case of our country, the list of autocephalous archbishops indicates on the right side the residence town ὁ Τομῆς that is ὁ ἀρχιεπίσκοπος (the Archbishop of Tomis). Each name of province bears an order number, which in fact means its rank; Scythia is mentioned in the second place, following after the Province of Moesia (that is Moesia Secunda) and its residence town Odessos (Varna).

The text of the *notitia*, as is known at present, is based on three manuscripts discovered in Jerusalem, Constantinople and Leipzig. The oldest of them all is that of Leipzig, preserved nowadays at the Library of the University[22]. It dates from the 10th or 11th centuries and was included by the emperor Constantine VII Porphirogenitus (913 - 959) in his work *De cerimoniis aulae byzantinae*. The *Notitia* was deliberately attached by the emperor to the second book, chapter 54, such that court officials could use it for establishing the protocolar relations between civil officials and hierarches when they were invited together at imperial banquets. Constantine Porphirogenitus ascribes the work to St.

21. Published by H. Leichus and I.I. Rheiskius, *Constantini Porphyrogeneti imperatoris, De cerimoniis aulae byzantinae*, I, Lipsiae, 1751, pp. 457-461 = I. Bekker, *Corpus scriptorum historiae byzantinae*, I. Bonn, 1829, pp. 791-800 = P.G. 112, Paris, 1864, col. 1424; G. Parthey, *op. cit.*, pp. 150-151; J.P. Pitra, *Juris ecclesiastici Graecorum historia et monumenta*, I, Romae, pp. 201-203; Gelzer, *Ungedruckte ... pp.* 531-549· *Izvori na Balgarskata Istoriia*, VI (Fontes Graeci Historiae Bulgaricae, III), Sofia, 1960, pp. 186-188; J. Darrouzès, *op. cit.* pp. 3-9, 203-213.

22. Cod. Rep. n. 17, fol. 260v.-262v., a manuscript from the 10th century.

Epiphanius, bishop of Salaminae in Cyprus in the 4th century (311 - 403) as uses the following words: ἐκ τοῦ θεσπεσίου ἀρχιεπισκόπου Κύπρου [συγγραφῶν] (from the work of the Saint Epiphanius, archbishop of Cyprus)[23].

Rheiske, the editor of the *notitia* in the Bonn Corpus also atributed this work to St. Epiphanius[24]. Later on, Parthey, in his edition of the *Notitiae episcopatuum*[25] includes this episcopal list but he does not attribute it to St. Epiphanius of the 4th century, but to another Epiphanius who probably would have lived in the 9th century (about 870). That is why he believes it must be considered as being the 7th in the chronological succession of the *notitiae*. Parthey motivates this chronology by that, except the name, Epiphanius' list has features in common with other late *notitiae* and by the fact that the emperor Constantine could not have inspired himself in the 10th century from a work written in the 4th century and meanwhile consider it as valid for his time[26].

In a study published in 1866, Heinrich Gelzer resumes the problem of dating this document[27]. He shares Parthey' s opinion that St. Epiphanius could not have been the author of this work, but meanwhile he rejects the suggestion of the latter that Epiphanius of the 9th century was the author. The *Notitia*, says Gelzer, includes elements added much later than the 4th century[28] but their dating cannot go beyond the 8th century (more exactly the year 787), when the 7th Oecumenical Council was held[29]. He believes the author of this *Notitia*

23. Constantini Porphyrogeneti imperatoris, *op. cit.*, I, p. 991, ed. Bonn.

24. Idem, *op. cit.*, II, p. 892, ed. Bonn.

25. Parthey, *op. cit.*, pp. 159-161.

26. Idem, *op. cit.*, p. IX: ... «Collata autem septima notitia cum ceteris, vix possumus, quin iuniori Epiphanio qui saeculo nono vixit, eam adscribamus. non enim veri simile est, Constantinum imperatorem operi suo de caerimoniis aulae Byzantinae, quod ineunte saeculo decimo conscripsit, notitiam episcopatuum seaculi quarti inseruisse».

27. Gelzer, *Zeitbestimmung*, p. 360-362.

28. For instance its text shoes the city of Mokissos to be a metropolitan see and it is assumed that this rank was accorded to it by Justinian I; the notitia gives then the whole succession of autocephalous archbishoprics up to Herakleiopolis and Sebastopolis, which carries us at least in the 7th century; cf. Gelzer, *op. cit.*, p. 361.

29. Gelzer, *Zeitbestimmung*, p. 361 gives some examples in this sense: notitia does not mention Derkon and Amorion as episcopal sees, as they were by the time of the 7th Oecumenical council; Sylaion is shown to be a simple bishopric, while at the time of this council it was an autocephalous see.

was another Epiphanius who lived in the second half of the 7th century, mentioned in the acts of the 6th Oecumenical Council held in 680-681[30]. Nevertheless, Gelzer himself is hesitant as concerns this identification. What seems accurate to him is that the work could not have been written later than the first half of the 8th century[31].

After these observations on the date and author, the German scholar tries to define the relations existing between its text and that of other *notitiae* published by Parthey. His conclusion is that *Epiphanius' notitia is the only official list composed before Leo VI the Wise, and that its text as it has been transmitted to us by the Leipzig manuscript is clean (rein), homogeneous and originates from the imperial archive.* This text was subjected to revisions (*Rezensionen)* at different times, when some additions (*einige Zusätze)* were made. Gelzer indicates two moments when such revisions were made: the first was at the time of the Patriarch Nicephorus (806-815), when *Notitia* VIII was written, to which Notitiae V, VI and IX are related (according to Parthey's numbering), and the second one, two or three decades later, when Notitia I was composed. All these revisions must be looked upon as variants of the same original text (nur als Handschriften einer Urschrift), the task of the editor being to extract the interpolations and add them in appendices[32].

30. Idem, *ibidem*: «Die Akten des VI. oecumenischen Conzils unterschreibt 680 Θεόδωρος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος πόλεως Τριμιθοῦντων τῆς Κυπρίων νήσου καὶ τὸν τόπον ἐπέχων Ἐπιφανίου τοῦ ἁγιωτάτου ἀρχιεπισκόπου. Dass dieser Epiphanius ihr Verfasser sei, ist wenigstens möglich. Nicht widerspricht in ihr der kirchlichen Ordnung des VII. Jahrunderts».

31. Idem, *ibidem*, p. 362: «Wenn auch die Identifikation des Epiphanius mit dem kyprischen Erzbischof und demmach die Concipierung dieser Notitia bereits im VII. Jahrhundert Vermutung bleiben muss, sicher können wir sie keinesfalls über die erste Hälfte des VIII. Jahrhunderts hinabrücken».

32. Cf. Carl de Boor, *Nachträge*, I, pp. 315-316: Die Gelzer'schen Thesen sind also so zu fassen: Wir besitzen aus der Zeit vor Leo VI. eine einzige aus dem Ende des 7. oder dem Anfange des 8. Jahrhuderts stammende offizielle Notitia. Rein ist der Text derselben nur in fragmentarisch erhaltenen Notitia VII überliefert, dagegen haben wir zwei Rezensionen derselben, in denen zu verschiedener Zeit der alte Text mit einigen Zusätzen versehen ist, nämlich die aus derselben Handschrift hergeleiteten Notitien VIII und V + VI + IX aus der Zeit des Patriarchen Nicephoros (806-815) und die um 2-3 Jahrzehnte jungere Notitia I. Ein künftiger Herausgeber wird also alle diese Notitien, unter Berücksichtigung der oben näher dargelegten Verstummelung der Überlieferung in den einzelnen nur als Handschriften einer Urschrift behandeln, welche er aus dem ihnen Gemeinsamen, dasselbe zu einer Notitia zusammenziehend, herstellt, während er die Interpolationen der jungeren Rezensionen anhangsweise mitteilt».

The dating of Epiphanius' Notitia at the end of the 8th or the beginning of the 9th centuries, suggested by Gelzer, was also adopted by Carlde Boor[33]. In regard to the author de Boor is inclined to believe that we are faced with St. Epiphanius of the 4th century rather than with a Cypriote bishop who lived at the end of the 7th century. This conclusion is supported by the epithet θεσπέσιος attributed to him by the emperor Constantine Porphirogenitus. This means that the emperor was tempted to believe that the old Epiphanius had been the author of the list. The name of Epiphanius would not have been written in the original copy preserved in the patriarchate archive[34], from which the emperor had taken these dates, but would have been added by the officers comissioned by the emperor to gather information for him, with the deliberate purpose to create in his eyes the impression of a document of a patricular value. An evidence that supports de Boor' s assumption would be the fact that *notitiae* VIII and IX, inspired from the same manuscript of Epiphanius' notitia do not include Epiphanius' name in the title. This means that he did not dispose[35] of the original text from which all notitiae were inspired.

The conclusions drawn on Epiphanius' *notitia*, as they have been shown above, are based on the Leipzig manuscript, which, however, reproduces only partially the work. These conclusions were to be somehow modified after 1901, when Gelzer[36] published the integral text of

33. Idem, *ibidem*, p. 307.

34. De Boor, *op. cit.*, p. 307 speaks of the patriarchal archives and Gelzer, *Ungedrukte*, p. 547, of the imperial one; s. also the following note.

35. We note De Boor believes that the three notitiae (that of Epiphanius, n°. VIII and IX according to Parthey numbering) are based on a original document discovered in the patriarchal archive, Gelzer firstly believed (s. above n. 32) that notitiae VIII and IX derived from Epiphanius' notitia and not from a text commun to all of them. Later he resumed this idea and upheld that Epiphanius' notitia was based on a text found in the imperial archive and notitiae VIII and IX were copies of a manuscript found in the patriarchal archive. All three notitiae are based on a original text which had been written at the time of Justinian or later by a conciliar act; cf. *Ungedruckte*, p. 547: «Daraus erhellt auch, dass Nott. VIII and IX keineswegs nur «eine Abschrift der alten Notitia des Epiphanius» sind, wie De Boor meint. Die ἔκθεσις des hl. Epiphanios ist, wie die anderen κλητωρολόγια dem kaiserlichen Archiv entnommen; dagegen Nott. VII und IX entstammen, wie die Notiz IX,1 zeigt: ἡ τάξις τῶν μητροπολιτῶν καθὼς ἐν τῷ χαρτοφυλακείῳ ἀναγέγραπται καὶ ὅσοι ἐπίσκοποι ὑπὸ μητροπολίτας (so der Monac. 510 fol. 361^{v}) dem Patriarchalarchiv. Natürlich gehen beide Fassugen auf eine Urquelle zurück, die in justinianischer Zeit wohl durch Synodalakt definitiv festgestellte Rangordnung der konstantinopolitanischen Prälaten».

36. Gelzer, *Ungedruckte*, pp. 521-549.

the list discovered in 1899 in the library of the metochion of the Holy Sepulcre in Constantinople[37]. In the complete edition of the *notitia* Gelzer does not examine thoroughly each province, but restricts himself to dating considerations. He accepts Carl de Boor's hypothesis according to which Epiphanius mentioned in the title would be St. Epiphanius of the 4th century and not the bishop who lived in the 7th century, as he himself had suggested. This seems to him true since Constantine Porphirogenitus ascribed to Epiphanius the title of θεσπέσιος. The fact that a work of this kind is attributed to a saint is not surprising since both in the eastern and western churches the practice to ascribe a certain work to a high-ranking religious personality, to augment its value, is customary[38]. The content of the list would show, however, the state of the church in the 6th and 7th centuries, in any case before the iconoclastic heresy[39]. The number of metropolitan sees and autocephalous archbishoprics is equal to that determined by Gelzer on the basis of the counciliar lists of these centuries. If the general situation described in the *notitia* is proper to the 6th and 7th centuries (prior to the iconoclast heresy), it includes, however, an indication that makes Gelzer believe that it was composed in the 7th century, namely during the reign of Heraclius (610-641)[40]. The town of Aphrodisias in

37. In fact the essential difference between the Leipzig and the Constantinople manuscripts consists in the number of episcopal sees dependent on metropolitans: only 181 in the Leipzig manuscript as compared to 359 in the Constantinople manuscript. The list of metropolitans and autocephalous archbishoprics indicated in part I of the manuscript is the same in both manuscripts, that is 33 and 34, respectively. Likewise, the title of the list as well as the introductory part, where the five patriarchates are shown, are similar. In *Fontes graeci historiae Bulgaricae*, VI, pp. 184-189, where the text of Epiphanius' notitia is reproduced, V. Zaimova - Tapkova asserts that notitia would include only 352 suffragans bishops.

38. Thus, for instance, the Eastern Church attributes to saint Apostle Jacob, to saint Basil the Great of Caesarea, saint Gregory and saint John Chrysostom the composing of liturgies and the Church of Rome attributes to saint Ambrose and Gregory the Great the composing of liturgical chants.

39. In his study published in 1886 (*Zeitbestimmung*, p. 361), Gelzer, based on the incomplete text of the notitia, believed that the work was composed prior to 787, that is before the 7th Oecumenical Council :... «die Notitia, wie uns vorliegt, gehört jedenfalls vor 787, weil sie eine ältere Ordnung zur Voraussetzung hat, als die während des VII. Oekumenischen Konzils gültig war». This time he restricts the period of the time and dates the work before the iconoclast reforms, that is before 732, when Leo III the Isaurian introduced transformations in the ecclesiastical jurisdiction; cf. *Ungedruckte*, p. 545.

40. Idem, *ibidem*, p. 545: «Demnach wird man die Abfassung dieser Notitia in das VII. Jahrhundert, in die Epoche der Herakleiosdynastie verlegen können».

Caria (Western Asia Minor) is mentioned under the name of Stauropolis. This change would have occurred by the time of Heraclius - since in the 6th century, at the Vth Oecummenical Council held in 553, it was mentioned under the old form - and would have been occasioned by the reconquest of the Holy Cross from Arabs (629) by this emperor, an event that deeply echoed the Christian world. At the VIth Oecummenical Council (680-681) and at the Quinisext Council (692-693), the bishops sent on the part of this town added near their singatures the Christian name of the town. To ground this assumption, Gelzer also advocates that at that time Sergius (610-638), who was patriarch during the reign of the emperor Heraclius, would have carried out a prodigious religious activity[41].

The last dating attributed during Heraclius' time has been generally accepted by scholars and is met with in almost all works. It was only in the last decades that some scholars doubted its validity. Thus, for instance, I. Snegarov refers, in a study published in 1956, to Epihanius' *Notitia*[42] and points out, amongst other things, that St. Epiphanius cannot be considered as its author since at that time a patriarchate of Constantinople did not exist, Byzantium being dependent on Heraclea. Nor could we consider that Epiphanius of the 4th century was the author as he is not known as a church historian. The Bulgarian scholar doubts whether the date ascribed by Gelzer within the time of Heraclius is true for the reason that the name of Aphrodisias could have been changed into that of Stauropolis at an earlier stage, during Justinian's reign. He asserts that after the Council of Chalcedon the names of many towns were changed and Aphrodisias could have been amongst them[43]. Snegarov is hesitant in assigning a date to the Notitia, but shows the large number of autocephalous bishoprics, mentioned in the source, in an area which nowadays is to a great extent

41. He would have enacted not less than 5 decrees concerning the organistation of the clergy (cf. Zachariae v. Lingenthal, *Jus greco - romanum*, III, pp. 38-48) and would have ordered the compiling of catalogs of the patriarches in the five patriarchates; cf. Gelzer, *ibidem*, p. 548. Darrouzès, *op. cit.*, p. 7 adds the name of the cities Herakleiopolis and Sebastopolis to the autocephalous archbishoprics.

42. I. Snegarov, *Les listes des éparchies byzantines en tant que sources de la conversion au christianisme des slaves balcaniques*, Izvestiia na Instituta za balg. istoriia, 6, 1956, pp. 647-656 (in bulgarian with French summary).

43. However Snegarov is wrong in this respect, since he does not consider Gelzer's argument, mainly that at the 5th Oecumenical Council (553) the carian city is mentioned under its old name: *Severianus misericordia Dei episcopus sanctae ecclesiae civitatis Aphrodisiadis Carensium provinciae*, Mansi, IX, p. 390 ; cf. Gelzer, *op. cit.*, p. 545.

part of the Bulgarian territory, i.e. Odessos, Beroe, Anchialos, Ainos, Messembria. But as we are faced with this situation in the late episcopal lists dating from the time of Leo VI the Wise, the question would arise whether the *notitia* could not have been composed later than the 7th century.

Snegarov's essential contribution in this respect consists in that it points out the non-concordance between various constituent parts. Thus, for instance, he shows that Mesembria is mentioned both in the list of autocephalous archbishops and in that of bishoprics depending on the Adrianople metropolitan. The text of the *notitia* cannot be therefore regarded as homogeneous and as reflecting the situation at the same time[44].

Prior to Snegarov, De Boor was the only one who noted that Mesembria was cited both as an autocephalous see and as a suffragan bishopric. He does not insist on this particularly important observation, nor does he give a plausible explanation. For instance, De Boor belives that this double naming would be due to the fact that the pretension of Mesambria to a higher rank was sometimes acknowledged but other times doubted. At the very moment when the *notitia* was composed the rank of Mesembria became disputable and was finally withdrawn[45].

Gelzer and those who followed him did not raise this problem and even were of the opinion that the text was clean (rein). But Snegarov's observations were due to a more detailed examination of a restricted part of the work.

At a more recent date, G. Ostrogorsky, working independently, put forth the assumprion[46] that the date ascribed by Gelzer to Epiphanius'

44. Worthy of mention is here Ramsay's observation, Journal of Hellenic Studies, 8, 1887, p. 463, who although believes that Epiphanius' notitia is the oldest one, indicates several late elements introduced in the 9th century: «Allowing for this character of the Notitiae, they may be arranged in the following chronological order: VII is the oldest and while it contains some facts of the ninth century, it in general respesents the state of the Eastern Church at a decidedly earlier time».

45. Carl de Boor, *Nachträge,* III, pp. 581-582, n. 2: «Mesembria findet sich auch in sämtlichen Exemplaren der Notitia des Epiphanius... als einziges Beispiel, in gleicher Weise in beiden Verzeichnissen... Vermutlich war sein Anspruch auf höhere Rangstellung zeitweilig anerkannt, dann aber gerade zur Zeit der Abfassung der Notitia des Epiphanius streitig geworden, und schliesslich ihm jener Rang wieder entzogen».

46. G. Ostrogorsky, *Byzantine Cities in the Early Middle Ages,* DOP, 13, 1959, p. 53, n. 20 : ...« it follows that this work can hardly have been composed as early as the time of Heraclius».

notitia it uncertain. Ostrogorsky shows that the town *Gordoserva* is mentioned in the Province of Bithynia. He relates this town to the settlement of Serbes in thiw province. As in any case the Serbs could not have been displaced to Bithynia earlier than the time of Heraclius' successors the *Notitia* must be dated at a much later period. The first mention about this town, confidently dated, was found by Ostrogorsky in the acts of the Quinisext Council (692-693), where among the signators Ἰσίδωρος ἀνάξιος ἐπίσκοπος Γορδοσέρβων τῆς Βιθυνῶν ἐπαρχίας is mentioned (Mansi, Acta Council, IX, 996 B). Ostrogorsky concludes that it can be hardly believed that Epiphanius' notitia was composed during Heraclius' reign.

In recent years a new assumption has come to be added to those existing so far. Gerasimos I. Konidaris assumes in his stude *About the title of archbishop*[47] that the notitia was composed during Justinian's reign, prior to 535.

But the most recent belief is that expressed by Jean Darrouzès in his volume[48]. He does not maintain an original standpoint, but resumes older ideas and presents them under a slightly modified form saying that the *notitia* was not the work of Epiphanius of Cyprus, but, exactly as De Boor said, it was ascribed to him in order to attach to it a particular prestige. It would be also possible, says the same author, that the old manuscript of the list of bishoprics was discovered near by an original or apocryphal work of Epiphanius and therefore it was attributed to him. Darrouzès underlines that Epiphanius' *notitia* records the state of bishoprics before the VII Oecummenical Council, that it is the oldest one and was written at the time of the emperor Heraclius since for that epoch the description is accurate. As a whole the content of the *notitia* would reflect the situation under the reigns of Justinnian and Heraclius. Stress is laid on some points having mutual resemblance in Epiphanius' *notitia* and in Hierocles' *Synecdemus.* The latter work was written, as is known, at the middle of the 5th century and rewritten during the early part of Justinian's reign[49]. Obviously, Epiphanius' *notitia* is not an official document of the church, says Darrouzès, but a copy of the original *notitia* which is still unknown to us,

47. S. above, n. 20.

48. Darrouzès, *op. cit.,* pp. 3-9.

49. Ernst Honigmann, *Le Synecdèmos d' Hiéroclès et l' opuscule géographique de Georges de Chypre,* Texte, intorduction, commentaire et cartes [Corpus Bruxellense Historiae Byzantinae, Forma Imperii Byzantini, fact. I], Bruxelles, 1939.

but which depicted at the respective time the hierarchical and jurisdictional order of the Patriarchate of Constantinople. To the old basic content of the original *notitia* new elements were added in the course of time, as it was done in the period that followed Justinian's death and during Heraclius' reign.

We have insisted on Epiphanius' *notitia* and have shown various attempts made in the course of time to ascribe its author and show its chronology and character, not only because it is the oldest one and gives in an almost complete manner the jurisdictional status of the Patriarchate of Constantinople, supplying the first information about Tomis as an autocephalous archbishopric, but because it shows how hard it is to specify the date, paternity and the value of the information given by such a document.

In a more comprehensive work on the *Notitiae eriscopatuum* we have suggested some principles according to which such documents will have to be studied and evaluated[50]. We have shown amongst others, that in order to resolve some difficult problems the survey must cover restricted areas and, in addition to conciliar lists, as it has so far been done, it will have to consider other literary, archaeological or epigraphic information which could cast light on the historical development, in general, and on the religious one, in particular, of a certain see or group of episcopal sees. The information supplied by an episcopal list considered separately and in connection with the date attributed to the work as a whole could not always correspond to the real situation. This because it is not possible to attribute to a notitia an integral dating, valid for all its constituent parts. The episcopal lists were composite documents, where older parts were mixed together with newer ones. In fact, a basic text existed that reflected the hierarchical and jurisdictional state of the church throughout a certain time period, mutually etsablished by the ecclesiastic and lay authorities. This official determination of the hierarchical position occupied by each see was rarely made. Historians agree that it existed at about the middle of the 5th century, that its bases were laid by the emperors Theodosius I the Great and Theodosius II and that it was consecrated at the fourth Oecummenical Council of Chalcedon. Later, the emperors Justinian and Heraclius completed it and its reflection is found in Epiphanius'

50. Em. Popescu *Contributions to the historical geography of the South-east Europe from the 5th to the 8th centuries* (Doctoral thesis submitted at the Faculty of History of the Bucharest University in 1970, ms.); idem, *Contributions à la géographie historique de la Péninsule Balkanique aux Ve - VIIIe siècles,* Dacia N.S., 13, 1969, pp. 403-415.

notitia. After the Justinian - Heraclius period we are not aware of moments when a large scale determination of the hierarchical and jurisdictional ordering of the Patriarchate of Constantinople could have been made. It was only at the time of the emperor Leo VI the Wise that a new ordering was imposed, based on the political and religious transformations occurred in the course of time. All episcopal lists composed before the reign of Leo VI (older than 901 - 902) give, the *old order* of the church and, therefore, they were called by historians Παλαιά Τακτικά, and those written after this moment show the *new order* Νέα Τακτικά. This does not mean that additions reflecting some evolutions were not made in official texts. They were concerned with the raising or lowering of the rank of some centres (metropolitans, autocephalous archbishoprics), the establishing or abolishing of some bishoprics, attempts to regroup the provinces, the progress of regression recorded in ecclesiastical organization in some regions, according to the stage of the political rule. The organization nucleus was, however, the same as it was changed only at large time intervals. These modifications or additions were inserted by some official or private authors, or even by the copyists themselves. *Notitiae episcopatuum* were often regarded as simple tables, like those of emperors or patriarches, which rarely were given in the same manner in two manuscripts, being written according to the knowledge or capability of each one of them, in a very brief or more enlarged form, with eventual additions made by the scribes.

Sometimes the readers themselves wrote marginal notes which later were inserted into the next. But all this cannot be regarded as revisions of the whole work, or used to draw conclusions on the order of eparchies or the number and order of autocephalous archbishoprics or bishoprics. They furnish only indications pertaining to the raising or lowering of the rank of a certain religious center, without specifying the time when such events took place[51]. The older text was not essentially altered. As in other domains the Byzantines proved very conservative in preserving what the *Fathers* had left, that is their norms were regarded as intangible. Even if what the Fathers had left was no longer in accordance with the actual situation prevailing at the time when the new elements were added, their work was preserved. We may say, therefore, that a *notitia* includes new elements as well as older ones which

51. Gelzer, *Zeitbestimmung, passim;* idem, *Ungedruckte,* pp. 529, 531-533, 555; Louis Duchesne, *L' Illyricum ecclésiastique,* BZ, 1892, p. 531; De Boor, *Nachträge... I, ZKG,* 12, 1890, pp. 306-326; II. *ibidem,* 13, 1891, pp. 519-534; III, *ibidem*, 14, 1894, pp. 573-599.

could subsist or could have been obsolete since a long time[52].

To conclude, we may say that *Epiphanius' notitia* furnishes the definitive hierarchical order in the period that followed Justinian's reign and at the time of Heraclius, but its nucleus is much older. At that time only some names were added to the then-existing metropolitans and to the autocephalous archbishoprics. *Epiphanius' notitia* is thus only a late copy of that *original notitia (Urnotitia)* composed at the end of the 4th century, the beginning or the first half of the 5th century and consecrated at the Oecumenical Council of Chalcedon. Probably, this *original notitia* was composed by St. Epiphanius, Bishop of Cyprus. To the arguments already advanced in support of this thesis we should add some of Liviu Stan's observations[53], which so far have not been considered. He says that St. Epiphanius would have composed the list about the years 402 or 403, when, induced by Theophilus of Alexandria, the enemy of St. John Chrysostom, went to Constantinople to prepare the trial of the latter. The prosecution took place in fact at the Council of Oaks in 403. Among the accusations brought against St. John Chrysostom was that he had infringed the jurisdiction of other church units, mainly that of the dioceses of Asia, Pontus and Thrace. This charge could be formulated on the basis of canons but for its upholding it was firstly necessary to inddicate clearly the circumscription that was under the jurisdiction of the see of Constantinople. Epiphanius probably did this thing by writing during his stay in Constantinople the complete list of the sees depending on Constantinople. It is in this way that one could explain why on this list the hierarchical units under the jurisdiction of the other four important sees do not appear, although it begins by showing all the five main sees, ordered according to their honorific hierarchy, i.e. Rome, Constantinople, Alexandria, Antioch and Jerusalem[54].

In general, it is agreed that the episcopal sees were inscribed in the part concerned with metropolitans or autocephalous bishoprics according to chonological or prestige considerations. The oldest metropolitans or autocephalous archbishoprics appear thus at the beginning of the list, the newest at the and. It would mean thus that first metropolates, i.e. Caesarea of Cappadocia, Ephesus, Heraclea of Thrace, Ancyra a.s.o. were the oldest and enjoyed a high prestige. The same thing is true for the autocephalous archbishoprics, beginning with Obessos and followed by Tomis, Byzie and others.

52. Darrouzès, *op. cit.*, p. 52.

53. Liviu Stan, Mitropolia Olteniei, 1-4, 1961, pp. 91-93.

54. Ev. Chrysos, *Die Bischofslisten des V. Oekumenischen Konzils* (553), Bonn, 1966, pp. 179-181 believes that we can not be faced with a recogniged order of the sees in the Patriarchate of Constantinople before the Oecumenical Council of Chalcedon.

We shall now try to see whether this scheme showing the hierarchical and jurisdictional development in the Patriarchate of Constantinople corresponds to the real situation that existed in Scythia Minor, or, in other words, if the historical documentation on the city of Tomis justifies its recording as the second in the succession of autocephalous archbishoprics in an old period, perhaps at the end of the 4th and beginning of the 5th centuries, when the original *notitia* reflected in Epiphanius' notitia had been composed.

But before doing this, we believe it would be necessary to examine the other three *Notitiae episcopatuum*, where, as we have said, the city of Tomis occupies again the second place and ranke among autocephalous bishoprics.

Notitia II, ordered thus by Darrouze's in his book[55], includes a greater number of metropolitans (41) and autocephalous archbishoprics (46). This was due to the insertion at the time of the iconoclast heresy of the western eparchies of Illyricum and southern Italy, more exactly at the time of the emperor Leo III the Isaurian (718-741). It is regarded as a simple compilation of an older list and not as an official text. It also records the changes occurred in the hierarchical and jurisdictional order in the 8th and 9th centuries. H. Gelzer places its writing at the time of the patriarch Nicephorus the Confessor (806-815)[56] while Darrouze's believes it extends over a somehow longer period i.e. the first quarter of the 9th century[57]. *Notitia II* has many things in common with Epiphanius' notita and Hierocles' Synecdemus.

Related to *Notitia II* and implicitly to *Epiphanius' notitia* is Notitia IV, thus ordered by Darrouzès, also known under the name of *Notitia of Basilius* of *Ialimbana* (Syria) who would have composed it[58]. Notitia IV dates from about 869 and the hierarchical order it gives resembles that known from the acts of the Council of Constantinople held at the time of Photius[59].

55. Darrouzès, *op. cit.*, pp. 10-19, 215-227.

56. Gelzer, *Zeitbestimmung*, pp. 367-369.

57. Darrouzès, *op. cit.*, pp. 18-19.

58. Idem, *ibidem*, pp. 34-45; 247-261.

59. Idem, *ibidem*, p. 45.

Finally, the last *notitia* in which the city of Tomis is recorded as an autocephalous archibishopric is *Notitia V*[60]. It is called the *brief* notitia as it includes but two parts instead of four, namely those listing the matropolitans and autocephalous archbishoprics. It originates from *notitia IV* and circulated at the same time with it. The differences between them are, save their lenght, quite insignificant and therefore it must be dated in the 9th century, before 896. Mention is to be made that this brief *notitia* inaugurates a new sort of documents which will become customary in the following centuries[61]. While the copies after complete *notitiae* become more and more rare, the brief *notitiae* are to be frequently met with.

The three *notitiae* discussed above, that is notitiae II, IV and V auording to Darrouzès ordering, are revisions of Epiphanius' *notitia*. They show new events occurred in the course of time, as a function of which it was possible to assign their date. These new elements were added to the older text without modifying it essentially. The examination of the tradition of manuscriprts shows that before the 10th century an official notitia was in a form that included various revisions that had only remote connections with the real situation. The same text was transmitted incessantly and was subjected to the laws of book copying and private compilation. In a *notitia*, as we have said, old elements are blended together with newer ones, which thus considered can or cannot be real together.

In the view of these considerations, let us now attempt to see for how long the news supplied by the notitiae are valid. In other words, let us establish when the metropolis of the Province of Scythia had the rank of autocephalous archbishopric and what was undestood by this.

The above considerations show that the episcopal lists where Tomis has this rank originate from the 6th through the 9th centuries. The oldest of them all is *Epiphanius' notitia* from which the others derive. *Epiphanius' notitia* was not preserved under its original form, but under that of Heraclius. It was not, however, the only *notitia* which reflected the hierarchical and jurisdictional order of the Patriarchate of Constantinople in the 5th and 6th centuries, since another *notitia* shows the hierarchical and jurisdictional situation in the same patriarchate for a good part of the 6th century. We are referring to Carl de

60. Idem, *ibidem*, pp. 46-48, 263-266

61. Idem, *ibidem*, p. 48.

chate for a good part of the 6th century. We are referring to Carl de Boor' s notitia[62].

If we admit that the original notitia was composed at the end of the 4th century or beginning of the 5th century (probably by Epiphanius himself), it follows that the city of Tomis ranking the second among the autocephalous archbishoprics, hence among the oldest ones, could have had this rank even at that time. It is generally agreed that the autocephalous archbishops were hierarches existing in more important cities of the empire which did not depend on the metropolitans of the eparchy, but directly on the patriarch. They were not obliged to take part in the local metropolitan councils, as they enjoyed internal autonomy in administrative problems but they were, however, invited to local councils in Constantinople. The autocephalous archbishops did not dispose of suffragan sees and were regarded as 'honorific metropolitans'. This rank was accorded by the emperor or patriarch according to the political and economic importance of the episcopal see or of the religious personalities who led them[63].

The question that arises is whether the city of Tomis fulfilled these conditions at the time that begins with the end of the 4th century and lasts up to the milddle of the 5th century, when it is thought that the IVth Oecummenical Council consecrated the hierarchical and jurisdictional order reflected in the basic Epiphanius' notitia. The relatively great number of documents that bear witness to this part of the religious history of Tomis show that the conditions required by this rank were satisfied. The city of Tomis had become, politically and administratively, the capital of the Province of Scythia Minor and was, as Sozomen said μητρόπολις δέ ἐστί Τόμις μεγάλη καί εὐδαίμων παράλιος[64]. The religious leadership of the city at this time, was in the hands of some diligent men. *Bretanion* (Vetranion), Saint in the Tomis calender, distinguished himself, as Theodoret of Cyrrhus said[65], by all kind of virtues, and as Sozomen added, he was a courageous man who

62. De Boor, *Nachträge*, II, p. 519-534; III, p. 573-599; S. Eustratiades, Τό ἀρχαιότερον τακτικόν τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, Νέα Σιών, 21, μ.μ. 561-569, 577-600. G. I. Konidaris, Αἱ μητροπόλεις... μ.μ. 89-103. Darrouzes, *op. cit.*, pp. 20-33, 229-245.

63. S. the works of Chrysostom Papadopoulos and G. I. Konidaris cited above at n. 18, 20.

64. Sozomenos, *Kirchengeschichte*, herausg. von Joseph Bidez und Christian Hansen, Berlin, 1960, VI, 21, 3; *Fontes Historiae Dacoromanae*, vol. II, Bucuresti, 1970, p. 225.

65. Theodoretos, *Kirchengeschichte*, herausg. von Léon Parmentier und Felix Scheidweiler, Berlin, 1954, IV, 35, 1 ; *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, pp. 234, 235.

protected his commutity against the Arian heresy and even faced the emperor Valens[66] in this problem. He was in correspondence with St. Basil the Great who described him as a distinguished personality[67].

His successor *Gerontius* (Terentius) was by no means less important: present at the second Oecummenical Council at Constantinople in 381, he distinguished himself among the other participants by his manner of condemning heresies and formulating decisions. Thus, he won the respect reference to him in a decree[68] dated July 30, 381, as being among the ten religious personalities in the empire who were to be responsible for the respecting and application of the decisions of the Oecummenical Council. Among them, were Nectarius, bishop of the capital, who presided at the Council, Heladius bishop of Caesarea of Cappadocia, Gregory bishop of Nyssa. From the regions closer to us we cite Martyrius (Marmarius) bishop of Marcianopolis a city situated within the present bounderies of Bulgaria. All the bishops in the empire were to be in spiritual communion with these ten personalities and it was only in this manner and by their obeissance to the orthodox teaching that they could preserve their sees. Sozomenos gives us the detail that the emperor 'approved them, spoke to them and that they enjoyed a good reputation for the way in which they devotedly led their churches'[69].

The following hierarch was *Theotimus I*, also a prominent personality of the Christian world. He was bred in the love of wisdom (ἀνήρ ἐν φιλοσοφίᾳ τραφείς)[70], understood and lived an ascetic life, was the author of religious works and a great missionary, surnamed by the barbarians ''God of Romans'. The church historian Socrates says that' he was a brilliant man by the devountness and sanctity of his life'[71] and Hieronymus praises his activity as a writer[72]. Theotimus was a close friend of St. John Chrysostom whom he defended at the councils held against him and even did non hesitate to argue against Epiphanius of Salamine, the presupposed author of the notitia already discussed[73].

66. Sozomenos, *op. cit.*, VI, 2i, 2, 5-6.

67. About *Bretanion* s. our study: *Bretanion și Gerontius (Terentius). Doua mari personalitati ale Tomis-ului în secolul al IV-lea e.n.*, Studii clasice, 24, 1986 (in the press).

68. Cod. Theod., XVI, 1,3.

69. Sozomenos, *op. cit.*, VII, 9, 6; Em. Popescu, *op. cit.*

70. Sozomenos, *op. cit.*, VII, 26, 6; *Fontes Historiae Dacoromanae*, II, pp. 228-229. For the meaning of the term φιλοσοφία in the Byzantine period, s. Fr. Dölger, *Zu Bedeutung von* φιλόσοφος *und* φιλοσοφία *in byzantinischer Zeit*, in vol. *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt, 1976, pp. 197-208.

71. Socrates, *Hist. eccl.*, VI,12, in Migne, P.G., 67. col. 701 AB.

72. Eusebii Hieronumi, *De viris illustribus*, ed. I.N. Dianu, București, 1919, p. 129.

Up the IIIrd Oecummenical Council of Ephesus we are not aware of other hierarches in the city of Tomis. But on this occasion we find that the Province of Scythia was represented by Timotheus[74] who singed the acts of the council. But about the year 448 the bishop of Tomis was John. He was considered as a learned man who wrote against the heresies of Nestorius and Eutychius[75]. He was followed by Alexander who took part in the Council held at Constantinople in 448 (April 8) and then signed the acts of the IVth Oecummenical Council[76]. Finally, Theotimus II was the last bishop in the 5th century whom the emperor Leo I the Great wrote a letter asking his advice on the decisions of the IVth Oecummenical Council and on the outbreak of riots in Egypt as the aftermath of this council.

The line of the bishops of Tomis as far we know it, from the end of the 4th century up to the middle of the 5th century, numbered great personalities who imposed themselves not only within the communities they led, but farther on, throughout the Christian world. They were, on the other hand, representatives of a 'flourishing' important city, as Sozomenos shows. These considerations fully justified that the see of Tomis should receive the rank of autocephalous archbishopric. If we think that Caesarea of Cappadocia was accorded the first rank in the line of metropolitans, which it preserved till the end of the empire due to the prestige bestowed upon her by St. Basil the Great, we could presuppose that the personalities who lived in Tomis contributed to the granting of the title of autocephalous bishopric. We believe that this thing could have happened by the time of the bishops Gerontius (Terentius) or Theotimus I or if it happened later on, their prestige contributed to the granting of this title in the next decades.

73. S. our study *Martiri și sfinți în Dobrogea*, in vol. *Vieți de sfinți români* (in the press).

74. Ed. Schwartz, *Acta Conciliorum oecumenicorum*, tom. I, vol. I, pars 6. p. 116, n°. 173.

75. R. Netzhammer, *Die christlichen Altertümer der Dobrudscha*, pp. 47-50. Jacques Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l Empire romain*, Paris, 1918, p. 172.

76. R. Netzhammer, *op. cit.*, pp. 51-52; J. Zeiller, *op. cit.*, p. 173; V. Laurent, *La Scythie Mineure fût-elle représentée au Concile de Chalcédoine?* in *Etudes byzantines*, 3, 1945, pp. 115-123.

Unfortunately, this hypothesis cannot be strengthened by arguments deduced from the title of bishops, mentioned when they signed the acts of the conucils. This must not trouble us too much since not always the hierarches mention near their signature the full title of their rank. They prefer instead to add epithets that would suggest their belief or humility, e.g. : *reverendissimus episcopus, humilis episcopus, religiossisimus episcopus* and others[77]. More suggestive in this respect, at the time when the geographical order was replaced by the hierarchical one, is the place where the hierarches put their signature among other participants. If Gerontius (Terentius) signed the acts of the IInd Oecummenical Council towardas the end of the list, adding the title of *Gerontius Tomensis* while other times he added the title of Terentius Tomeum (Τομέων), Theotimus I is shown by Palladius to have signed in the first place among the 22 participants[79] at a council held in 400, presided by St. John Chrysostom.

Henceforward, the hierarches of Tomis mention the name of the *province of Scythia* near that of their own city. They wanted thus to underline not only the geographical position (i.e. that Tomis was in Scythia), but also the fact that they were responsible for the whole province. Thus, Timotheus, who took part in the IIIrd Oecummenical Council of Ephesus, signed as Τιμόθεος ἐπίσκοπος ἐπαρχίας Σκυθίας πόλεως Τομέων ὑπέγραψα. Among 197 signatures he signed on the 173rd place in the succession of some bihops of cities. Timotheus is the only one who also mentions the province[80]. John is mentioned as *bestissimus pater noster Tomitanae urbis episcopus provinciae Sycthi ae* [81] and his successor *Alexander* sings at a Council held in 449 on the seventh place among 34 participants as *Alexander reverendissimus episcopus Topmitanorum civitatis provinciae Scythiae*[82]. He also signed the

77. S. also in this respect Ernst Jerg, *Vir venerabilis. Untersuchungen zur Titulatur der Bischöfe in den ausserkirchlichen Texten der Spätantike als Beitrag zur Deutung ihrer öffentlichen Stellung* (Wiener Beiträge zur Theologie, band 26), Wien, 1970.

78. J. D. Mansi, *Sacrorum conciliorum nova et amplissima collectio*, III, 572; VI, 1181.

79. Palladius, *Dialogus historicus de vita Johannis Chrysostomi* (PG, 67), 13; R. Netzhammer, *op. cit.*, pp. 41-42.

80. Ed. Schwartz, *op. cit.*, tom. I, vol. l, pars 6. p. 116, n°. 173. In the latin copies he appears as: *Timotheus episcopus provinciae Scythiae civitatis Tomorum subscripsi*, in line 170 and other time 168, and not 173; cf. *ibidem*, I, vol. 2, p. 74, n°. 170.

81. The Journal of Theological Studies, 1905, pp. 74 -77; cf. R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 57-59; Ed. Schwartz, *op. cit.*, t. I, vol. IV, l, p. 181.

82. Mansi, *op. cit.*, VI, 755; cf. 1094.

acts of the 3rd session (October 13) of the Council of Chalcedon which held Dioscur of Alecandria responsible for the ' thievish' Council of Ephesus in 449. Among the signatures of 49 bishops his signature ranks before the last one, and his title runs as follows: *Alexander episcopus Tomitantorum provinciae Scythiae*[83].

More revealing for the rank held by the sity of Tomis by the middle of the 5th century is the letter adressed by the Emperor Leo I the Great (457-474) *ad universos metropolitanos episcopos totius Orientis et Occidentis*, among them being Theotimus the bishop of Tomis (Theotimo episcopo Tomizano). The answer to the letter comes from *Theotimus humilis Sycthiae regionis episcopus ad Leonem imperatorem*[84].

It follows from the above that the emperor adressing himself to the more important hierarches in the empire (*episcopos metropolitanos*) did not omit that of Tomis, who, although was an autocephalous archbishop, was regarded as a ' honorific metropolitan'. Tomis was not by that time a metropolitan with suffragan bishops and retained this status up to adout the end of the 5th century. This is confirmed by the law enacted in 480 by the emperor Zeno[85]. The text of this law tells us clearly that the installation of bishops in each city of Scythia was not possible due to the' incessant invasions of barbarians who damaged the sacred churches and brought poverty. They further remain under the authority of' by God beloved the bishop of Tomis, which also is the metropolis of the people'. This status was to be changed during the reign of the emperor Anastsius (491 - 518) when it was elevated to the rank of metropolate. It preserved this rank at least up to the end of the 6th century. The first metropolitan of Scythia was *Paternus*, who sometimes, but not always, entitles himself *episcopus metropolitanus*[86]. The archbishopric of Tomis was thus elevated in rank and this was the normal course followed in the Byzantine hierarchy. The rank of autocephalous archbishop was smaller than that of a metropolitan with suffragan sees. In all episcopal lists the autocephalous archbishoprics

83. R. Netzhammer, *op. cit.*, p. 52.

84. Mansi, *op. cit.*, VII, 545; Schwartz, *op. cit.*, II, vol. 5, p. 31. A detailed study on the encycle is due to Theodor Schnitzler, *Im Kampfe um Chalcedon. Geschichte und Inhalt des Codex Encyclicus von* 458 (Analecta Gregoriana, vol XVI, Series Facultatis Theologicae, Sectio B, n°. 7), Roma, 1938. On *Timotheus II*, s. also R. Netzhammer, *op. cit.*, pp. 52-56 and J. Zeiller, *op. cit.*, p. 173.

85. Codex Just. I,3, 35(36) ; s. also our commentary in: *Organizarea exlesiastică a provinciei Scythia Minor in secolele IV-VI*, Studii teologice, 32, 7-10, 1980, pp. 590-605.

86. Mansi, *op. ci.*, 492; s. our study cited in the precedent note.

are recorded after metropolitans.

What happened in the next centuries can be scarcely siad. About the bishops of Tomis in the 7th through the 9th centuries no informations is available. After the breaking of the Danubian *limes* in 602 by Avars and Slavs and their penetration in the empire many episcopal sees had to suffer or even disappeared. In south-eastern Eurore those situated in areas which could be easily defended or where the population could take shelter from danger, such as those situated along the coast, in islands on or the banks of great rivers, could have survived for a longer time. As concerns Dobrudja recent documents have furnished the particularly important information that the bishopric of Axiopolis, attested in the 6th century, still existed in the 11th century, during the reign of the emperor Alexius I Comnenus[87]. Tomis should have been in a similar situation since it continued to exist as a city but witnessed a process of ruralization almost general in Europe at the time of the barbarian invasions. The literary sources are, however, very rare. The settlement preserved its old name till the 10th century when it was changed into *Constantza*[88]. About the middle of the 9th century the German monk Valafridus Strabo (808/9-849) mentioned the city in a work compiled about the year 841. He says that he had been informed by his 'brothers - in - faith' that in the Tomis region the Gothic language was still used as sacred language[89]. The respective passage was related the Goths of Dobrudja who would have survived till the 9th and 10th centuries and would have left part of the archaeological relics uncovered at Basarabi (between Medgidia and Constantza)[90].

If the Goths, less numerous and living in an area imperilled by

87. J. Darrouzes, *Traité des transferts. Edition critique et commentaire,* REB, 42, 1984, p. 182 (n°. 53), pp. 207-209. This information was noticed by P.S. Năsturel in his study: *Le christianisme roumain à l' époque des invasion barbares,* in Buletinul Bibliotecii Române, vol. XI (XV); Serie nouă, Freiburg in Br. 1984, p. 234 and note 35, who intends to examine it again. The information is concerned with the transfer of the bishop of Axiopolis on the western shore of Asia Minor at the city of Abydos, since he lost his see, obviously due to the raids of the barbarian populations, probably by the pechenegs; S. also our study: *New informations on the History of Dobrudja in the 11th Century: the Bishopric of Axiopolis* (in the press).

88. Emilian Popescu, *Constantiana. Un problème de géorgaphie historique de la Scythie Mineure,* BZ, 66, 1973, pp. 359-382.

89. *Valafridi Strabi Fuldensis Monachi, opera omnia,* PL, 114, col. 926 D, cap. VII: *et fidelium fratrum relatione didicimus, apud quosdam Scytharum gentes maxime Tomitanos eadem locutione, divina hactenus celebrari officia; Fontes Histotiae Dacoromanae,* II, p. 641.

barbarians were able to maintain their faith and maternal language in places of worship, then it is plausible to admit that this thing was also true for the inhabitants of Tomis. In fact, the continuity of life since ancient times till now is uninterrupted. Was it possible that those who lived here be deprived of Christian religious leaders? Such a thing does not seem probable, altogether. It is then logical to assume that within the community of Tomis there were priests and that they were even led by a bishop. After the perturbation produced to the peaceful life of the inhabitants of Dobrudja by barbarians in the first half of the 7th entury, the situation would have been somehow restored through the organization of the *Istros* theme by the emperor Constantine IV about the years 680 to 685[91]. Within this *theme* Dobrudja was probably a *tourma* (a subdivision of it)[92] and shielded by the Byzantine power the religious life could have been improved. Was Tomis reinstated in the rank of autocephalous archbishopric? This could explain its recording with this rank in the lists of the 7th through the 9th centuries. Or, as it seems more pobable, this is an old situation transmitted in the text of episcopal list by the Byzantine conservatorism.

If the evolution of the eccolesiastical order of the city of Tomis in the preceding period seems clear enough, that is it passed from a simple bishopric to an autocephalous archbishopric at the end of the 4th century and beginning of the 5th century, and then to the rank of metropolitan with suffragan bishops in the 6th century, that prevailing in the 7th through the 9th centuries is still unclear. Even if it were possible to assume that the city of Tomis, so flourishing in the past, had an ecclesiastical organization led by a bishop or archbishop, no conclusive document exists at present in this respect. The episcopal lists in the 6th through the 9th centuries could have recorded older situations together with newer ones, and their real existence in regions imperilled by barbarians must be confirmed by new documents. In their absence the objective investigator can at present do nothing than

90. P. Diaconu - P.S. Năsturel, *Quelques observations cencernant le complexe archéologique de Murfatlar (Basarabi),* Dacia N.S. 13, 1969, pp. 448-451; cf. Mitropolia Olteniei, 20, 11-12, 1968, pp. 937-946.

91. Costantino Porfirogenito, *De thematibus,* ed. A. Pertusi, Citta del Vaticano, Roma, 1952, p. 84, lines 19-23, and pp. 156-160; cf. I. Barnea, in vol. *Din istoria Dobrogei,* vol. III, p. 10.

92. Mihai Spătărelu, *Din istoria bisericească a Dobrogei. Relaţiile cu Bizanţul* (sec. VII-XIII) «Biserica Ortodoxa Româna», C 14 1986, n.º 1-2. (in the press).

to admit that *notitiae episcopatuum* perpetuated by conservatorism the recollection of some state of things that existed a long time ago.

Emilian Popescu

VARIA

ΤΟ 17° ΔΙΕΘΝΕΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

(WASHINGTON, 3 - 8 ΑΥΓΟΥΣΤΟΥ 1986)

Με τη συμμετοχή 600 βυζαντινολόγων από όλο τον κόσμο έγινε στην Ουάσιγκτον των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής από 3 ως 8 Αυγούστου 1986, το 17ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών.

Η Αμερικανική Οργανωτική Επιτροπή του Συνεδρίου με πρόεδρο τη Margaret Frazer εξασφάλισε την ορθή διεξαγωγή των εργασιών και την καλή φιλοξενία των συνέδρων. Εκ μέρους της κυβέρνησης των ΗΠΑ παρέστη και χαιρέτησε το Συνέδριο ο ελληνικής καταγωγής γερουσιαστής Πωλ Σαρμπάνης.

Οι εργασίες του Συνεδρίου έγιναν στο ωραίο περιβάλλον του Πανεπιστημίου του Georgetown και του φημισμένου βυζαντινολογικού κέντρου του Dumbarton Oaks.

Τα βυζαντινολογικά συνέδρια έχουν μακρά παράδοση : από το 1924 που συγκλήθηκε το πρώτο Συνέδριο στο Βουκουρέστι, με πρωτοβουλία του ρουμάνου ιστορικού Nikolae οργανώνονται κανονικά κατά τακτά διαστήματα, με μόνη μακρά διακοπή την εποχή του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τα Συνέδρια αυτά τελούν υπό την αιγίδα της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών. Πρέπει να σημειωθεί ότι μετά τον πόλεμο και υπό την εμπνευσμένη διεύθυνση των μεγάλων των βυζαντινών σπουδών Paul Lemerrle, Διον. Ζακυθηνού και Herbert Hunger, η Διεθνής Ένωση αναδιοργανώθηκε, διηύρυνε τις δραστηριότητες της και προώθησε μεγάλα ερευνητικά προγράμματα, όπως την έκδοση των βυζαντινών πηγών, το "Corpus Fontium Historiae Byzantinae„· Στα πλαίσια της αναδιοργάνωσης αυτής των βυζαντινών σπουδών, που συνεχίζεται από τους διαδόχους τους, ανανεώθηκε και η θεματική και η προβληματική των βυζαντινολογικών συνεδρίων.

Σύμφωνα με το Καταστικό της Ενώσεως, τα διεθνή βυζαντινολογικά συνέδρια συγκαλούνται κάθε πέντε χρόνια. Το 17ο είναι το πρώτο συνέδριο που έγινε στην Αμερική, το πρώτο έξω από τον Ευρωπαϊκό χώρο.

Η ελληνική συμμετοχή υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική : έλαβαν μέρος περίπου είκοσι πέντε Έλληνες βυζαντινολόγοι από την Ελλάδα και πολλοί από το εξωτερικό, ιστορικοί, αρχαιολόγοι - ιστορικοί της τέχνης και ιστορικοί του δικαίου. Τρεις από τις γενικές εισηγήσεις καθώς και μία table ronde και δύο colloques παρουσιάστηκαν από Έλληνες.

Στη συνεδρίαση της Διεθνούς Ενώσεως Βυζαντινών Σπουδών, η οποία έγινε όπως πάντοτε στα πλαίσια και του φετεινού Διεθνούς Συνεδρίου, προήδρευσε η Hélène Ahrweiler, αντιπρόεδρος της διεθνούς ενώσεως, που αντικατέστησε τον πρόεδρο H. Hunger που απουσίαζε. Στη συνεδρίαση αυτή, στην οποία έλαβαν μέρος αντιπρόσωποι 22 χωρών, εξελέγησαν : πρόεδρος της Διεθνούς Ενώσεως ο καθηγητής Ihor Ševčenko, γενικός γραμματέας ο καθηγητής Ι. Καραγιαννόπουλος και τα-

μίας η καθηγήτρια Μαρία Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου. Επίσης εξελέγησαν επίτιμοι πρόεδροι η Η. Ahrweiler και ο αποχωρών πρόεδρος Η. Hunger και επίτιμος αντιπρόεδρος ο αποχωρών γενικός γραμματέας Μ. Χατζηδάκης.

Το επόμενο Συνέδριο θα γίνει στη Μόσχα το 1991, ενώ η καταστατική συνεδρία, που θα προηγηθεί για να καθορίσει τη θεματική του Συνεδρίου, θα γίνει το φθινόπωρο του 1988 στην Ελλάδα και η οργάνωση της ανατέθηκε στους καθηγητές Ι. Καραγιαννόπουλο και Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου.

Στη συνέχεια παρατίθενται αναλυτικά σημειώματα για τις εργασίες του Συνεδρίου στο τομέα Ιστορίας (Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου και Τέχνης (Ντ. Μουρίκη, Χ. Μπούρας και Λ. Μπούρα).

* * * *

«Κρίση και συνέχεια στο Βυζάντιο» ήταν το κεντρικό θέμα του Συνεδρίου, που περιλάμβανε τις εξής υποδιαιρέσεις:

1. Ο εκχριστιανισμός της αυτοκρατορίας.
2. Μεταβολές του αστικού βίου στο πρώιμο Βυζάντιο.
3. α) Βυζάντιο και Άραβες
   β) Βυζάντιο και Σλάβοι.
4. Παράδοση και νεωτερισμός στον 9ο και 10ο αιώνα.
5. Ο Μεσογειακός κόσμος το 13ο αιώνα.

Με τον καθορισμό ενός κεντρικού θέματος το πρόγραμμα του Συνεδρίου κέρδισε σε ενότητα, ενώ οι υποδιαιρέσεις του αντιστοιχούσαν σε καίριους σταθμούς της Βυζαντινής Ιστορίας - σταθμούς που προκάλεσαν την κρίση ή είναι αποτέλεσμα σύνθεσης του παλαιού με το νέο, της παράδοσης με το νεωτερισμό, που αποδεικνύει την αδιάσπαστη συνέχεια του Βυζαντίου και του βυζαντινού πολιτισμού. Τα θέματα αυτά ανανέωσαν την προβληματική και έδωσαν τη δυνατότητα για μια νέα ερμηνευτική προσέγγιση.

Από την άποψη του προγράμματος, το Συνέδριο χωριζόταν σε τρεις ενότητες:

1) τις *εισηγήσεις*, που κάλυψαν όλες τις πρωινές συνεδριάσεις ολομέλειας και αντιστοιχούσαν στις πέντε βασικές υποδιαιρέσεις της θεματικής· 2) τις *ανακοινώσεις*, που έγιναν σε απογευματινές συνεδριάσεις κατά τμήματα και κάλυψαν ποικίλα θέματα και διάφορους κλάδους των βυζαντινών σπουδών (Ιστορία, Φιλολογία, Δίκαιο, Φιλοσοφία και Κίνηση Ιδεών, Τέχνη και Μουσική) και 3) τα *Colloquia* ή *Στρογγυλές τράπεζες* γύρω από ένα συγκεκριμένο θέμα. Δώδεκα συμπόσια - στρογγυλές τράπεζες με θέματα σημαντικά, που αντιστοιχούσαν ή στη βασική θεματική του Συνεδρίου ή σε καίρια προβλήματα και βοηθητικούς κλάδους των βυζαντινών σπουδών, έδωσαν τη δυνατότητα για γόνιμες συζητήσεις και ενδιαφέρουσες ανακοινώσεις. Τα Colloquia αυτά αποτελούν μια πολύ επιτυχημένη πρωτοβουλία της Οργανωτικής Επιτροπής του Συνεδρίου, που θα πρέπει να συνεχιστεί.

Δεν είναι δυνατόν να γίνει εδώ λεπτομερής παρουσίαση όλων των εισηγήσεων και ανακοινώσεων, πολλών αριθμητικά και ποικίλων θεματικά. Παραπέμπω γι' αυτό στον εμπεριστατωμένο και περιεκτικό απολογισμό του Συνεδρίου, που παρουσίασε στην καταληκτήριο συνεδρία ο καθηγητής Ιω. Καραγιαννόπουλος και που πρόκειται να δημοσιευτεί στο προσεχές XV τεύχος του Bulletin d' Information et de Coordination. Εδώ περιορίζομαι στις ελληνικές συμβολές, με μια μόνο εξαίρεση: δεν θα αναφέρω όσες ανάγονται σε θέματα Τέχνης, γιατί γι' αυτές γίνεται ιδιαίτερος λόγος στον ίδιο αυτό τόμο των «Βυζαντιακών».

Η ελληνική συμμετοχή υπήρξε ποσοτικά και ποιοτικά σημαντική: Στο Συνέδριο έλαβαν μέρος περισσότερο από 25 Έλληνες από την Ελλάδα, στους οποίους πρέπει να προστεθούν και αρκετοί από το εξωτερικό και κυρίως από την Αμερική.

Το θέμα «Βυζάντιο και Σλάβοι» κάλυψε αρκετές συνεδριάσεις. Σ' αυτές παρουσιάστηκε η εισήγηση της Μαρίας Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου, «Οι Σλάβοι στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία», και οι ανακοινώσεις του Σπ. Βρυώνη «Οι Σλάβοι στη Βυζαντινή Ελλάδα και η σλαβική κεραμική που βρέθηκε στην Ολυμπία» και του Φ. Μαλιγγούδη «Εγκαταστάσεις των Αντών στη μεσαιωνική Ελλάδα».

Στο Τμήμα «Ύστερη Βυζαντινή Ιστορία» η Φλωρεντία Ευαγγελάτου - Νοταρά μίλησε για την «Προβληματική των σεισμών της κεντρικής και ανατολικής Μεσογείου (13ος αι. - τέλη 15ου αι.)» και ο Π. Πυριοβολής επιχείρησε τον «Εντοπισμό της Μεσαιωνικής Πρινίτσης».

Στις οχυρώσεις αναφέρθηκαν ο Ι. Παπάγγελος, που μίλησε για τους «Πύργους της Χαλκιδικής» και ο Π. Θεοχαρίδης για τους «Πύργους του Αγίου Όρους».

Στο τμήμα «Βυζάντιο και Τούρκοι» η Ελισάβετ Ζαχαριάδου πραγματεύθηκε το θέμα «Απόψεις των βυζαντινών για τις κοινωνικές τάξεις και κοινωνική άνοδος στους Οθωμανούς.»

Στο Δίκαιο αναφέρεται η εισήγηση του Σπ. Τρωιάνου «Η μετάβαση από το Ρωμαϊκό στο Βυζαντινό Δίκαιο» όπως και οι ανακοινώσεις της Κέλλυς Μπουρδάρα «Ο φάκελος της Αγίας Ευφημίας: μερικές νομικές απόψεις» και του Κ. Πιτσάκη «Ένα έλασσον πρόβλημα της βυζαντινής νομικής προσωπογραφίας: ο «όσιος Ιωάννης» της Επιτομής Κανόνων».

Θέματα Φιλοσοφίας και κινήσεως Ιδεών, Παιδείας και Εκκλησίας

αποτέλεσαν αντικείμενο χωριστών συνεδριάσεων των Τμημάτων, όπου ο Κ. Νιάρχος μίλησε για τον « Ιωάννη Ιταλό και τον Αριστοτέλη », η Βασιλική Παπούλια πραγματεύθηκε τον «Προσδιορισμό του Βυζαντινού Ουμανισμού» και ο Κ. Κωνσταντινίδης έδωσε « Ωρισμένες παρατηρήσεις για την αλληλογραφία του Γεωργίου - Γρηγορίου Κυπρίου».

Στο τμήμα « Μουσικής » ο Γρ. Στάθης παρουσίασε την « Εξήγηση της Ψαλτικής Τέχνης ». Στα « Instrumenta Studiorum » η Φλωρεντία Νοταρά ανακοίνωσε δυο ερευνητικά προγράμματα : α) Τη « Συλλογή «σημειωμάτων» ελληνικών κωδίκων» και β) το «Ευρετήριο βυζαντινών χριστιανικών επιγραφών» και η Νία Στράτου παρουσίασε τον τιμητικό τόμο στον αείμνηστο σύζυγό της Ανδρέα Στράτο.

Από τα Colloquia - στρογγυλές τράπεζες επισημαίνω τα εξής πέντε, όπου η ελληνική παρουσία υπήρξε ιδιαίτερα σημαντική :

1) «Η βυζαντινή διάρκεια στο Μεσογειακό χώρο», που διηύθυνε η Ελένη Ahrweiler.

2) «Ελεύθεροι και εξαρτημένοι χωρικοί», που διηύθυνε ο Ιω. Καραγιαννόπουλος.

3) «Βυζαντινή Σιγιλλογραφία», που διηύθυνε ο Ν. Οικονομίδης.

4) «Βυζάντιο και Σλάβοι», που διηύθυνε η Vasilka Tapkova - Zaimova και στην οποία έλαβαν μέρος από ελληνικής πλευράς ο Ιω. Καραγιαννόπουλος, η Βασιλική Παπούλια και η Μαρία Πελεκίδου.

5) «Τα νομίσματα ως πηγή της ιστορίας των επαρχιών», που διηύθυνε η Cecile Morrisson και στην οποία παρουσιάστηκε η ανακοίνωση των Μάντως Οικονομίδη και Φανής Δροσογιάννη «Ένας θησαυρός χρυσών νομισμάτων από τη Σάμο (± 620 μ. Χ.)».

Ειδικά για το Συνέδριο είχε οργανωθεί « Έκθεση Βιβλίου», στην οποία από ελληνικής πλευράς έλαβαν μέρος η Ακαδημία Αθηνών και το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, δίνοντας έτσι την ευκαιρία στους συνέδρους να γνωρίσουν την εκδοτική τους δραστηριότητα. Πρέπει βέβαια να σημειωθεί ότι η ελληνική παρουσία εκτεινόταν και στην εκδοτική δραστηριότητα άλλων ιδρυμάτων άλλων κρατών.

Επίσης οργανώθηκε μια πολύ ενδιαφέρουσα Έκθεση μικρογραφικών βυζαντινών χειρογράφων και αντικειμένων αργυροχοίας στην Walters Art Gallery της Βαλτιμόρης. Οι σύνεδροι είχαν ακόμη την ευκαιρία να επισκεφθούν την πολύ αξιόλογη συλλογή βυζαντινής τέχνης και σφραγίδων του Dumbarton Oaks, όπου επίσης εκτέθηκε για πρώτη φορά και ο θησαυρός της Σιών.

Στις ελληνικές συμβολές πρέπει να προστεθεί και η εμφάνιση της ελληνο - βυζαντινής χορωδίας του Λυκούργου Αγγελόπουλου, που ταξίδεψε από την Αθήνα στην Αμερική ειδικά για το Συνέδριο και έψαλε βυζαντινούς εκκλησιαστικούς ύμνους.

Το 17ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών υπήρξε επιτυχημένο και αποδοτικό. Αναμφίβολα οι πολλές (35) εισηγήσεις δεν άφησαν πολλά περιθώρια για γόνιμες συζητήσεις και οι 300 περίπου ανακοινώσεις επέβαλαν τη διάσπαση σε πολλά τμήματα, αλλά αυτό έχει γίνει πια σχεδόν αναπόφευκτο στα διεθνή συνέδρια, ιδιαίτερα των ανθρωπιστικών επιστημών, όπου η ενεργός συμμετοχή είναι πραγματικά πολύ μεγάλη. Από την άλλη πλευρά, η ανανεωμένη θεματική, η οργάνωση σε ενότητες και ιδιαίτερα οι στρογγυλές τράπεζες έδωσαν τη δυνατότητα να παρουσιαστούν νέα στοιχεία ή να διατυπωθούν νέες απόψεις και νέοι προβληματισμοί και κυρίως να συζητηθούν και, σε ορισμένες περιπτώσεις, να προωθηθούν σημαντικά θέματα των βυζαντινών σπουδών.

Το επόμενο Συνέδριο, με ομόφωνη απόφαση της Διεθνούς Ενώσεως, θα γίνει στη Μόσχα.

Μ. Νυσταζοπούλου - Πελεκίδου

* * * *

Η ελληνική συμμετοχή στον τομέα της τέχνης και της αρχιτεκτονικής στο 17ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών στην Washington (4 - 8 Αυγούστου 1986) ήταν σημαντική σε αριθμό και σε ποιότητα υποδηλώνοντας μια ευρύτερη στροφή προς τις σπουδές αυτές η οποία επισημάνθηκε γενικότερα στις εργασίες του Συνεδρίου. Έτσι, ενώ οι 30 γενικές εισηγήσεις που είχαν ορισθεί από τις εθνικές επιτροπές είχαν κατά συντριπτική πλειοψηφία ανατεθεί σε ειδικούς άλλων κλάδων (ιστορία, φιλολογία κ.λ.π.), στις ανακοινώσεις των απογευματινών συνεδριάσεων που εξέφραζαν τα ενδιαφέροντα των υπολοίπων 570 περίπου συνέδρων, η τέχνη είχε πρωτεύοντα ρόλο.

Στα πλαίσια του ενός από τα δύο θέματα ιστορίας τέχνης που περιέλαβαν οι γενικές εισηγήσεις ο Νικόλαος Δρανδάκης παρουσίασε τις τοιχογραφίες των εκκλησιών της Μάνης το 13ο αιώνα, όπου διαπιστώθηκε ο σημαντικός αριθμός μνημείων με επιγραφές οι οποίες παρέχουν ακριβεί χρονολογία.

Η μεγαλύτερη καινοτομία στην οργάνωση του Συνεδρίου της Washington ήταν τα Colloquia, διαρκείας τεσσάρων ωρών που συγκέντρωσαν τα απογεύματα τέσσερεις έως πέντε εισηγήσεις σε ειδικότερα κεφάλαια της θεματολογίας των γενικών εισηγήσεων και έδιναν τη δυνατότητα για συζήτηση μεταξύ των ειδικών και του κοινού. Έτσι, στα πλαίσια της ευρύτερης ενότητας, « Ο Μεσογειακός κόσμος το 13ο αιώνα », οργανώθηκε Colloquium με θέμα « Η Κύπρος το 13ο αιώνα », όπου η Ντούλα Μουρίκη παρουσίασε τις Κυπριακές εικόνες της εποχής αυτής με έμφαση στα προβλήματα της λεγόμενης ζωγραφικής των Σταυροφόρων, τονίζοντας την ανάγκη επαναπροσδιορισμού του όρου.

Στα πλαίσια των απογευματινών ανακοινώσεων μίλησε ο Ηλίας Αντωνόπουλος για την ιδεογραφική τυπολογία της χειρονομίας του δωρητή μεταξύ του 4ου και του 9ου αίνα : μετάβαση από τη μεγαλοψυχία στην ελεημοσύνη. Η Σοφία Καλοπίση - Βέρτη παρουσίασε μια αντιπροσωπευτική επιλογή από συχνά αδημοσίευτο υλικό σχετικά με τις αφιερωτικές επιγραφές και τα πορταίτα των δωρητών στις εκκλησίες του 13ου αιώνα στην Ελλάδα. Η Μαρία Καμπούρη - Βαμβούκου παρουσίασε το θέμα «Χαρακτηριστικά στοιχεία και καταγωγή της τεχνοτροπίας του κοσμήματος στα ψηφιδωτά του Οσίου Λουκά της Φωκίδος», επισημαίνοντας τον σημαντικό ρόλο που έχει τούτο στον ψηφιδωτό διάκοσμο και την ιδιάζουσα θέση του στη μνημειακή ζωγραφική του 11ου αιώνα. Τέλος, ο Κωνσταντίνος Χαραλαμπίδης παρουσίασε, με βάση το υλικό του Αγίου Όρους, μια ιδιόμορφη παραλλαγή της εικονογραφίας του Αγίου Γεωργίου σύμφωνα με την οποία ο άγιος κρατάει με το ένα χέρι το κεφάλι του.

Ντ. Μουρίκη

Στον τομέα της αρχιτεκτονικής, η ελληνική συμμετοχή στο 17ο Συνέδριο υπήρξε μάλλον περιορισμένη : Ούτε μία από τις τέσσερις γενικές εισηγήσεις που σχετίζονταν με την αρχιτεκτονική δεν είχε ανατεθεί σε έλληνα, ενώ από τις δέκα σχετικές ανακοινώσεις που αναγγέλθηκαν, μόνον πέντε εκτέθηκαν επί τόπου σε κριτική και συζήτηση. Οι υπόλοιπες (των Πλούταρχου Θεοχαρίδη, Παναγιώτη Βελισαρίου και των Αλέκου και Χάρης Καλλιγά) πέρασαν εν περιλήψει στα πρακτικά και μια, του Αργύρη Πετρονώτη, διαβάστηκε δι' αντιπροσώπου. Αλλά γενικότερα, τόσο στις γενικές εισηγήσεις και κυρίως όσο και στις σαράντα περίπου ανακοινώσεις για την αρχιτεκτονική που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο παρουσιάστηκαν στο Συνέδριο, δεν μπορεί κανείς να πει ότι υπήρξαν εξαιρετικής βαρύτητας ή πρωτοτυπίας πράγματα στον διεθνή χώρο, σ' αυτόν τον τομέα.

Η Καλλιόπη Θεοχαρίδου παρουσίασε σε πρόδρομη ανακοίνωση τις έρευνές της πάνω στις πρώιμες βυζαντινές προσθήκες της Αχειροποιήτου Θεσσαλονίκης, τον λειτουργικό τους ρόλο (φάση Β', τρίτου τετάρτου του 6ου αιώνα) και τις τυπολογικές τους σχέσεις με άλλα μνημεία της ίδιας εποχής. Ο Ιωακείμ Παπάγγελος σχολίασε ένα περιγραφικό κατάλογό του 25 οχυρών πύργων της Χαλκιδικής, από τον 11ο και τον 15ο αιώνα, με τα ιστορικά τους στοιχεία και διαπιστώσεις για τη επιλογή της θέσεώς τους με σκοπό την άμυνα του παραγωγικού χώρου του Αγίου Όρους. Ο Γεώργιος Λάββας μίλησε για τον Πανάγιο Τάφο στα Ιεροσόλυμα και ειδικά για το πρόβλημα της θεματολογίας και της τεχνικής της διακοσμήσεως του μεγάλου τρούλλου της Ροτόντας, από την αρχαιότητα ως σήμερα. Ο Στέφανος Σίνος με τη διάλεξή του προώθησε τις έρευνες γύρω από την δομή και την λειτουργία των ανακτόρων του Μυστρά, βασιζόμενος σε νέες επί τόπου διαπιστώσεις, μετρήσεις και εργασίες τεκμηριώσεως. Τέλος ο Βασίλειος Τζαφέρης παρουσίασε τα συμπεράσματα του από την θεώρηση των εκτεταμένων ανασκαφικών εργασιών που πραγματοποιήθηκαν στην Παλαιστίνη κατά τα είκοσι τελευταία χρόνια με την ανακοίνωσή του ως τίτλο « Αρχαιολογία και μοναχισμός της Παλαιοχριστιανικής περιόδου στην Παλαιστίνη ».

Χ. Μπούρας

Το Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών της Washington παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για όσους ασχολούνται με τη μικροτεχνία, χάρη στη μεγάλη έκθεση της πρώϊμης βυζαντινής αργυροχοΐας που οργανώθηκε στα πλαίσια του Συνεδρίου στη Walters Art Gallery της γειτονικής Βαλτιμόρης και την οποία συνόδευε ο υποδειγματικός επιστημονικός κατάλογος της Marlia Mundel Mango, με τίτλο Silver from Early Byzantium. Η ίδια ήταν οργανώτρια της αντίστοιχης συζήτησης στρογγυλής τραπέζης με θέμα «Εκκλησιαστική Αργυροχοΐα», στην οποία έλαβε μέρος από εθνικής πλυράς η Λασκαρίνα Μπούρα, με την εισήγησ., «Μεσαιωνική εκκλησιαστική αργυροχοΐα, μαρτυρίες από καταγραφές και τυπικά». Στην εισήγηση αυτή τονίστηκε το ενδιαφέρον αυτών των μνημείων με τα οποία μπορούμε να προσεγγίσουμε τα βυζαντινά κριτήρια αξιολόγησης των έργων εκκλησιαστικής τέχνης.

Ενδιαφέρον για τη μελέτη της βυζαντινής μικροτεχνίας παρουσίαζαν επίσης οι εξής ελληνικές ανακοινώσεις: των Μάντως Οικονομίδου και Φανής Δροσογιάννη «Ένας θησαυρός χρυσών νομισμάτων από τη Σάμο», η ανακοίνωση του Χαράλαμπου Μπούρα «Οι ξυλότεχνες πόρτες της Ολυμπιώτισσας», η ανακοίνωση της Λασκαρίνας Μπούρα («Βυζαντινά χάλκινα μανουάλια από τη Μεγίστη Λαύρα στο Άγιον Όρος και τη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά» και η ανακοίνωση της Μαρίας Θεοχάρη «Τα περίτεχνα υφάσματα στη βυζαντινή διπλωματία», η οποία όμως δεν πραγματοποιήθηκε.

Η πρώτη από τις ανακοινώσεις αναφέρεται στο πρόσφατο εύρημα ενός χάλκινου κανατιού με 300 χρυσά νομίσματα και δύο ζεύγη χρυσά σκουλαρίκια, που βρέθηκε στην ανατολική ακτή της Σάμου. Τα νομίσματα προέρχονται στο μεγαλύτερο μέρος τους από τη βασιλεία του Φωκά και του Ηρακλείου. Έτσι το εύρημα χρονολογείται περί το 650 μ.Χ.

Η ανακοίνωση για τις ξυλόγλυπτες πόρτες της Ολυμπιώτισσας που παρουσιάστηκαν το 1985 στην έκθεση Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Τέχνης στο Παλαιό Πανεπιστήμιο, βασίζεται σε διεξοδική μελέτη του συνδυασμού από τεχνικές και του διακοσμητικού θεματολογίου και καταλήγει σε μια αναθεώρηση των παλιότερων απόψεων για τη χρονολόγησή τους.

Τέλος η ανακοίνωση της Λ. Μπούρα αναφέρεται στα μανουάλια των Αμαλφητανών, στη Μονή της Αγίας Αικατερίνης του Σινά. Τα έργα αυτά αντιπροσωπεύουν τα πιο περίτεχνα μεσοβυζαντινά μανουάλια που σώθηκαν και είναι ιδιαίτερα πολύτιμα για τη μελέτη της βυζαντινής μεταλλοτεχνίας.

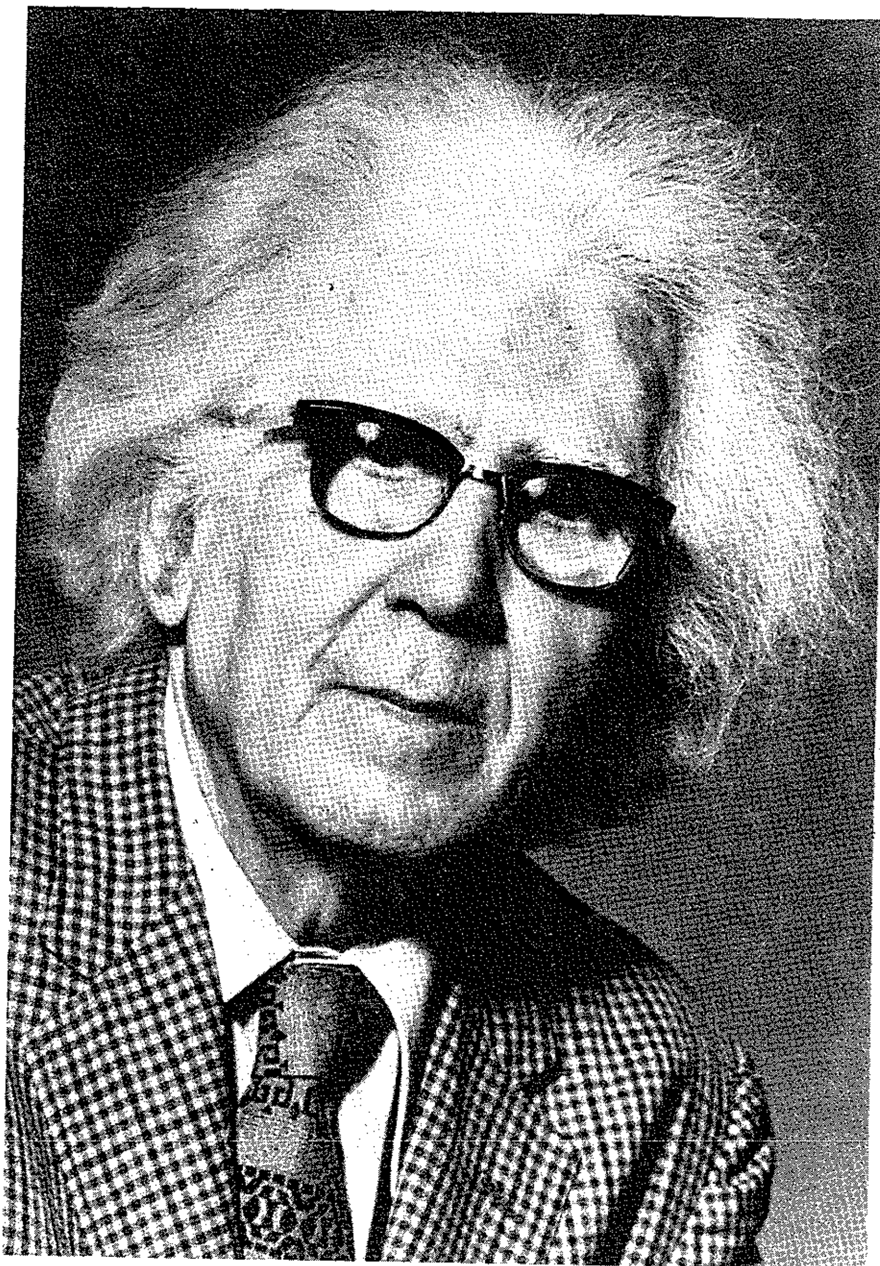
Λ. Μπούρα

PETER CHARANIS

VOORHEES DISTINGUISHED PROFESSOR OF HISTORY RUTGERS UNIVERSITY

(1905 - 1985)

N. TOBIAS / New Jersey

PETER CHARANIS
(1905-1985)

Peter Charanis was born on the Island of Lemnos when it was still a part of the Ottoman Empire. Originally named Panayotis, he was the third child of a relatively poor family. His father, George, died in 1910 when he was but five years old. His mother, Chrysanthe, died in 1935, shortly after seeing her son become a Doctor of Philosophy.

At the age of 15, he followed his older brothers to the United States, arriving on October 20, 1920. He settled in the city of New Brunswick, where he would begin his schooling with the financial assistance of his maternal uncles, John and Nicholas Stroumtsos. Having graduated from Brunswick High School in 1927, he at once began his higher education at Rutgers University undeterred by the financial exigencies that compelled him to combine his higher education with a full load of work at one of New Brunswick's Greek restaurants. In his later years he much enjoyed explaining the comlex mechanics of washing dishes while simulataneously reading from an assigned text.

Despite his onerous schedule, Charanis early and firmly established himself as an outstanding student in the eyes of both his classmates and teachers. Theodore Sivess, a classmate, described him as a «brilliant student and one with a great deal on the ball.» He was elected to Phi Beta Kappa and graduated in 1931, within the normal four - year span.

Charanis went to the University of Wisconsin for his graduate studies on the advice of Edward McNall Burns, one of Rutgers' most distinguished scholars. There he studied under the renowned Professor Alexander A. Vasiliev, who had succeeded Professor Michael Rostovtzeff at the chair of Ancient History. In 1935 he completed his dissertation: *The Religious Policy of Anastasius I, Emperor of the Later Roman Empire, 491 - 518.* This work was published by the University of Wisconsin Press in 1939.

In 1936 he was awarded a post doctoral fellowship by the Belgian - American Educational Foundation (known then as the Commission for the Relief of Belgium) and came under the tutelage of the great Helle--nist and Byzantinist, Henri Gregoire. Peter found Gregoire's seminars to be an exhilarating and unforgetable experience one which provided him with a rich fund of instructive and exemplary anecdotes for his

own seminars in later years. It was here, also, that he met Madeleine Schiltz, a student of Gregoire and of the even more renowned Henri Pirenne, who was to become his devoted wife and the mother of his two children, Alexandra and Anthony.

Among the other participants in Gregoire's seminars were Nicholas Adontz and Paul Wittek, brilliant scholars who were to attain the first rank among Armenian and Ottoman historians respectively. It was in Brussels that Peter would form the most important personal and professional associations of his life. He would ever after regard the vivid and mercurial Gregoire as his «master» and friend. During the war years Peter would shelter his old friend and mentor, and Gregoire would become godfather to Alexandra.

In 1938 Peter Charanis returned to his *alma mater* as an instructor in its Department of History. In 1941 he became Assistant Professor. It should be noted here that an enduring characteristic of Charanis' academic career was his intense loyalty to Rutgers University and his concern for all aspects of its reputation, mission and future development.

From 1944 to 1946 Professor Charanis held a research appointment at Dumbarton Oaks, another institution whose welfare he made his constant concern. He returned to Rutgers in 1946 and received promotion to the rank of Associate Professor in that year. In 1949 he was promoted to Full Professor and in 1963 he was honored with the title of Voorhees Distinguished Professor.

When Charanis first came to Rutgers, it was a comparatively small university. There was no course in the history of the Byzantine Empire and, indeed, it is uncertain whether a majority of the departmental faculty were even aware that such an entity had ever existed. Resolved to change this state of affairs Charanis, with the support of his chairman, Irving Kull and of Clayton Morris Hall, the leading American authority on Catullus, persuaded the department to offer a course in ancient history. From this beginning he would eventually develop several related courses, including one that covered the Byzantine Empire. And, in the course of time, he was able to establish a strong program of undergraduate and graduate studies in his field.

In the four decades (1938 - 1976) that he taught at his beloved *alma mater*, Charanis established himself as a forceful and charismatic personality in the classroom. He combined a flair for showmanhip and a passion for his discipline which filled his lectures with enthralled students. It is achnowledged by common agreement that he attained the acme of his artistry when he delivered the lecture that focussed on the theatrical career of the Empress Theodora, a lecture which attained its climax with a vivid description of her erotic burlesque involving geese which is reported in Procopius' *Anecdota*. When the day designated for this event arrived word would spread throughout the campus, filling the four hundred seats in the lecture hall and surrounding them with standees. So profound an impression did this lecture make that in 1962 his students were moved to present him with a Christmas goose, alive and kicking, to honor the occasion.

With all the pleasure he derived from the wonderful reception his lectures received, Peter Charanis measured himself essentially according to the rigorous standards of traditional scholarship. And, by those standards, he deserves to be ranked as a major contributor to the development of Byzantine Studies in the United States. Apart from numerous reviews and editorial articles, he produced more than one hundred books, monographs and scholarly papers. His work was always on important and often on controversial subjects in the field. His work on the demography and ethnic composition of the Empire was of special importance and interest; but he was equally productive in the areas of cultural and social history. He may, indeed, be considered a pioneer in the social history of the Byzantine Empire. And in all of his work he measured himself by the standard of durability. His scholarship was not intended metely to make his reputation in his lifetime. It was meant to contribute to a lasting structure of knowledge and understanding which he and others imbued with the ideals of traditional scholarship would leave for future generations to build on.

Professor Charanis' personal dynamism, scholarly talents and passionate loyalty to the University combined to make Rutgers a center for Byzantine Studies with an international reputation. In this he was brilliantly assisted by the Rutgers Press under the direction of Willian Sloan. So far the Press has published eight important books in its Byzantine Series.

Professor Charanis' contribution to the development of Byzantine Studies in the United States also includes training eighteen scholars in his graduate program. As one of these eighteen, I can testify that his influence has been profound and his support unflagging. And this influence and support has extended to younger scholars unaffiliated with Rutgers, among whom the distinguished scholars George Soulis and Speros Vryonis have acknowledged a debt of gratitude.

Professor Charanis' long association with the Dumbarton Oaks Center for Byzantine Studies of Harvard University has been yet another source of his beneficial influence on Byzantine Studies. It began with his tenure as a research fellow during 1944 - 1946 as already mentioned. He returned as visiting scholar in 1956 - 57 and 1978 - 79. He

served on its Board of Scholars from 1960 to 1975 and was an honorary associate thereafter.

It is in mo small measure to the credit of Professor Peter Charanis that Byzantine Studies in the United States have grown from obscurity to an established and important position in the American university.

No account of Peter Charanis' career as a scholar would be complete without acknowledging his enduring loyalty to his native land. He became a corresponding member of the Academy of Athens, and after his first return in 1937, he regularly visited his beloved Lemnos. As soon as he learned English he began reading about his cultural background, and in the course of his studies he came upon the «Fallermayer Thesis», i. e., that the Hellenic peoples had finally and forever disappeared under the Slavic migrations of the Middle Ages. He acknowledged that this offended his sense of native loyalty and directed his attention to the Byzantine period. Finding that his fellow Greeks regarded their Byzantine heritage with contempt or indifference only intrigued him further. In due course the influence of Vasiliev and Gregoire would displace this original motivation by the passion for scholarship, but the old sentiment for his native land was the original spark that lit his interest and it would retain high importance in his personal life.

The original source of his interest would, however, leave its mark in directing his interest even while his methodology came to be directed by the canons of scholarship. This is revealed some of his most important contributions: «Nicephorus I, The Saviour of Greece from the Slavs, 810 A. D.», *Byzantina - Metabyzantina I (*1946): «On the Que--stion of the Slavonic Settlements in Greese during the Middle Ages», *Byzantinoslavica* 10 (1949): «The Chronicle of Monemvasia and the Question of the Slavonic Settlements in Greece», *Dumbarton Oaks Papers* 5 (1950): «On the Slavic Settlements in the Peloponnesus», *Byzantinische Zeitschrift* 46 (1953): «Ethnic Changes in the Byzantinische Zeitschrift 46 (1953): «Ethnic Changes in the Byzantine Empire in the Seventh Century», *Dumbarton Oaks Papers* 13 (1959): «How Greek was the Byzantine Empire ?», The Bucknell Review 11 (1963): «Observations on the History of Greece during the Early Middle Ages», *Balkan Studies* 11 (1970): «Armenians and Greeks in the Byzantine Empire», *The Armenian Review* 25 (1975).

In recognition for these contributions the Government of Greece made Professor Charanis Commander of the Royal Order of the Phoenix. And, in 1972, he was given an honorary doctorate by the University of Thessalonika.

Among his many other honors and award, Professor Charanis regards two with special satisfaction --- The Rutgers Research Council Advisory Board Citation for Distinguished Scholarship (May, 1962): and the Christian R. and Mary Lindback Foundation Award for Distinguished Teaching at Rutgers (June, 1962). And the honorary doctorate he received upon his retirement from Rutgers was a tribute that he particularly cherished --- and deserved.

The passing of such an inspirational teacher, dedicated scholar and dignified and decent human being must bring a painful sense of loss; but his memory and achievements will live on through his works and students.

Finally, let us remember him through his own words:

> «You write, as you must, books and learned articles, but you believe also, I think, that your first obligation is towards your students; determined to train not only your successors, but to form educated men and women so that the quality of life which characterizes a truly civilized people -- - and among those essential ingredients we must include respect for human dignity, freedom of thought and expression, and the cultivation of independent judgement --- may be enhanced in your hands.»

Norman Tobias
Professor of History
New Jersey Institute of Technology

